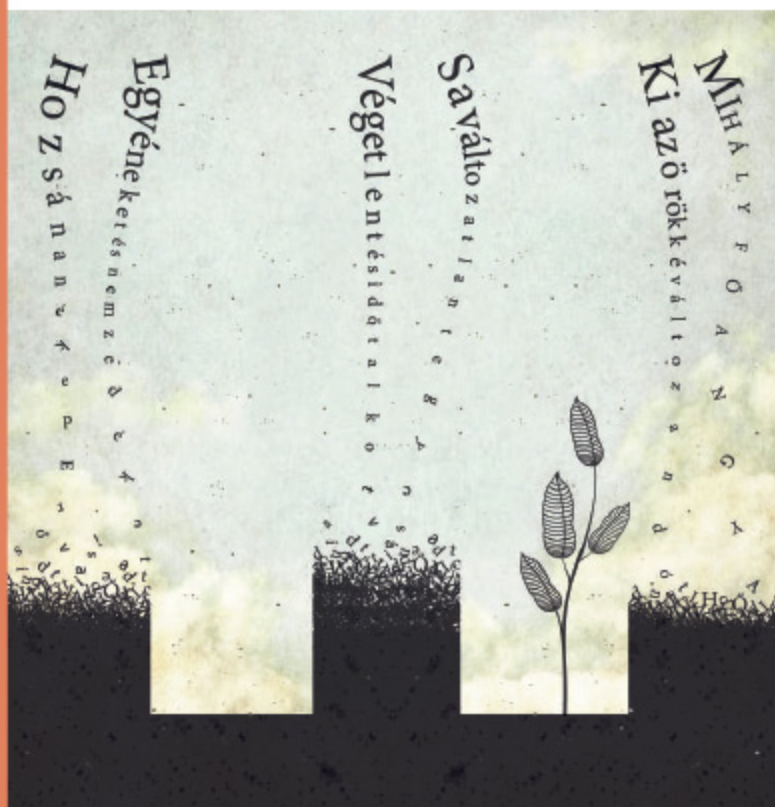

XIII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ÁRMEÁN OTÍLIA
BALÁZS IMRE JÓZSEF
MAX BLECHER
DANI ERZSÉBET
DÉNES GABRIELLA
FELLINGER KÁROLY
KEREKES PÁL
KIRÁLY V. ISTVÁN
KISZL PÉTER
LÁSZLÓ SZABOLCS
MAKSA GYULA
PÁSZTOR GYÖNGYI
ROMSICS IGNÁC
ROPOLYI LÁSZLÓ
SEBESTYÉN ATTILA
SEBESTYÉN IRÉN
SZÜTS ZOLTÁN
TIBORI SZABÓ ZOLTÁN
ZUH DEODÁTH

10

DIGITÁLIS ÍRÁSBELISÉG

III. FOLYAM
2014.
OKTÓBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXV/10. • 2014. OKTÓBER

TARTALOM

MAX BLECHER • Történetek a közvetlen irrealitásban (<i>próza</i>)	3
ROPOLYI LÁSZLÓ • Digitális írásbeliségek	8
KEREKES PÁL – KISZL PÉTER • E-book krónika: fejezetek az elektronikus könyv történetéből	15
BALÁZS IMRE JÓZSEF • A valkói kertben (<i>vers</i>)	27
SZÜTS ZOLTÁN • Szingularitás előtt – papír és képernyő között	28
ÁRMEÁN OTÍLIA • A tipográfia válasza	35
FELLINGER KÁROLY • Agglegény, Vissza, János, Másnaposan, Visszafele (<i>versek</i>)	45
Sokk a könyv. Ankét a könyvpiac alakulásáról az illusztrátor grafikusok perspektívájából	47
DÉNES GABRIELLA • Kísértetprofil, presztízsbegyezés, haláltalanság	52
SEBESTYÉN IRÉN • Helyzetkép, Ballada a '80-as évekből (<i>versek</i>)	58
PÁSZTOR GYÖNGYI • Város. Fogalmak és elméletek (II.)	60
■ TOLL	
KÁNTOR LAJOS • Dobos Lászlóra emlékezve	67
CSEKE PÉTER • Csernátontól a Reménység taváig. Cseh Tibor szellemi hagyatéka	67
■ HISTÓRIA	
<u>1914–2014</u>	
ROMSICS IGNÁC • Az első világháború – száz év távlatából	72
■ MŰ ÉS VILÁGA	
ZUH DEODÁTH • Hauser Arnold könyvtára Pécsen	82
SEBESTYÉN ATTILA • Charles Handy és az (ön)menedzsment elokvenciája	88
DANI ERZSÉBET • Identitáskolonizáció irányába ható identitásgyökér-romlás intra- és interkulturális térben	94
MEDGYESI EMESE • Szeretetről, sötétségről	103

■ KÖZELKÉP

TIBORI SZABÓ ZOLTÁN • Hogyan lett Pomogáts Bélából „követelőző fundamentalista”?	106
KIRÁLY V. ISTVÁN • A semmi nevei	111

■ TÉKA

LÁSZLÓ SZABOLCS • A felvilágosult preparáció története (Sasszé)	117
PAPP MÁTÉ • Szent Mihály lován	119
MAKSA GYULA • Közvetítések	121

■ TALLÓ

RIGÁN LÓRÁND • Welcome to Cluj	123
--------------------------------	-----

■ ABSTRACTS

■ TÁMOGATÓINK NÉVSORA

■ KÉP

SZABÓ RÉKA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Susținem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp–Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap,
a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Nemzeti Kulturális Alap, a Romániai Magyar Demokrata
Szövetség és a Communitas Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400304 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 50, fél évi előfizetés díja 26 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3.,
Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39,
illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca și al Administrației Fondului Cultural Național
Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;
Cod fiscal 5149284) ■ ISSN: 1222-8338

Ára 5 RON

MAX BLECHER

Történetek a közvetlen irrealitásban

■ Az apró, jelentéktelen tárgyakban: egy fekete madártollban, egy banális könyvecskében, egy törekeny és idejétmúlt, vélhetőleg súlyos belső kórban szenvedő emberéről készült régi fényképben, egy tölgylevelet formázó, mindig dohos hamuszagot árasztó, kecses, zöld fajansz hamutartóban; vagy amikor egyszerűen felidézem az öreg Samuel Weber vastag szemüveglencséit, ezekben az apró dísztárgyakban és házas eszközökben gyermekkorom minden melankóliáját megtalálom, a világ felesleges voltának elemi nosztalgiáját, amely úgy vett körül minden oldalról, mint egy megkövült hullámú tó. A nyersanyag – mély és nehéz formában, mint föld, kő, ég vagy víz – vagy a soha meg nem értettekben, mint a papírvirágok, tükrök, titokzatos belső spirálokat őrző üveggolyók vagy színes szobrok – mindig is fájdalmas, önnön falai közt vergődő fogságban tartott, és értelmetlenül megsokszorozta bennem az emberlét bizzarr kalandját.

Bármerre fordultak volna a gondolataim, úgy ütköztek a tárgyakba, a mozdulatlanságba, mint falakba, melyek előtt az embernek térdre kellett rogynia.

Rettegve merengtem sokféleségükön, az anyag végtelen formalehetőségein, lelki szemeim előtt megjelenő tárgyak által felizgatva vergődtem éjszakákon át, úgy villantak fel végtelen sorokban, mint ezernyi fokát újra meg újra előgördítő mozgólépcső.

Hogy megbabolazzam az agyamat előntő tárgyak és színek kavalkádját, megpróbáltam elképzelni egyetlen körvonal vagy egyetlen tárgy kirajzolódását.

Elképzeltem például (a világ pontos leltáráként) a világ minden egyes tárgyának árnyékát, a lét lábainál alvó különös, furcsa, sötét világot.

A fátyolként fűvön heverő fekete embert, vízként szétfolyó vékony lábakkal, sötét vaskarokkal, ahogy vízszintes, lehajló ágú gyümölcsfák között jár.

A tengeren sikló hajók árnyékát, jövő-menő bánathoz hasonló, hab felett sikló, bizonytalan vízi árnyékokat.

A madarak árnyékát, ahogy szállnak, mint valami föld öléből, sötét akváriumából kiröppenő fekete madarak.

Gömbölyű bolygónk magányos, űrben tévelygő árnyékát.

Máskor barlangokra és üregekre gondoltam, a szédítő mélységű hegyi szakadékoktól a nemí szervig, a rugalmas, meleg, tökéletes üregig. Már nem tudom, honnan szereztem egy kis elemlámpát, éjszaka az ágyban, álmatlanságtól és a szobát előzőlő tárgyaktól kábultan bújtam a paplan alá, és céltalan, intim tanulmányként feszülten figyeltem a lepedő ráncait, a köztük meghúzódó apró völgyeket. Szükségem volt egy pontos, aprólékosan kidolgozott elfoglaltságra, hogy valamelyest meg tudjak nyugodni. Egyszer apám rajtakapott, ahogy éjfél tájt a párnák alatt az elemlámpával motozok, és elvette tőlem. Nem tett ugyan megjegyzést, meg sem szidott. Azt hiszem, annyira különösnek találta, hogy sem megfelelő szavakat, sem erkölcsi alapot nem talált hozzá.

Pár évvel később, egy anatómiakönyvben láttam egy fényképet a fül belsejének viaszlenyomatáról. A csatornák, görbék, mélyedések mind tömör anyagból készül-

tek. Ez a kép mértéktelenül, csaknem ájulásig menően fölizgatott. Rájöttem, hogy a világ valóságosabb formában is létezhetne, a barlangok pozitív alakjában, minden bemélyedés lehetne kitüremkedés, a jelenlegi redők pedig azonos formájú, tartalmatlan völgyekké változnának, mint a kecses, bizarr kövületek, amelyek kirajzolják a hajdani kagylót, vagy egy levél nyoma, amely az idők során felszívódott, s csupán finom körvonalainak lenyomata vésődött a kőbe.

Ebben a világban az emberek már nem lennének színes, húsos, bonyolult és rothadásra ítélt szervekkel teli daganatok, csak a világegyetem meleg, puha anyagában buborékként lebegő tiszta üregek. Egyébként ugyanaz a bensőséges, fájdalmas érzés volt, amely kamaszkoromban gyakran fogott el, mikor végtelen bolyongásaim során hirtelen rettenetes bezártságra ébredtem, mintha körülöttem a házak és az emberek hirtelen szétmállottak volna a tömör, egységes, egyetlen anyagban, amelyben én csupán értelmetlenül fel-alá mozgó úrként léteztem.

A dolgok díszletekké álltak össze. A látványosságra való igény mindenhova követett, azt az érzést keltette bennem, hogy minden egy szomorúan tárgyyszerű előadás közepette formálódik. Ha alkalmanként sikerült megszabadulnom a színtelen világ unalmas, matt látványától, annak színpadias, ódivatú, mesterkélt oldalával szembesültem.

Az általános látványosságon kívül más, elbűvölőbb műsorok is léteztek, ezek még jobban vonzottak, mert mesterkéltetésük és a bennük játszó színészek, úgy tűnt, valóban kifejezik a világ misztifikálásának értelmét. Egyedül ők tudták, hogy egy feltűnő, dekoratív világban falsul, agyondíszítve kell lejátszani az életet. Ilyen látványosságot kínált a mozi és a panoptikum.

Ó, a B. mozi hosszú, sötét, elsüllyedt tengeralattjáróhoz hasonló terme! A bejárati ajtókat kristálytükrök borították, melyekben az utca egy-egy részlete tükröződött. Így a bejáratnál a terembelet megelőzően ingyen látványosságban lehetett részesülni, egy hatalmas vetítőképernyővel, melyen az utca álomszerű, zöld fényben jelent meg, tele vízében alvajáróként mozgó emberekkel és szekerekkel.

A teremben a közfürdők bűzös, savas melege uralkodott. A padló cementből volt, a meg-megmozduló székek csikorgása rövid, kétségbeesett sikolyokhoz hasonlított. A vászon előtt egy csapat peregárus és utcakölyök magot ropogtatott, és hangosan kommentálta a filmet. A feliratokat több tíz hang szótagolta egyszerre, mintha a felnőttek iskolájában feladott szövegek lennének. Pont a vászon alatt játszott egy zongoristából, egy hegedűsből és a nagybőgőt lelkesen húzó öreg zsidóból álló zenekar. Ez utóbbi tisztje volt még a vásznon pergő eseményeknek megfelelő különböző zajokat kelteni. „Kukurikút” kiáltott, amikor a film elején feltűnt a filmstúdió kakasemb-lémája, és emlékszem, hogy egyszer, amikor Jézus életét mutatták, a feltámadás pillanatában hevesen csapkodni kezdte a bőgőt, hogy a mennydörgést utánozza.

Hihetetlen intenzitással éltem át a filmeket, annyira belemerültem a cselekménybe, mintha magam is a dráma szereplői közé tartoztam volna. Gyakran előfordult, hogy a film annyira magával ragadott, hogy úgy éreztem, a vásznon látott parkokban sétálok, vagy hogy annak az olasz erkélynek a korlátjára dőlök, amelyen kibontott hajjal, fátolként lengő karokkal Francesca Bertini játszott nagy pátozzsal.

Végső soron nincs semmiféle pontosan meghatározható különbség valódi énlünk és a bennünk élő különböző, képzeletbeli személyek között. Amikor szünetben kigyúlt a fény, a teremnek olyan hangulata volt, mintha valahonnan messziről érkezett volna vissza. Valami bizonytalan, művi hangulat volt a levegőben, sokkal ingatagabb és tünékenyebb, mint a vásznon pergő képek. Lehunytam a szemem, és vártam, amíg a vetítógép mechanikus nyikorgása nem jelezte, hogy a film folytatódik, ekkor ismét sötétségben találtam a termet, a vásznonról visszaverődő fényben a körülöttem ülők

sápadtak és átszellemültek voltak, mint éjfélkor, a hold fényében a múzeum csarnokában a márványszobrok.

Egyszer kigyúlt a mozi. A film elszakadt, és azonnal meggyúlt, néhány másodpercig a vásznon feltűntek a lángok, mintegy becsületesen figyelmeztetve a nézőket, hogy ég a mozi, a mozigép szerepének, vagyis a „híradásnak” logikus következményeként, amelyet ezúttal olyan tökélyre vitt, hogy az utolsó és legizgalmasabb hírt, tulajdon lángba borulását is közvetítette. Mindenfelől sikoltások törtek fel, gyors, „Tűz van! Tűz van!” kiáltások, mint revolverlövések. Egyetlen pillanat alatt akkora lárma keletkezett a teremben, hogy úgy tűnt, az addig csöndben és sötétben üldögélő nézők nem tettek mást, mint ordításokat, rikoltásokat gyűjtögettek magukban, mint a békés, ártalmatlan akkumulátorok, amelyek felrobbannak, ha túltöltik őket.

Pár perc alatt, még mielőtt a terem felét kimenekítették volna, a „tűzvész” eloltották. A nézők azonban tovább üvöltöttek, mintha el kellett volna használniuk egy adott energiamennyiséget, ha már az feltört belőlük. Egy gipszszűrőre kipúderozott kisasszony a szemembe nézve kitértően sikított, anélkül hogy egyetlen mozdulatot, egyetlen lépést tett volna az ajtó irányába. Egy izmos pécárus, aki meg lehetett győződve tulajdon erejének hasonló helyzetekben való hasznosságáról, ugyanakkor mégsem tudta, hogyan hasznosítsa azt, sorra felkapta és a vászonhoz vagdosta a faszékeket. Hirtelen hangos, dallamos dörej hallatszott: az egyik szék eltalálta az öreg zenész nagybőgőjét. A mozi tele volt meglepetéssel.

Nyaranta korán bementem a matinéra, és este, sötétedéskor jöttem ki. A kinti fény megváltozott, a nap végére járt. Távollétem alatt hatalmas, elemi dolog zajlott le a világban, mintha a sötétedéssel rendszeres, átlátható, feltűnő munkájának szomorú kötelességét teljesítené. Újra beléptem hát egy bizonyosságba, amelyet naponta megújuló pontosságában végtelenül melankolikusnak találtam. Egy ilyen, a legszínpadiasabb hatásoknak kitétt világban, amely minden este kénytelen korrekt naplementét bemutatni, a körülöttem levő emberek apró kis lényeknek tűntek, akik szánni való komolysággal buzgólkodnak, és naivan hisznek abban, amit tesznek és éreznek. Egyetlen lény volt a városban, aki értette ezeket a dolgokat, és akit tisztelettel csodáltam: a város bolondja. A merev, tetőtől talpig előítéletekbe és konvenciókba burkolózó emberek között egyes-egyedül ez a nő őrizte az utcán kedve szerint való táncolás, ordibálás szabadságát. Rongyosan, koszosan, csorbán, borzas, vörös hajjal járta az utcákat, a karjában anyai gyöngédséggel dédelgetett egy kenyérhéjjakkal és különféle, szeméten összeszedett apróságokkal teli ládát.

Olyan mozdulattal mutogatta a járókelőknek az ágyékát, amelyet, ha más célra alkalmaznak, „elegánsnak és kecsesnek” neveznek. Milyen nagyszerű, milyen fenséges örültnék lenni! – gondoltam, és sosem gyanított sajnálattal vettem tudomásul, mennyi berögzült ostoba szokás, milyen ledorongoló racionális nevelés választ el az örültség végletes szabadságától.

Azt hiszem, aki sosem érezte ezt, arra ítéltetett, hogy sose érezze a világ valódi összetettségét.

A látványosság általános, elemi benyomása valóságos kínszenvedéssé vált, mihelyst beléptem a panoptikumba. A rémület a bizonytalan gyönyör gyűrűjével keveredett, és valamelyest azzal a bizarr érzéssel, amelyet mindannyian megtapasztalunk néha, hogy egy adott környezetben már korábban is éltünk. Azt hiszem, ha valaha is megszületne bennem az az ösztön, hogy célt találjak az életben, és ezt az igényt valami olyasmire kellene kötnöm, ami mélyen, elemien, visszavonhatatlanul megvan bennem, akkor testemnek panoptikum-béli viaszszoborra kellene változ-

nia, életem pedig nem lenne más, mint egyszerű és vég nélküli merengés a panoptikum kirakatában.

A karbidlámpák bánatos fényében úgy éreztem, valóban sajátosan és megismételhetetlenül élem az életemet. Mindennapi tetteimet úgy meg lehetett keverni, mint egy pakli kártyát, egyikhez sem ragaszkodtam, szembeszökő volt az a felelőtlenség, amellyel az emberek a legtudatosabb tetteikhez viszonyulnak. Mit számított, hogy én tettem-e vagy más, mihelyst a világ sokfélesége ugyanazzal a monotóniával nyelje el? A panoptikumban, és csakis ott, nem volt különbség a között, amit tettem, és a közt, ami történt. A viaszfigurák voltak egyedül valóságosak ezen a világon, egyedül ők hamisították tüntetően az életet, furcsa, mesterkéltné mozdulatlanságuknak köszönhetően részt vettek a világ valóságában. Egy sárga és szomorú arcú osztrák főherceg golyó lyuggatta, véráztatta egyenruhája végtelenül tragikusabb volt, mint bármely valódi halál. Egy kristályládában fekete csipkébe burkolva sápadt, fénylő arcú nő feküdt. Döbbenetesen piros rózsza volt a keblei közé téve, szőke parókája kezdett leválni a homlokáról, miközben orrlyukaiban a festék rózsaszín pora reszketett, tiszta, üveggék szemei mozdulatlanul bámultak rám. Lehetetlen volt, hogy a viasz nő ne rendelkezzen valamilyen mély, megrázó, senki által nem sejtett jelentéssel. Minél többet gondolkodtam rajta, annál világosabbá vált, ott zengett bennem, mint egy szó, amelyre szerettem volna visszaemlékezni, de amelyből csak távoli ritmust érzékeltem.

Mindig is bizarr vonzódást éreztem a női csecsebecsék és az olcsó, giccses tárgyak iránt. Egy barátom a legváltozatosabb tárgyakat gyűjtötte, mindent, ami csak a kezébe került. Egy mahjong dobozban egy darab vékony csipkével szegett, fényes flitterekkel kivarrt, fekete selymet őrizgetett. Nyilván valami régi báli ruhából szakították le, a selyem itt-ott penészedni kezdett. Pénzt és bélyegeket adtam neki, hogy megmutassa. Ekkor bevezetett egy ódivatú szalonba, és amíg a szülei aludtak, megmutatta. A döbbenettől és a gyönyörűségtől némán álltam, kezemben a selyemdarabbal. A barátom az ajtóban őrködött, hogy ne jöjjön senki, majd pár perc múlva visszatért, elvette a selymet, visszatette a dobozba, és azt mondta: „Kész, vége, ebből elég”, ahogy Clara is mondta néha, mikor az öltözőbeli tétovázás túlságosan elhúzódott.

Egy másik tárgy, amely mértéktelenül felkavart, amikor először láttam, egy cigány gyűrű volt. Azt hiszem, ez volt a legcsodálatosabb gyűrű, amelyet férfi valaha is kitalált, hogy nő kezét díszítse vele.

A madarak, állatok, virágok kiváló szexuális szerepjátzásra hivatott maskarája, a paradicsommadár stilizált, ultramodern farka, a páva oxidált tollai, a peóniaszirmok hisztérikus csipkéje, a majom ülőgumóinak valószínűtlen kékje halvány próbálkozások csupán e mellett a szédítő cigány gyűrű mellett. Csodálatos, finom, groteszk és visszataszító bádogtárgy volt. Főleg visszataszító, alapjaiban, a legsötétebb tartományokban támatta a szerelmet. Igazi szexuális sikoly volt.

Nyilván a művész, aki megformálta, ugyancsak panoptikumbeli látványból ihletődött. A gyűrűbe foglalt kő, egy lencse méretűre olvasztott, egyszerű üvegdarab pontosan olyan volt, mint a panoptikumbeli nagyítók, amelyekken keresztül hatalmasra nagyítva néztem az elsüllyedt hajókat, a törökökkel való csatákat és a királyi gyilkosságokat. A gyűrűt egy bádogból vagy ólomból kimunkált, a panoptikummi képek vad színeire festett virágcsokor díszítette.

A fulladásos halált halt hullák lilája, a női fűzők pornográf pirosa, az üveglablakú kripták félhomályát idéző, háborzongató fényben fürdő, dühödt hullámok sápadt ólomszíne mellett. Mindezt apró rézlevelek és titokzatos jegyek fonták keretbe. Iszonyatos.

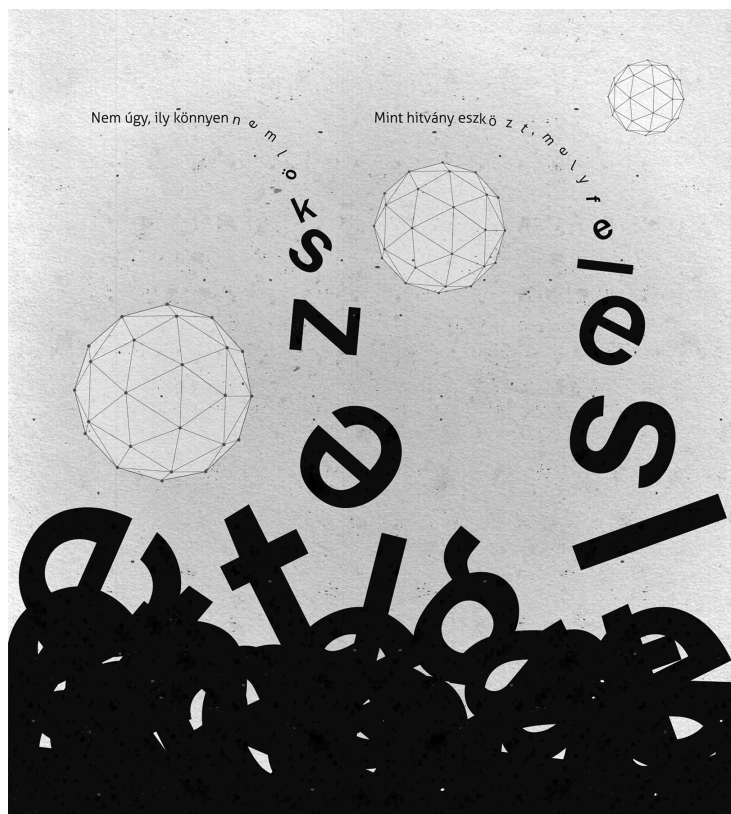
Ugyancsak mély hatást tesz rám minden, ami imitáció. Például a művirágok, a halotti koszorúk, főleg a templom kápolnájában, üvegdobozokban porosodó, otffelej-tett halotti koszorúk, amelyek ódon gyöngédséggel ölelnek körül régi, ismeretlen, visszhangtalan végtelenbe süllyedt neveket.

Gyerekjátékként szolgáló kivágott képek és olcsó vásári szobrocskák. Idővel ezeknek a szobroknak letörik a feje vagy a keze, s a háziasszony megjavítja őket, finom gipszből tokát kanyarít a nyakukba. A szobor többi részének bronza a tragikus és nemes szenvedést sugallja. És ott vannak még a katolikus templomok életnagyságú Jézusai. Az üveglakok a piros alkonyat utolsó sugarait vetik az oltárra, s a napnak ebben az órájában nehéz, gyászos, telt illatukat ontják Krisztus lábánál a liliomok. Ebben az illatos ájulással és levegős vérrrel teli légkörben sápadt ifjú egy kétségbeesett dallam utolsó akkordjait játssza az orgonán.

Mindezek az életből a panoptikumba menekültek. A vásári mutatványosnál újra fellelni a világban szétszórt, együttesen a világ lényegét alkotó nosztalgiaik összességét.

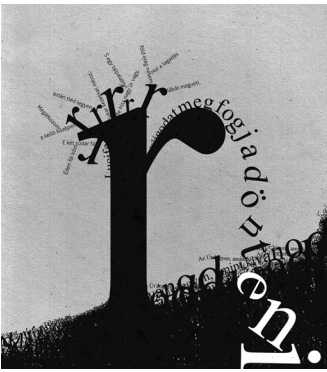
Egyetlen, magasztos vágyam maradt az életben: végignézni egy panoptikum égését, látni a viasztetek lassú, pikáns olvadását, megkövülten bámulni, ahogy az üvegkoporsóban fekvő mennyasszony szép, sárga lábai összekulcsolódnak a levegőben, amikor a combjai közé szorított lángnyelv az ágyékát égeti.

Vallasek Júlia fordítása

ROPOLYI LÁSZLÓ

DIGITÁLIS ÍRÁSBELISÉGEK

...a modern könyv
hasonlatos egy
automatához,
a modernitás világképét
uraló óraszerkezethez.
Használatának tipikus
körülményei között
működtetése az olvasó
feladata.

■ A kilencvenes évek közepén arról vitatkozott az internet egyik Hegel filozófiájával foglalkozó listájának közönsége, hogy vajon a számítógépek építése során felhasználták-e Hegel dialektikájának elemeit. Egyesek határozottan kijelentették, hogy a „lét és semmi hegeli fogalma az egész számítástechnikai forradalom alapja, Hegel előre látta a bináris rendszert, mely alapját képezheti majd a modern technológiának [...] a számítógépek pedig olyan eszközök, melyek képesek e két legabsztraktabb kategória nagyon gyors használatára, s e képességüknek fantasztikus következményei vannak”.¹ Efféle megállapításokat elég nehéz volna akár bizonyítani, akár cáfolni, de arra alkalmasnak tűnnek, hogy elgondolkoztassanak bennünket a digitalizálásra vonatkozó elképzelések oly sokszor homályban maradó kulturális és történeti összefüggéseiről.

E felidézett lehetőségre is ügyelve ezúttal vágjunk inkább a dolgok középebe, s próbáljuk meg körülírni az egész kulturális univerzum digitalizálásának manapság egyre fontosabbá váló aktuális kontextusát. A mai helyzet jellemzésére talán hasznos, ha a 20. századi univerzális kiszámíthatóságot, illetve szimulálhatóságot ígérő Church–Turing-tézis mintájára (egyszerűen mondva: a természetes nyelven egyértelműen megfogalmazható algoritmusok programozhatók)² megfogalmazzuk digitalizációs tézisünket: *minden, ami bármilyen formában kifejeződik vagy kifejezhető, az digitalizálható.*

Ez úgy lehetséges, hogy a digitalizálás folyamatában előállított digitális jelsorozat tetszés szerinti tartalmakat tetszés szerinti pontossággal kó-

dolhat, a digitalizált tartalmak és digitális formájuk közötti viszony, amit a kódolás (illetve a dekódolás) alakít ki, gyakorlatilag egyértelművé tehető. Az ilyenformán kialakított digitális nyelv univerzális, teljes és alapvetően egyértelmű. Ezen kétségtelen előnyei mellett „egyetlen” hátránya, hogy írásához és olvasásához eléggé összetett kommunikációs gépekre van szükségünk. Végző soron digitális számítógépekre.

A természetesen adódó kérdésre, hogy ha így van, akkor vajon melyik az elsődleges, a digitalizálás vagy a digitális számítógép, a rövid válasz: Neumann János. Neumann fogalmazta meg munkatársaival közösen az 1940-es évek közepén a digitális számítógépek építésének – napjainkig érvényes – elveit. Ezek nyomán jöttek létre a napjainkban is használt ún. Neumann-architektúrájú számítógépek, amelyek az input/output eszközökön kívül három egységet tartalmaznak: a számoló-, a vezérlő- és a memóriaegységeket. Együtt létezésüket és együttműködésüket Neumann ún. tárolt program elve teszi lehetővé, vagyis az a megoldás, hogy a számítógépben lévő *adatokat* és a gép működését meghatározó *utasításokat* ugyanazon a digitális „nyelven” fejezzük ki, digitális jelsorozatokat formájában reprezentáljuk.³ Neumann döntött a digitalizálás legcélszerűbb formája, a kettes számrendszerből ismert bináris kódolás alkalmazásáról is, amelyekben a 0 és az 1 a két digit (numerikus jel, a latin *digitus*, „ujj” szóból), s ezekből álló sorozatokkal reprezentálódik minden tartalom. Az adatok kettes számrendszerben való megjelenítése triviális feladat, a nehézség az aritmetikai, kommunikációs és egyéb műveletek (eljárások, utasítások stb.) digitális megfogalmazásában és működtetésében áll. Ennek a feladatnak a megoldására találták fel a tárolt program elvének alkalmazásával a digitális számítógépek programozását, amelynek során (rendszerint többszörös átkódolás után) műveleti utasítások fogalmazhatók meg kizárólag a 0 és 1 digitek sorozataiból felépülő, egyszerű és világos nyelven.

Ezzel készen is vagyunk. Ha ugyanis olyan utasításokat is meg tudunk fogalmazni digitális nyelven, mint például „add össze a következő két számot, majd vizsgáld meg, hogy mit csinálj az eredménnyel”, akkor lényegében bármit megjeleníthetünk ezen a nyelven is: mindössze alkalmas logikai eljárásokon (amelyek természetesen ugyancsak megfogalmazhatók digitálisan) múlik az egész. A tárolt programozás elvét követve a kettes számrendszerbeli bináris számírásból nyelv születik: ez a (Neumann által javasolt) digitális nyelv lesz a számítógépek nyelve.

Végül is az a helyzet, hogy a digitális számítógépek működése és működtetése digitális eljárásokat kíván. Ezek vagy rendelkezésre állnak (mint a kettes számrendszer az adatok megjelenítésére), vagy ki kell őket találni (amiként a programozási nyelvek konstruktőrei meg is teszik). Könnyű belátni, hogy nincs lényegi különbség egy utasításhalmaz és egy tetszőleges szöveg, kép vagy beszéd digitális nyelven való leírása és manipulálása között. Hamarosan meg is születnek a szöveg-, kép- és hangkezelő programok. Ezzel megérkeztünk „Digitópiába”, egy olyan világba, amelyben minden kifejezhető és alkalomadtán ki is fejeződik a digitális nyelven. Ennek a világnak a polgárai azonban nem hagyományos értelemben vett emberi lények, hanem valamiféle kommunikációs kiborgok: tradicionális emberi szerveiket kiegészítő, alkalmas eszközök igénybevétele nélkül semmit se tudnak se befogadni, se kifejezni, se írni, se olvasni.

Mindez az utóbbi évtizedekben – az internet megjelenésével és széles körű használatával – vált az egész kulturális univerzumot alapvetően befolyásoló tényezővé. A széles körű változások értelmezésének és leírásának egyik eszköze a digitális írásbeliség fogalma.⁴ E fogalom használata során általában az írásbeliség évezredek módszereinek, eljárásainak, kulturális és társadalmi kontextusának a digitális technikák használata következtében megfigyelhető alapvető *változásaira* reflektálnak, ezeket tanulmányozzák és gyűjtik össze. Mindebből arra következtethetnénk, hogy a digi-

talizálás napjainkban kibontakozó folyamata eddig sohasem tapasztalt, radikálisan új jelenség, és következményei is teljesen ismeretlenek. A valóságos helyzet azonban más: a digitalizálás fentebb hivatkozott mai formája ugyan új, de egyáltalán nem történeti előzmények nélkül való. Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a digitális írásbeliség is írásbeliség s ilyenképpen történeti képződmény. Nem elég azt megállapítani, hogy az írásbeliség történetileg változó formákat ölt, s digitális változata e történeti fejlődés meghatározott periódusában (a 20. század második felében) alakul ki és terjed el – hanem észrevehetjük, hogy magának a digitalizálásnak is van (nem évtizedes, de évezredes) története. Kommunikációtörténeti és kommunikációfilozófiai megfontolások nyomán ugyanis belátható, hogy a hagyományos írás is „digitalizáláson” alapul. Igaz, nem a ma használatos bináris rendszerűn, és nem számítógépek végzik a „digitalizálást”, hanem élő emberek. A digitalizálás fogalmának ilyen kiterjesztett értelmezése révén reflektálhatunk a digitalizálás történeti változataira, esetleges fejlődésére, a változó digitalizálási gyakorlatnak az írásbeliség történeti fejlődésében játszott szerepére, s ezáltal a digitális írásbeliséghez kapcsolódó jelenségeket is némileg eltérő kontextusba helyezhetjük.

„Digitalizálás” a digitalizálás előtt

■ A (bináris) digitalizálás előtti digitalizálási praxis azonosítása érdekében vessünk egy rövid pillantást a kommunikáció természetére és történetére. A kommunikáció legalapvetőbb és legáltalánosabb értelmében az emberi közösségek előállítását és fenntartását szolgáló technika.⁵ A kommunikáció mindig szituációhoz kötött. Működtetésének módszerei a kommunikációs szituáció feletti kontroll megszerzését szolgálják. E kontroll eredményeként a szituáció kimenetele nem természet adta, hanem a szituációt uraló kommunikáló felek által kiválasztott, emberi szándékokat reprezentáló, „mesterséges” helyzet jön létre: a különálló kommunikáló felek mentális tartalmainak valamiféle megosztása, specifikus közösségük kialakulása. A kommunikációs szituáció komponensei: 1) a kommunikációt lehetővé tevő *feltételek és körülmények*, amelyek között kitüntetett szerepe van a 2) kommunikáló *ágenseknek*, 3) a kommunikáció sikerességét biztosító *eszközöknek* (ezt a vonatkozó irodalom általában *médiának* nevezi), valamint 4) a létrejövő közösség karakterisztikumait meghatározó *céloknak*. A kommunikáció természetének és történeti fejlődésének jellemzésére a kommunikációs szituáció minden komponensével számoló szituációanalízis a leghatékonyabb eljárás, de fontos belátásokra vezet pusztán a kommunikációs eszközöknek, azaz a médiának az elemzése is. A média elméletének és történetének bemutatásával számtalan kommunikációelméleti munka foglalkozik⁶ – olyan technikaelemző írásokhoz hasonlóan, amelyek a technikáról a technikai eszközök (gépek, eljárások, rendszerek) középpontba állításával beszélnek.

Az efféle elemzésekből kiténik, hogy a kommunikációs média látványos történeti fejlődésen ment keresztül, és ez a fejlődés napjainkban is meglehetősen intenzíven folyik. A fejlődés valószínűleg legfontosabb vonulata az egyes *médiák dominanciájának* átalakulása. Ez mindenképp a beszéd – írás – kép vonatkozásában figyelhető meg, és abban áll, hogy a beszédalapú kommunikáció ősidőktől fennálló egyeduralma az antik kortól kezdődően fokozatosan megszűnik, és az írott szövegek révén való kommunikáció válik meghatározóvá; továbbá hogy az utóbbi néhány évtizedben már megfigyelhető az írott szövegek monopóliumának a megrendülése és a képek kommunikációs használatának gyors terjedése is.

Ugyanakkor a kommunikációs *médiák komplexitása* is nő. Egyrészt azzal, hogy a történeti fejlődésben háttérbe szoruló médiumok nem tűnnek el a kommunikációból, hanem némileg megváltozott szereppel, de továbbra is részt vesznek a

folyamatban. Így az uralkodó médiumok kiválasztódása mellett azt is megfigyelhetjük, hogy a kommunikációs médium egyre *nagjobb strukturáltságot* mutat. Másrészt a kommunikációs média komplexebbé válásának további fontos dimenzióját jelentik az önálló *kommunikációs „szerszámoknak”* és a hozzájuk kapcsolódó „használati technikáknak” a kifejlődése, részben a kommunikációs szituációba bevont technikai eszközök alkalmazása következtében (amire jó példa a számítógép esete), részben pedig a médiumok önfejlődése következtében (mint például a kézírás esetében).

A kommunikációs szerszámok használatának stabilizálódásával kommunikációs gépek, sőt egész kommunikációs iparágak keletkeznek. A legegyszerűbb kommunikációs szerszámoknak, az „egyszerű kommunikációs gépeknek” valószínűleg a ritmust, a rímetet, az író, olvasó és képalkotó eszközöket tekinthetjük. Ezek az ősidőktől fejlesztett egyszerű gépek persze nem az erőátvitelt, hanem az információátvitelt segítik elő, és megsokszorozzák az ember természetes kommunikációs potenciálját. A legfontosabb kommunikációs gépeknek pedig valószínűleg a könyvet, a fényképezőgépet és a számítógépet tekinthetjük, illetve „iparágként” a tömegmédiát vagy akár az internetet említhetjük.

A kommunikációs szerszámok, illetve gépek megjelenésével hozhatjuk kapcsolatba a kommunikáció „analóg” és „digitális” formáinak az elválását is. A kommunikáció „természetközelibb” változatai általában „analóg” jellegűek, ami azt jelenti, hogy az információt tartalmazó jeleket bizonyos anyagi tulajdonságok *folytonos skálán változó* értékei hordozzák (pl. a hang magassága, tartama, színezete stb.). Ehhez nyilvánvalóan szükség van az analóg jelhordozó (valamilyen anyagi létező, tulajdonság, folyamat) közvetlen, folyamatos és valóságos jelenlétére. Lényeges az is, hogy a releváns anyagi jelhordozó tulajdonságai és változásai természetes emberi érzékszervekkel észlelhetőek. A beszéd tipikusan ilyen.

De előállítható olyan szituáció is, amikor a kommunikációs folyamatokban alkalmazott jelek *nem* közvetlenül a jelölt folyamatok folytonos skálájú tulajdonságai, hanem azoknak konvenciókon alapuló, más médium által hordozott, kódolt „jelenlyelvi” diszkrét megfelelői. A kommunikációs média efféle formálása joggal tekinthető digitalizálásnak, abban az értelemben mindenképpen, hogy a kommunikáció tartalmát, az „üzenetet” a kommunikáció természetes médiumától eltérő természetű, másik médiumban formált (véges számú, diszkrét) jelek (digitek) különféle sorozatai reprezentálják és közvetítik. Az írott szövegek ebben az értelemben digitálisak. Természetesen nem bináris és nem elektronikai alapú digitalitásról van szó. A különféle írásrendszerek betűinek és írásjeleinek (digitjeinek) a száma változatos képet mutat, s tradicionálisan vizuális természetűek.

Míg az analóg kommunikációs formákhoz szükség van a kommunikációs folyamat *aktuális* zajlására (pl. a beszédhez beszédhangok képzésére), a digitális formához nincs, az rögzített és időtlen. Így az írás és olvasás nem kötődik abszolút módon az adott szituációhoz, onnan kiemelve és más szituációba illesztve is működőképes. Tulajdonképpen szituációk között közvetít. Illusztrációként gondolhatunk pl. a személyek közötti beszélgetés és a közöttük zajló levélváltás különbségére.

Az „analóg” és „digitális” kommunikációs médiumok fontos különbsége tehát, hogy a legtöbb analóg jelhasználattól eltérően a digitális jel használata természet adta emberi képességekkel gyakorlatilag lehetetlen, azaz működtetése során feltétlenül szükséges kommunikációs gépeket is igénybe vennünk. Annak is nagy jelentősége van, hogy a „digitalizálás” folyamatában a jelölt folyamat és a rá vonatkozó tapasztalat közé egy önálló, új szint iktatódik be, ami a kommunikációs folyamatot lényegesen összetettebbé teszi, és számos lehetőséget teremt a folyamatba való beavatkozásra, a jelromlások javítására, a jelek utólagos módosítására és manipulálására.

Mindezeket úgy is összefoglalhatjuk, hogy *a beszéd leírása* tekinthető a beszéd „digitalizálásának” is. Következésképpen az olvasást tekinthetjük az írás analogizálásának, vagyis az írás és olvasás során megvalósul az analóg-digitális konverzió mindkét irányú változata. Abban az értelemben feltétlenül erről van szó, hogy a beszéd a képzett hangok tetszés szerinti értéket felvevő fizikai tulajdonságait (magasságát, hosszúságát, felharmonikusait) használja fel a beszélt szöveg előállításában, tehát a fentebb mondottak értelmében „analóg kódolást” alkalmaz, szemben az írott szövegekkel, ahol erre a célra kialakított meghatározott számú vizuális jel rendezett sorozatai „kódolják” a kommunikált tartalmat. Az analóg kódolású beszéd előállításának és megértésének természeti feltételei minden ember számára adottak, természet adta képességeink használatának módját pedig a minket felnevelő közösségek segítségével megtanuljuk. Az írás és olvasás természet adta képességeink más csoportját működteti, de ezek mellett szükségképpen igénybe vesz „materializált” eszközöket is: az írás az írószerszámokat, az olvasás pedig a leírt szöveget. Az írás és olvasás „eszközigenyessége” és eszközhasználathoz kötöttsége az olvasás és írás megtanulását és gyakorlását kivonja a természetes közösségek hatóköréből, és végső soron önálló intézményrendszerek (írastudók, klerikusok, tanítók, könyvek, könyvtárak, nyomdaipar stb.) kialakulásához vezet. Az írás kézi eszközökkel való előállítása – más kézműves technikákhoz hasonlóan – nem fejlődik igazán intenzíven (így például a ceruza 16. század végi feltalálását jó kétszáz évvel később követte csak a rádió feltalálása). A kézírás társadalomátalakító szerepe erőteljes ugyan, ám jelentősen korlátozott. Így például Európában a 13. századig – az írás és olvasás elterjedtségének hiányában – meglehetősen szűk körre terjedt ki, és csak az írásnak és olvasásnak a kolostorokból való „kivonulásától” kezdődően gyorsult fel. Az írásbeliség által generált társadalmi és kulturális változások teljes mélységükben csak az írott szövegek technikai előállítása mellett, azaz a könyvnyomtatás „feltalálását” és elterjedését követően, a 15. század közepétől bontakozhattak ki.

A digitális írásbeliség metodológiai

■ Elfogadva a fentebb előadottakat, célszerűnek tűnik az írásbeliség és a digitális írásbeliség szokásos megkülönböztetése helyett a *nem bináris, nem elektronikusan* működtetett digitális írásbeliség és a *bináris, elektronikusan* működtetett digitális írásbeliség különbségeiről s egymáshoz való viszonyuk történeti alakulásáról beszélni. Vagy másképpen mondva a digitális írásbeliség két történeti változatát azonosíthatjuk: az alfabetikus vizuális és a bináris elektronikus változatokat.

Kérdés marad persze, hogy valójában miért érdemes szakítani a kommunikációkutatók bevett fogalomhasználati módjával, s a javasolt átértelmezéstől remélhetünk-e hasznos felismeréseket. A kérdésre adott válaszhoz idézzük emlékezetünkbe a módszertani elvet, amelyet Karl Marx és Marshall McLuhan egyaránt hasznosnak talált saját kutatásai során. Talán még manapság is közismert Marx nézete, mely szerint alapvető társadalmi következményei nem a termelt javaknak, hanem *termelésük módjának* van, azoknak a viszonyoknak, amelyek között a társadalom életkörülményeinek újatermelése folyik. Hasonló álláspontra jutott McLuhan (és a kommunikációtörténet torontói iskolájának számos más képviselője) is: társadalmi és kulturális jelentősége nem a kommunikált tartalmaknak, hanem a *kommunikáció módjának* van. A kommunikációs szituációk jellemzőinek, illetve alapvetően a kommunikációs médium karakterisztikumainak. Ilyetén módon is értendő a talányos mcluhani szentencia: „maga a médium az üzenet.”⁷

Eme (meta)módszertani elgondolás mostani témánk számára fontos tanulsága az lehet, hogy a digitalizálással kapcsolatba hozható társadalmi és kulturális változások

esetében talán ugyancsak nem a digitalizálás maga, hanem a digitalizálás módja az érdekes. Milyen változások kapcsolódnak a digitalizálás alfabetikus, vizuális módjához, és milyenek bináris, elektronikus módjához?

Az alfabetikus vizuális digitalizálás hatása nagyrészt megegyezik a hagyományos értelemben vett írásbeliség következtében megfigyelhető (sokat tanulmányozott) kulturális és társadalmi változásokkal, de a hangsúlyok, illetve a mai digitalizációs módszerek hatásaival való kapcsolatuk eltérhetnek. Az írás rögzített, szituációfüggetlenül értelmezhető, lineáris jellegével kapcsolatba hozható következmények száma felbecsülhetetlen – hogy mást ne mondjunk, ezek hiányában nem létezhetne tudomány. Nem nehéz felismerni, hogy például ebben a fejleményben az alfabetikus vizuális digitalizálás metodológiája a meghatározó.

A bináris elektronikus digitalizálás napjainkban tapasztalható hatásait és következményeit segíthet feltérképezni az alfabetikus vizuális módszer következményeivel való összevetés. A könyvvel kapcsolatos mai változások tanulmányozásához például érdekes lehet figyelembe venni, hogy a könyv maga, a nyomtatott könyv pedig eminens módon digitális jellegű: szemléletesen mutatják ezt például az olyan, kezdetektől meghatározó nyomdai technikák, mint pl. a betűszedés. Ugyanakkor a modern könyv hasonlatos egy automatához, a modernitás világpépét uraló óraszerkezethez. Világosan elkülöníthető elemekből (betűk, sorok, oldalak, bekezdések, fejezetek stb.) épül fel, az elemek közötti reláció rögzített, a meghibásodott részek észrevehetetlen módon pótolhatók. Az elemekből felépülő egész jól reprodukálható és sokszorosítható. Rendeltetésszerű működése pontosan kiszámítható. Ezt segítik elő előállításának technikai körülményei is a nyomda, a szerkesztő, a kiadó és a szerző esetében egyaránt. Használatának tipikus körülményei között működtetése az olvasó feladata. A könyv mechanizmusának mozgásba hozásához és a mozgás fenntartásához általában csekély mértékű, de mégis nélkülözhetetlen „külső” energia szükséges – az olvasó befektetett energiájának mértéke attól is függ, hogy mennyire „gördülékeny” a szerző stílusa, illetve hogy milyen a tipográfia. Működtetését – az olvasást – megszakíthatjuk és újraindíthatjuk, de feltétlenül követnünk kell a szerkezet által előírt rendet. Az egész mechanizmus akárhányszor újraindítható, és mindig ugyanazon szabályok szerint végigfuttatható.

A modern könyv persze nem egyezik meg teljesen más modern automatákkal, hiszen sajátos célokat is követ. Borges nyomán talán azt mondhatnánk, hogy a modern könyv egy emlékezet- és képzeletautomata. Az emlékezet- és képzeletautomata felépítéséhez igénybe vett legfontosabb anyag az írott szöveg. Az emlékezet és a képzelet persze nem rögzíthető a szöveghez, de arra támaszkodik. A könyv használata szükségképpen egyszerre két szinten folyik: egyrészt a könyv anyagához kötődő mechanizmusok, másrészt a könyvben szereplő jelek és struktúrák folyamatos értelmezése révén kiváltott mentális mechanizmusok szintjén. Az olvasó „két világ polgára”, s az olvasás e két (fizikai és mentális) világban való egyidejű jelenlét. Az olvasás – azaz a világok közötti folyamatos közvetítés – a két létszférát sajátos módon összeköti, s mintegy „befejezve” a modern könyv konstrukcióját a könyvet mint a mindkét világban egyszerre működő emlékezet- és képzeletautomatát hozza működésbe. A modern könyvek olvasója, a két világ határán folyamatosan át- meg átjárva, állandó hermeneutikai praxist folytat.

Könnyű belátni, hogy az ilyen módon értelmezett könyv nem sokban tér el a mai bináris elektronikus digitalizáláson alapuló eszközöktől, emlékezet- és képzeletautomatáktól. Az alapvető egyezések mellett vannak persze különbségek is. McLuhan még úgy találta, hogy a szóbeliséget felváltó írásbeliségben a fül helyett a szem dominál. Az e-könyvek esetében a szem helyett egy elektronikus gépezettel kiegészített emberi szerv dominál, s így elvész a közvetlen szemléletesség, a közvetlen látvány.

A kép persze fontos módon újra megjelenik a képernyőn, de ez nem direkt módon ember alkotta kép (közvetetten persze igen). Az e-könyv és társai paradox helyzetet kreálnak: a szemléletesség, szemléltethetőség elvész, holott az egész korszak a képi kultúrát támogatja. A megoldás talán a kép átértelmezése lesz: belátjuk, hogy minden kép technikai képként kerül elénk.

A bináris elektronikus digitalizálás metodológiája totális és egyneműsítő. Megszűnik a szöveg, a hang és a kép önálló medialitása, a digitalizálódásban minden összeolvad, összekapcsolható, összekeverhető, egybefoglalható. Ennek következtében alaposan lecsökken az egyes médiumokhoz fűződő emberi képességek jelentősége, a kifinomult hallás, az éles vagy érzékeny szem akár ki is szelektálódhat Digitópia polgáraitól.

Ugyanez a „homogén közeg” abszolút mértékben megkönnyíti különféle helyeken, időben, kontextusokban keletkezett s azokban leledző tartalmak összekapcsolását. Az összekapcsolódó komponensek hálózata – a táguló univerzum mintázatát reprodukálva – a hálózat bármely csomópontjából nézve világjellegűt ölt.

A digitalizálás mai metodológiájából következően emberi közösségek és kulturális tartalmak létrehozása és az ezekhez való hozzáférés vonatkozásában egyaránt fontos változások zajlanak. Alapvetően arról van szó, hogy megszűnik a közösségek alakítóinak és résztvevőinek, a kultúra létrehozóinak és fogyasztóinak a digitalizálás korábbi fázisaira jellemző különválása. Kommunikációval közösségeket hozhatunk létre, de e közösségépítés lehetősége, illetve sikere az adott kommunikációs szituációt felépítő és fenntartó társadalmi közegtől erősen függ. Közösség és társadalom összetett viszonyának talán legfontosabb tünete az ún. digitális szakadék problémája, vagyis a közösségek tagjainak a digitális kultúrához, illetve az internethez való hozzáféréseiben megmutatkozó egyenlőtlenségének kialakulása. Mára világossá vált, hogy a digitális írásbeliség irodalmában oly sokat tárgyalt – a hagyományos értelemben felfogott írásbeliség kompetenciáinak helyére lépő – digitális kompetenciák kialakítása hasznos ugyan, ámde nem elegendő a megtapasztalható egyenlőtlenségek leküzdéséhez.

A kommunikációs média változásainak s a különféle digitalizációs módszerek alkalmazásának néhány megemlített társadalmi, illetve kulturális következménye természetesen nem ad pontos képet és teljes leírást a mai korról, nem alkalmas a korszak átfogó jellemzésére. A fentebb tárgyalt folyamatok mindazonáltal lehetőséget teremtenek a késő modern kiberkultúra napjainkban zajló kibontakozására – lényegében ez az értelmük, s ez fennmaradásuk, illetve stabilizálódásuk tulajdonképpeni forrása.

■ JEGYZETEK

1. D. Macgregor: From: "d. macgregor" <mcgregor@julian.uwo.ca>, To: Multiple recipients of list <hegel-l@bucknell.edu>, Subject: Re: Hegel and Nothingness? (1995. 11. 11.), valamint: From: "d. macgregor" <mcgregor@julian.uwo.ca>, To: Multiple recipients of list <hegel-l@bucknell.edu>, Subject: Re: Hegel and Nothingness and computers (1995. 11. 16.)
2. Más megfogalmazásait lásd pl. Douglas R. Hofstadter: *Gödel, Escher, Bach. Egybefont Gondolatok Birodalma. Metaforikus fűga tudatra és gépekre Lewis Carroll szellemében*. Ford. Lipovszky Gábor. Typotex, Bp., 1999.
3. Neumann-nak a számítógép-szerkezet kialakítása során érvényesített lehetséges elképzeléseiről lásd pl. Ropolyi László: *A társadalom a számítógépekben*. Replika 1999. 35. sz. 155–171.
4. Hasznos bevezetést nyújt ehhez pl. Teresa Dobson – John Willinsky: *Digital literacy*. In: D. R. Olson – N. Torrance (eds.): *The Cambridge Handbook of Literacy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 286–312.
5. Abban a meggyőződésben mondjuk ezt, hogy ez a definícióknak képes reflektálni a kommunikáció nagyszámú s egymástól nagymértékben eltérő elméleteinek közös tartalmára. A részletesebb kifejtés megtalálható Ropolyi László: *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés* (Typotex, Bp., 2006) kommunikációt tárgyaló fejezetében, 115–232.
6. Pl. a következők: Asa Briggs – Peter Burke: *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*. Napvilág, Bp., 2004; Frédéric Barbier – Catherine Bertho Lavenir: *A média története Diderot-tól az internetig*. Osiris, Bp., 2004; Friedrich Kittler: *The History of Communication Media*. <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=45> (Utolsó letöltés 2014. 09. 03.)
7. Marshall McLuhan: *Understanding Media: The Extensions of Man*. McGraw-Hill, New York, 1964.

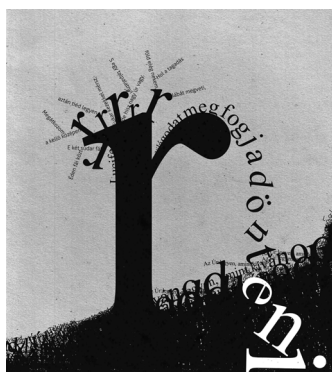
KEREKES PÁL – KISZL PÉTER

E-BOOK KRÓNIKA: FEJEZETEK AZ ELEKTRONIKUS KÖNYV TÖRTÉNETÉBŐL

■ Az íráskultúra több ezer éves történetre tekint vissza, a kéziratos és nyomtatott könyv krónikája is nagyjából kétezer esztendő. Hogyan állítható ezzel párhuzamba az elektronikus könyv néhány évtizede, illetve, ahogy sokan tartják, néhány évecskéje? Hogyan lehet e-book históriáról beszélni, összevetve a kódexek és a nyomtatott könyvek kultúrateremtő tradíciójával?

A nyomtatott és az elektronikus könyv szembeállítására zsákutca, egy ilyen mesterséges ellentétpár alapján nem követhető nyomon a könyv változása a 21. században. Frissebb és máig aktuális megközelítést adnak a könyvtörténet elemzésére magyar bibliofilek 1930-as években tett megállapításai. Fitz József könyvtudós, az Országos Széchényi Könyvtár hajdani igazgatója 1930-ban így fejezte be a *Magyar Szemle* számára írt kis könyvtörténetet: „A könyv fejlődése mindig tükre, naplója volt az emberiség fejlődésének; ami találmányt a korok felvetettek, ami természeti erőt az ember irányítani tanult, a könyv igyekezett a maga céljára hasznosítani. Ki tudja, milyen találmányokkal jön a jövő, s milyen lesz a jövő könyve? Csak annyi bizonyos, hogy akkor is az ezerarcú élet, az emberiség haladásának tükre lesz.”¹

Néhány évvel később, 1937-ben Kner Imre kiadó és könyvművész hasonlóan fogalmaz: „... a könyvnyomtatás mindig hatalmas tényezője volt az emberi kultúra fejlődésének, s azt nemcsak szolgálta, de alakította is. A könyvnyomtatás mindig hatása alatt állott kora összes műszaki és gazdasági, társadalmi és szellemi irányzatainak, és

...a számítógépes
textkultúra kínálja
lényegi változást
a fogalmazásban,
gondolatértésben,
tudáskezelésben?
Formailag természetesen igen,
de tartalmilag?

¹ A tanulmány a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács együttműködésével készült.

amikor ezen kulturális területek érdekeinek kiegyenlítésére törekedett, közvetítő, tehát közvetve alakító hatást is gyakorolt fejlődésükre.”²

A 20. századi magyar könyvtörténelem két nagy alakja a könyvet nem statikus műtárgynak tekintette, hanem folyton változó, formájában és anyagszerűségében fejlődő tartalomhordozónak. Ebből a szempontból az e-könyv sem más, mint a könyv-evolúció egy állomása. A könyvbarátok számára a *Háború és béke* vagy a *Zalán futása* ma még többnyire nyomtatott kiadványhoz kötött betűjű emlék. Nem kizárható, hogy az új nemzedékeknek az alapművek már monitorokon kirajzolódó karakter-sorozatokat jelenthetnek. A könnyebb hozzáférés következtében a fiatalok nagy része ma már számítógépen találkozik az irodalom nagy alkotásaival. A Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) napi statisztikája is mutatja, hogy a kötelező olvasmányok – hosszú évek óta folyamatosan – a letöltési listák élén állnak. Mindez nem okoz műveltségi fellazulást, a textvariációk nem címkézhetők minőségi védjegyekkel. A nyomtatott könyv sem különb egy selyemre írott alkotásnál vagy az agyagba égetett feljegyzéseknél. Ezek is írásformák, értéktáruk. Az elektronikus könyvkultúra szerve és átlátható fejlődés eredménye. Kulturális gazdagodást hozott, még ha gyakran idegenkedünk is vadhajtásaitól.

Az e-könyv mint fejlődéstörténeti objektum

■ Az elektronikus könyv története voltaképpen rögtön az első számítógépek üzembe helyezésével elkezdődött. Már a legelső pillanatokban gondoltak arra, hogy az elektronikus tárolás és a fájlökká alakított szövegek kialakításával olyan eszköz jöhet létre, amely képes lehet bit alapú informatikai rendszerben kezelni a könyveket, jegyzeteket. „És mindezt harminc évvel az első e-könyv-olvasó megjelenése előtt, az 1940-es évek végén” – jegyzi meg Armstrong az e-könyv genezisést is tárgyaló irányadó publikációjában.³ A komputeres ráségités csak hasznára lehet az olvasónak és a szerzőnek egyaránt – vélték az első kísérletezők, mint a később tanulmányunkban is idézett ős-e-book-alkotók munkájából kiderül.

Mára az e-könyv-olvasók átszabták a szövegüniverzumot. Nem csak a papírhordozón rögzült és továbbított irodalom jut el az olvasókhoz, polgárjogot nyert a gépi text is. A változások nagyságrendjét markánsan jelzi, hogy sorra születnek új könyvkorszakolási kísérletek. Ezeknek a friss áttekintéseknek az a céljuk, hogy a print centrumú könyvtörténetet a kiegyensúlyozottság érdekében kiegészítsék a digitális műveltségi instrumentumokkal. A rendszerben helye van minden hordozónak, a kőtábláktól az elektronikus adattárolókig. Az e-book tartalmi és formai szempontból egyaránt szerves folytatása a nyomtatott könyvnek, függetlenül attól, hogy sok új elemet hozott a könyvkultúrába. Egy amerikai szerzőpáros új könyvideológiai tanulmányában a könyv – nem pedig az írás – történetét három nagy korszakra osztja:

– Publishing 1.0

Gutenberg és kora. Az olvasás elterjed, tömegméretűvé válik a könyvnyomtatás nyomán. Még a következő századok is ide sorolhatók, a mennyiségi fejlődés a folyamat lényege.

– Publishing 2.0

Három világcég – Apple, Aldus, Adobe – lehetővé teszi a Macintosh számítógéppel, a lézernyomtatóval, valamint a Page Maker könyvszerkesztő programmal, hogy bárki képes legyen hírlevelet, újságot, könyvet előállítani. A házi kiadványkészítés (DTP = desktop publishing) olyan tevékenységgé válik, mint régebben a gépiróirodák, vállalati stencilezők munkája vagy később a fénymásolószalonok szolgáltatása.

– Publishing 3.0

Az Amazon, az Apple és a Barnes & Noble lehetővé teszik, hogy a szerző elektronikusan publikálja és árulja művét. Sőt print-on-demand (POD, nyomtatás igény szerint) konstrukcióban akár digitálisan nyomtatott példányokat is piacra dobhat az eredeti e-könyv-verzióból. Bárki, aki rendelkezik telefontal, számítógéppel, e-book olvasóval, tablettel vagy okos informatikai eszközzel, képes olvasni ezeket a műveket.⁴

Az ismerttetett korszakolás természetesen erősen vitatható, magunk sem értünk vele egyet maradéktalanul. Csak jelezni kívánjuk, hogy legyen bármennyire is e-book központú egy mai és a digitalizálás iránt elfogult csoportosítás, akkor is a nyomtatott hagyományokból indul ki az elektronikus szöveg: az e-könyv rokona és nem versenytársa a print produktumoknak. Nem egymást megsemmisítő kultúrtechnikai architektúrák a könyv különböző változatai, hanem a másikat kiegészítő műveltségi fundamentumok. A digitális platformon létrejött tartalom csak a hagyományos kultúra összefüggésrendszerében értelmezhető.

A jövő múltja – az első e-könyv-futurisztikák

■ A könyvolvasás gépesítését már a nyomtatás őskorában elkezdték. A megnövekedett publikációs aktivitás nyomán a szakmunkák, tudományos írások nagy számban vonultak be a 16. századi tudósszobákba. Hirtelen sok lett a könyv: összevetésük, jegyzetelésük új feladat elé állította az olvasókat. A rendetlen íróasztalok, a kutatószoba minden sarkába hányt könyvek halmainak gyakori ábrázolása a régi könyvillusztrációkon is erről tanúskodik.

Agostino Ramelli, az 1531-ben született itáliai mérnök hamar felismerte a referenzkönyvek bőségének előnyeit és persze problémáit is. Hogyan kezelhető a sok információ, a könyvek lapjain megbúvó ismeretanyag? Gépi megoldásra gondolt, és megalkotta a könyvkereket. A szerkezet vízimalomhoz hasonlóan forgatja nagy lapjait. A hatalmas, forgó boxokban nyitott könyvek kapnak helyet, ott feltárukozva, ahol éppen abbahagytuk az olvasást. Képi ábrázolás is maradt fenn a mechanikus olvasógépről. A könyvkerék és a számítástechnika vezérelte könyvkezelés kapcsolatát ismerte fel Monok István, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának és Információs Központjának főigazgatója, az OSZK korábbi vezetője is, aki 2006-ban az *Arisztokrata könyvgyjtemények 1500–1700* című nemzetközi vándorkiállítás alkalmából – a fennmaradt képek és leírások alapján – újra elkészítette a szerkezetet: „A kiállításra rekonstruáltak egy 16. századi olvasókeréket, melyen egyszerre tíz darab nagyobb méretű könyvet olvashat az érdeklődő. Monok István, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója szerint ez az olvasókerék nem más, mint a mai számítógépes rendszer, a Windows 16. századi változata, hiszen egyszerre több »ablakban« nézelődhetett a középkori olvasó, és kereshette az információkat.”⁵

Az elektronikus könyv története – paradox módon – az írott kultúra legszebb időszakára nyúlik vissza, éppen a könyvtömegtermelés kiépülésének periódusára. Az iparszerűen sztereotizált nyomtatott termékek olcsón jutottak el széles olvasóközönséghez. A könyv mindennapi tudásközvetítő médiummá vált. A nagy információtöbblet, a korábban elképzelhetetlen ismeretözon kiváltotta a rendszerzés igényét. Még jóval a számítógépek megjelenése előtt, az 1920-as évek végén Robert Carlton (Bob) Brown amerikai avantgárd író az akkor újdonságnak számító hangosfilmek hatására gondolkodott el egy olyan gépen, amely lehetővé teszi nagy mennyiségű szöveg gyors és hatékony olvasását. Erről írt munkáját *The Readies* címmel adta ki,⁶ amelyben sok olyan funkciót írt le, melyek a modern könyvolvasók sajátjai: hordozható gép, amely egy mikrofilmes megoldáshoz hasonlóan teszi olvashatóvá a műveket egy nagyító segítségével. A szöveg gördülési sebességét az olvasó állíthatja be. A terv végül nem jutott tovább egy prototípus elkészítésénél,

amely azonban elveszett az idők folyamán, de egy digitális szimuláció most is ki-próbálható az interneten.⁷

A gyakorlati kivitelezés másik úttörője a jezsuita Robert Busa atya (1913–2011) volt, aki doktori disszertációjának témáját, Aquinói Szent Tamás műveit dolgozta át digitálisan kezelhető formába, hogy algoritmusok segítségével nyelvészeti elemzéseket végezhesen az egyháztanító kilencmillió szónyi munkásságán – és így elsőként használja a számítógépet szövegek feldolgozására, nem pedig csak matematikai műveletekre.⁸ A munkát az IBM alapítójával, Thomas Watsonnal közösen végezte, így jött létre a világ első hipertext elektronikus könyve, az Index Thomisticus,⁹ amely 2005 óta érhető el online.¹⁰ Későbbi tanítványai úgy emlékeznek az úttörő tudósra, mint aki jóval a ma elismert nagy újítók és későbbi cégalapítók, például Steve Jobs (Apple) előtt felismerte, hogy a számítógép alkalmas lehet a tudásmenedzsmentre, és ami a legfontosabb, hogy nemcsak a tudós elit részére, hanem a hétköznapi felhasználó számára is. Elhivatottsággal és szorgalommal, a számítógép segítségével mindenki elérheti a nagy adattárakat.

Roberto Busa atya mellett a spanyol Ángela Ruiz Robbles (1895–1975) a másik pionír, aki az első hordozható könyvolvasót alkotta meg „la Enciclopedia Mecánica” néven, és szabadalmaztatta is 1949-ben.¹¹ Találmányához az ihletet tanári munkájából merítette. Célja az volt, hogy a tanulók már akkor is súlyos iskolatáskáját megkönnyítendő a sok könyv helyett csak egy eszközt kelljen magukkal vinniük, és ezen tudjanak hozzáférni a könyvekhez. Az eszköz Bob Brown elképzeléséhez hasonlóan cserélhető tekercseket tartalmazott, amelyek index alapján voltak előhívhatóak, és akár többnyelvű szövegeket is tárolhattak. A készülék hordozhatóságát növelte, hogy saját fényforrással is rendelkezett, így még kevésbé voltak az olvasók helyhez kötve.

A könyves szerkezetek fejlődése nem egyirányú. Ezek ugyanis nem csak a szövegmásolás, texthordozhatóság koncepciója felől törekedtek modernizációra a számítástechnika eredményei alapján. A szöveg kereshetőségének, kapcsolódási lehetőségeinek bővítése is hamar a számítástechnika vezető projektjei közé került. Két jelentős kísérleti rendszer járult hozzá a későbbi fejlődéshez. Ugyan egyik sem valósult meg a maga idejében teljes egészében, de szellemiségükben, gondolatiságukban sok olyan elemet bontakoztattak ki, amelyek később beépültek az elektronikus szövegkezelés szisztémáiba.

Korábbi gondolat a Memex, Vannevar Bush ötlete. A Rooseveltnél tudományos tanácsadójaként dolgozó Bush közvetlenül a második világháború után, 1945 júliusában publikálta az *Út az új gondolkodás felé (As We May Think)* című tanulmányát. A dolgozatában nem túl részletesen, de annál fantáziadúsabban megjelenített elképzelései a hipertext koncepciójának alapjait rögzítik, megvalósítási javaslatai pedig az e-könyv világát is felidézik. Víziójában Bush egy olyan gépezetet álmódott meg, amely megkönnyítené az egyre halmozódó tudásmennyiségben való eligazodást. Bush az elektronikus mezőkön szárnyaló digitális pegazusát egyfajta gépesített, analóg magánkönyvtárként képzelte el, egy íróasztalra hasonlító monstrumként, amelyben a tudós mikrofilmen tárolja az adatokat, és a szerkezet képes nagyon rövid idő alatt prezentálni az anyagot.¹²

Theodor Nelson 1974-ben ismertette univerzális e-dokumentum-rendszerét. Projektjének a Xanadu nevet adta, mely Coleridge *Kubla kán* című költeményéből származik, s az irodalmi emlékezet mágikus helyét jelöli, ahol minden megőrződik. Nem mást gondolt el Nelson, mint a később megvalósult World Wide Webet, a világháló információs rendszerét. Nála azonban a kiinduló alap nem a médiaszisztémák felé mutat, hanem a tudásmenedzsment módszertana irányába. Olyan publikációs felépítményt kívánt létrehozni, amely tárháza lehet minden szövegnek, melyet a történelem során írtak. Mindenki szerző lehet és egyben olvasó is, egyúttal az alkotókat

illető jogokat is kezelte volna a rendszer. Több megvalósítási kísérlet után egyes részelemek kiépítése ellenére a projekt a maga teljességében nem került soha bemutatható állapotba. Végül a világháló más irányt szabott a fejlődésnek.¹³

E-könyv és az avantgárd könyvújító törekvései

■ Történelmi érdekesség, hogy a 20. század elején az avantgárd megújulás is éppen a könyv mint forma megújítását tervezte. Kiáltványok és programnyilatkozatok sokaságában – és itt ki kell emelnünk Tamkó Sirató Károly *Dimenzionista manifesztumát*¹⁴ – vizionálták az „Új Könyvet”, amelyben sok helyütt már megjelenik az elektronika is mint a jövő művészetének formálója – amikor még szó sem volt számítógépről, internetről. Életre keltik a villanyverset, ami nem más, mint a neontranszparensek befogása a költészet világába. A könyvújítók alaktalan sorok nyomasztóan egyirányú szövedékének tekintik a papírost. Ezzel szemben olyan területet keresnek, ahol a mondatok és szavak elhelyezése építő jelentőséget nyer. Ki is mondják: a „Pont-embernek” plusz dimenziókat kell keresnie, tanulja meg az elektronnyelvtant. A „jelen-mérgezésben” fuldokló embernek számnyelvtanú, elektronikus vitapartner szeretnének. Tamkó Sirató Károly *Az Űr-Gilgames* című versében (1927) szinte megjövendölte az e-book-eszköz-hangulatot. Az új olvasó emberről így fogalmaz: „Elektron-pihe-párna pattog a feje alatt. Mélytudata: képletsor-foxtrott. Logaritmusban álmodik.” Valóban él ma a vers víziója? Közel száz évvel a költemény keletkezése után, az elektronika korában újra ezekről a kérdésekről gondolkozunk. De már a szükséges technika birtokában, az e-könyv valóságában.

Megdöbbenő, hogy mennyire vágytak néhány évtizeddel ezelőtt a technika csodáira nemcsak a való életben, hanem az irodalom színterein is. Milyen sokat reméltek ezektől az eszközöktől! Ma kezünkben tartjuk a legmerészebb álmaik megvalósulását. Felmerül a kérdés: a számítógépes textkultúra kínál-e lényegi változást a fogalmazásban, gondolatértésben, tudáskezelésben? Formailag természetesen igen, de tartalmilag? Használjuk-e a tenyérnyi életgépeket, a tableteket, e-bookokat annak, aminek a múlt század elején az irodalomújítók álmodták: „ok-fokmérő készülékek”-nek?

Dynabook és a későbbi valódi e-book korai korszaka

■ A megvalósult elgondolások közé sorolható viszont, sőt igazi áttörést jelentett a FRESS project az 1960-as években. A Brown Universityn Andries van Dam elindítja a Hypertext Editing Systemet, amelynek keretében a felhasználók elektronikusan férhetnek hozzá a dokumentumokhoz. A szövegek egyedileg, dinamikusan jelennek meg a képernyőiken automatikus tárgymutatóval és tartalomjegyzékkel. Van Dam használja valószínűleg elsőként az „elektronikus könyv” kifejezést publikációjában, amelynek címéül választotta az új médium nevét.¹⁵

Nem sokkal később, 1968-ban a Utahi Egyetem egyik posztgraduális hallgatója, Alan Kay egy hordozható és vezeték nélküli kommunikációra alkalmas könyvolvasó eszközt konstruált. Dynabooknak (az új médium dinamikus voltát kihangsúlyozandó) keresztelte el szerkezetét. A készüléket a későbbi laptopok és az elektronikus könyvolvasók ötvözetének képzelte el, amelyben olyan megoldásokat használt fel, mint a grafikus, ablakos megjelenítés, az egérhasználat és a multimédiás tartalomkezelés, illetve -szerkesztés.¹⁶ Kay ezt az ötletét később a Xerox Palo Alto Research Center (PARC) munkatársaként meg is valósíthatta.¹⁷ A Dynabooknak végül is – ha nem is pont úgy, ahogyan azt Kay eredetileg elképzelte – óriási hatása lett az elektronikus könyvekre: Steve Jobs Kay ötletét gondolta tovább, amikor megtervezte az iPad-et 2010 körül.

Szintén a Xerox PARC-nál dolgozott Nick Sheridan, aki az 1970-es évekre találta fel, majd tökéletesítette az elektronikus könyvek hordozhatóságát és energiatakarékosságát garantáló elektronikus papírt, az általa Gyriconnak nevezett technológiát.¹⁸

Az e-könyv gondolatának megszületése után (1965–75) az elektronikus könyvgyártás és forgalmazás gyors terjedése elmaradt. Ennek több oka volt: elsősorban a megfelelő könyvolvasó eszköz hiánya, de ugyanilyen gondot jelentett a könyves formátumok elégtelensége is a szerzői jogok problematikája mellett. A könyvek inkább hordozható, offline tárolókra (floppy, CD, DVD) kerültek, olvasásuk monitoron, később esetleg notebook kijelzőkön történt.

Az Adobe PDF-je teremtette meg az általánosan elfogadott olvasási formátumot. Ezt aztán több más formátum is követte, például a Microsoft LIT kreációja, miközben természetesen megmaradt a Word és a HTML is. A PDF azonban már olyan platformot jelentett, amelyre érdemes volt elektronikus könyvolvasókat fejleszteni. Ez nem is maradt el, a kilencvenes évek végén piacra kerülnek az első e-könyv-olvasók Rocket eBook és SoftBook néven. E gépezeteknek a használata még nehézkes volt, de kijelölték az irányt: a mai e-readerekhez nagyon hasonló felépítéssel és megjelenéssel bírtak. A kijelzőjük még LCD alapon működött, tehát hasonló volt a mobiltelefonokhoz vagy notebookokhoz.

Az elsőbbség azonban mégsem ezekhez a készülékekhez kötődik. A sikeres kezdet a Sonyhoz kapcsolható, a japán óriás fejlesztette ki a kifejezetten elektronikus könyvek olvasására szolgáló eszközt, a Sony Data Discman-t. A készülék még CD-ről olvasta be a könyveket, és a kisméretű számítógép képernyőjén tette lehetővé az olvasást.¹⁹ A siker azonban elmaradt.

Az első elektronikus tintát használó könyvolvasó a Sony Librie volt, amelyet csak Japánban forgalmaztak 2004 áprilisától. Később sem került az eszköz a globális piacra. A készüléket teljes billentyűzettel látták el, amely a jegyzetelést vagy a szótárban történő keresést is lehetővé tette. Rendkívül kicsi belső memóriával (kb. 10 MB) rendelkezett, de memóriakártyával tovább lehetett bővíteni. Ez a készülék azonban mégis mérföldkőnek számít, hiszen az e-book forradalom vitathatatlanul egy új kijelzőfelület megjelenéséhez köthető. Ez az e-ink, az elektronikus tinta innovációja. Az olvasók először találkoztak olyan felülettel, amely nem a mobiltelefonokban vagy notebookokban megszokott, háttérvilágítással rendelkező, elektronikus hatású, műfényű képernyővel működik, hanem egy papírhatású, teljesen természetes könyv impresszióját keltő kijelzővel. A szem nem fárad el használata közben. Nem lepi el kékes fény a használó arcát, a tekintet nem vész bele egy vibráló eszközbe. Az e-inkes könyvolvasó berendezések – ilyenek a mai eszközök kivétel nélkül –, mint az újság vagy mint egy könyv lapjai, napfényben a legkellemebbek. Igaz, éjszaka nem olvashatók, ahogy más papírművek sem. Az e-inkes készülékek vásárlói először érezhették azt, hogy az e-book eszközükben valóban a „book” a lényeg, az elektronikus elem csak a háttérben dolgozik, a látványt nem befolyásolja.

Amazon és a Kindle

■ A nagy ugrást az Amazon Kindle e-könyv-olvasója jelentette (2007). Ebből a gépből már sikerült olyan mennyiséget eladni, amelynek alapján megindulhattak a fejlesztések a globális jelentőségű gyártók részéről is. Azóta tart a verseny, az e-olvasó szerzetek egyre többet tudnak, és egyre kevesebbe kerülnek.

Mára a Kindle ötödik generációja is piacra került. Követve a trendeket, a táblagépek népszerűsödése következtében 2011-ben megjelent a Kindle Fire tablet verzió is. Ezekkel a készülékekkel tette az Amazon széles rétegek számára elérhetővé az elekt-

ronikus könyvek olvasását segítő eszközöket. A korábbi e-könyves gyártmánykísérletekhez képest két óriási újítást hozott a Kindle:

1. Nemcsak eszközt kapott a felhasználó, hanem az eszközzel szorosan összefüggő szolgáltatást, éppúgy, mintha mobilelőfizetést vásárolt volna telefonjával együtt. Az Amazon.com webáruház több százezer címet tartalmaz, melyek a levédett 1-Click vásárlási metódus segítségével kattintásnyi egyszerűséggel megvásárolhatók. Akár közvetlenül az eszközön keresztül, akár PC vagy notebook közbeiktatásával. A Kindle előtt könyvterjesztő vállalkozás ilyen szolgáltatást nem nyújtott, a készüléket előállító technológiai cégek csak eszközforgalmazással próbálkoztak.

2. Az Amazon saját formátumot hozott létre. Ilyen értelemben zárt rendszert teremtett. A másolásvédelem így biztosítottá vált, a szerzők és kiadók vállalták az Amazonon keresztül történő forgalmazást, hiszen elhárult a kezdetben legyőzhetetlennek tűnő akadály, az illegális letöltés lehetősége. A saját formátum több más előnyt is hozott: a legszembetűnőbb, hogy megvalósulhatott a Kindle hálózaton belül a könyvkölcsönzés, szabadon cserélhették az olvasók a megvásárolt könyveiket, miként a print korszakában.

Az Amazon fájdalmas csapásokat mért az amerikai könyvterjesztő piacra. Meredeken nőtt az e-book-olvasás és -vásárlás (a két fogalom sokkal jobban elválík egymástól az e-book világában, mint a nyomtatott kínálatban). A teljes könyves üzlethálózat megingott, százával, ezrével húzták le a rolót a kiskereskedések, és ugyanúgy a nagy bolthálózatok képviselői. Csak egy jelentős szereplő, a Barnes & Noble könyvhálózat volt képes beszállni a versenybe, 2009 novemberében dobta piacra a Nook nevű e-book olvasóját. Az elektronikus könyvolvasó mellett hamarosan megjelentek tablettel és színes könyvolvasóval (Nook Color) is, követve az Amazon üzletpolitikáját, a Kindle-verziók fejlesztéseit. Később furcsa összeolvadások, cégújjászületések jöttek létre a két vállalkozás viszonyára vonatkoztatva. A Barnes & Noble printes üzlethálózatát az Amazon vásárolta fel, a Nook fejlesztésébe pedig a Microsoft investált. Mára kialakult az a helyzet, hogy a globális könyvpiacot az Amazon monopóliuma jellemzi. Két könyves monstrum tudott ehhez felzárkózni: a már említett Barnes & Noble és a viszonylag később piacra lépő, de mára annál sikeresebb Kobo. Mindhárom e-book hálózat egyszerre kínálja az e-könyveket és a hozzá tartozó e-könyvolvasó eszközöket. A Kobo és az Amazon helyi alapítású leányvállalatai a nagy országokban a lokális kereskedelmet is igyekeznek átvenni, földrészenként eltérő sikerrel. Helyi e-könyv-forgalmazók is bekapcsolódnak az e-book üzletbe, Magyarországon is sikerült néhány e-könyv-kiadónak és -forgalmazónak gyökeret vernie.

Az eszközök mellett fontos megemlíteni a könyvolvasó alkalmazásokat, amelyek segítségével egy-egy szolgáltatás több platformon is elérhető. Ebben is éllovas az Amazon. Minden felületen és eszközön, így bármilyen okostelefonról, tabletről vagy számítógépről ugyanúgy tudunk vásárolni és könyvet olvasni, mint egy Kindle-ről. A Kindle kliensalkalmazás folyamatos szinkronban van a központi szerverekkel, így bármelyik eszközről ugyanahhoz a környezethez és dokumentumokhoz férünk hozzá – mintha a könyvtárban az asztalon hagyott nyitott könyvek és jegyzetek otthon vagy a munkahelyen hűséggel várnának az olvasóra. A Kobo és a magyar 'txtr rendszer ugyanezt nyújtja, a fejlesztések nem állnak meg. A felhőalapú könyvkoncepció hódít. Ennek lényege, hogy az eszközt és tartalmat kínáló könyvportál virtuális könyvespolcot biztosít, ahova már meglévő, rendszeren kívülről vásárolt könyveit is feltöltheti az olvasó, igénybe véve ezzel a rendszer infrastruktúráját, tárolókapacitását.

Az eszköztörténet nem lenne teljes, ha nem számolnánk be egy 2010-es fejleményről. Ekkor jelent meg ugyanis az iPad, és ezzel egy új kategória teremtődött az elektronikus gépváriánsok kozmoszában: a tablet, azaz a táblagép, amely néhány év alatt szorongató versenytársává vált a PC-nek és a notebooknak. Az Apple saját tar-

talom árusítására szolgáló üzleti portált működtet iTunes néven. A zene, kép, film, rádió- és tévéadások mellett a könyvek is ebben a multimédia-áruházban érhetőek el. Az Amazontól és más globális áruházaktól eltérően eleve magyar tartalom is rendelkezésre áll, különválasztva más nyelvektől. Nemrég kapcsolódott be a tartalomüzletbe a Google is, magyar elérhetőséggel. A Google Play nagyáruház szintén tartalomvegyeskereskedés teljes ágazati és műfaji kínálattal.

Boldog kezdetek: az e-könyv mint befektetési célpont

■ A legnagyobb internetes IT- és hálózati cégek (Google, Apple, Microsoft) bekapcsolódása nyomán ma már vitathatatlanul arról beszélhetünk, hogy az e-könyvek bölcsészeti és üzleti értelemben versenytársai lehetnek a print kiadványoknak az írott kultúra minden területén: a tudományos publikációktól a szépirodalomig, a tankönyvektől az alkalmi nyomdatermékekig. A visszatekintés azonban nem volna teljes, ha nem vizsgálnánk az e-könyv-kultúrát körbevevő üzleti konstrukciók fejlődését. A digitális könyvek esetében meg kellett találni az új kiadói magatartásformák keltette félelmek, a fogyasztói elvárások és a technikai lehetőségek közötti kényes egyensúlyt.

A hálózatról letölthető, elektronikus formátumú könyvek kiadásában sokan lát-tak üzletet az ezredforduló környéki internetláz idején. Az e-book hőskorában, 2000 körül még az elektronikus kereskedelemmel foglalkozó cégek voltak az e-könyv-kiadás zászlóvivői. A nagy e-book biznisszel kapcsolatos álmok akkor az „internetlu-fival” együtt szálltak el. De nem elsősorban a tőzsdei válság hatására, hanem azért, mert kiviláglott: a könyv nem adható el szimpla áruként, kereskedelmi terméként. Nem forgalmazható az elektronikus tartalom csomagküldő szolgálat vagy pizzafutár struktúrában.²⁰ Legalább három olyan (néha rejtett) kérdéskör van, amelyet az elekt-ronikus könyvek körüli viták és konkurenciaharcok felszínre hoznak:

1. a könyv mint átalakuló médium természete társadalmi és üzleti értelemben;
2. a könyv felett a digitális világban gyakorolt ellenőrzés, ideértve a szerzők, az olvasók és a kiadók közötti kapcsolatokat;
3. továbbá (mindezt kiterjesztve) annak a módja, ahogyan kulturális örökségün-ket és szellemi termékeinket kezelni fogjuk, illetve az, hogy miként fog újraformá-lódni a szerzőség és a kiadói tevékenység közgazdasági környezete.

A nyomtatott könyv korszakát is jellemezték gazdasági megújulások. Ezek a ke-reskedelmi jellegű kezdeményezések az írók részéről sok esetben tiltakozást váltot-tak ki. A 20. század közepén piacra dobott papírkötésű olcsó könyvek ellen a legis-mertebb szerzők is hevesen protestáltak. Pedig a paperback – ma már történelmi táv-latból megítélhetjük – nem visszaesést hozott az olvasáskultúrában, hanem éppen ellenkezőleg: minden korábbinál népszerűbbé vált a könyv mint termék és mint kultúrcikk is.

Könyvközösségek, e-book mozgalmak

■ A hagyományos könyvkörnyezet néhány leágazásának elektronikus sorsáról is említést kell tennünk. Elsősorban a könyvkölcsönzés továbbéléséről. Hosszabb viták és kínos összetűzések után, amelyek a művek illegális felhasználásának megakadá-lyozása körül forogtak, sikerült kialakítani az elektronikus könyvek kölcsönzésének modelljét is. Ma már az amerikai közkönyvtárak teljessége biztosít e-könyv-köl-csönzést is. Ez a könyvtári e-szervíz nem szabad felhasználású digitalizált dokumen-tumokat kínál olvasásra – amelyeket a világ bármely országából, minden időben, bárki letölthet –, hanem az intézmény tulajdonában lévő virtuális kópiákat (e-példá-

nyokat). A kölcsönzés a megszokott könyvtári üzemmód szerint történik: a beiratkozott olvasó a webfelületen kikölcsönzi (kosarába teszi, egyéni könyvespolcára húzza) a keresett művet, ezzel adott időre (többnyire két-három hétre) megszerzi az olvasás jogát és lehetőségét. Természetesen nem csak e-könyv-olvasó eszköz jöhet számításba, minden olvasására alkalmas szerkezet (asztali gép, notebook stb.) megfelel. A könyvet nem kell lejártakor visszavinni, újra dokumentálni, a mű olvashatósága (kinyithatósága) határidőre megszűnik.

Az e-könyv történetének egyik legkritikusabb vitapontja volt a könyvtári e-book kölcsönzés megvalósítása. A kiadók idegenkedése miatt majdnem zátonyra futott a digitális tartalmak intézményi kezelése, szolgáltatása. A könyv létrehozói ugyanis nem látták biztosítottnak jogaik védelmét, tartottak attól, hogy ami bekerül egy ilyen elektronikus körforgásba, az rögtön másolhatóvá, azaz illegális használatra alkalmasává válik, megfosztva a könyv létrehozóit költségeik megtérülésének lehetőségétől. Felmerült az is, hogy nem az olvasók kezén válik sokszorosíthatóvá a könyv: egyszerűen betörnek a könyvtári szerverre, és onnan lopják ki erre szakosodott profik a műveket. Ilyen támadásokra ugyanis a könyvtárak nincsenek felkészülve, a hackerek könnyen utat találhatnak az egyszerű védelem feltörésére. A helyzet odáig jutott, hogy a könyvkomplexum nagy szervezetei egymásnak feszültek, a kiadók, a könyvtárosok, a kereskedők valamennyien a másik féltől várták a megoldásokat. Kormányzati szervek elé került, illetve a sajtóban is elmergesedett a vita. Végül egy új könyves konstrukció hozott megoldást. A kiadók és a könyvtárak közé belépett egy mindkét féltől független szervezet, egy gazdasági társaság. Ez a cég vásárolja meg a könyvet, birtokolja is, a könyvtárak pedig nem veszik állományba, csak licenzelik a műveket. Az USA-ban az Overdrive²¹ a piacvezető könyvtári partner, Németországban az Onleihe²². Honlapjaikról a teljes működőképes konstrukció megismerhető. Kelet-Közép-Európában még gyerekcipőben jár ez a szolgáltatás, de sok európai országban már megvalósult rendszerekről van szó.

A kölcsönzési szolgáltatás mellett létrejöttek ingyenes, szabad könyves adatbázisok is különböző neveken, mint például archívum, projekt, adat- vagy tudástár. Magyarországon a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) kell említenünk tízezret meghaladó klasszikus állományával, illetve a Digitális Irodalmi Akadémiát (DIA), amely a széles értelemben vett kortárs irodalmat teszi elérhetővé térítés nélkül. Viszonylag új organizáció a MaNDA, a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet.²³ A portálon az irodalom, a digitalizálás és a művelődéstörténet szekciók bőven foglalkoznak az e-könyvvel.

Történelmi horizontba állítható ma már néhány jellegzetes e-könyves jelenség is. Ezeknek is volt előzményük a print korszakból, a digitális lehetőségek azonban felerősítették eredeti szerepüket. A közösségi olvasás, könyvmegosztás gondolatára térnénk ki, és a magánkiadásból kinőtt self-publishing mozgalomra.

A könyv mint információközvetítő egyben kommunikációs esemény is egy adott kultúrkörben. Tartalmáról beszélnek, vitáznak. Természetesen az offline világban ennek megvoltak az időbeli és helyi korlátai. Az internet azonban kitágította a horizontot, hirtelen az olvasó – ha kereste a lehetőséget – egy olyan földkerekséget átfogó közösségben találta magát, amelyben ugyanazt a könyvet százak, ezrek olvassák adott intervallumban. Ezt felismerve alakultak olyan oldalak, majd megaportálok, amelyek igyekeztek felületet biztosítani a social readingnek, a közösségi olvasásnak. Alakulásuk után néhány hónappal máris milliók csatlakoztak ezekhez az oldalakhoz. A legismertebbek a Readmill²⁴ és a Goodreads²⁵. Magyar változata a Moly²⁶. A portálokon az olvasók, érdeklődők véleményt mondhattak a művekről, ajánlhattak vagy éppen kritizálhattak írásokat. Megoszthatták könyvélményeiket. A sikerességre jellemző, hogy a Goodreadst az Amazon vásárolta fel, a Readmill pedig a Dropbox keretein belül folytatja.

Szintén mozgalmoszerű fordulatot vett az egykori magánkiadás. Pontosabban az a gondolat, hogy a szerző maga vállalja a felelősséget a műve tartalmáért. Az informatika lehetővé tette, hogy az alkotó közvetlenül publikáljon, hiszen a szöveg elektronikus változatából könnyen készíthető a nyilvánosság számára is elérhetővé applikált írásmű. Hamar felismerték ezt az igényt a globális vállalkozások, és megteremtették a self-publishing könyvmodellt. Ebben az informatikai konstrukcióban a szerző maga tölti fel művét egy könyvárúháza, és egyedül dönt a mű további sorsáról. Szándékainak és ízlésének megfelelően határozza meg az árat, a kiadás lokalizációját (pl. Magyarországon vagy más globális portálokon is árulják-e?), a mű formai jegyeinek főbb elemeit. Egészen konkrétan kimondható, hogy a publikálásra szánt művet közvetlenül az író juttathatja el az érdeklődőknek egy erre szakosodott aggregátor funkciójú portálon keresztül. A legismertebb self-publishing portál a Smashwords²⁷. 2014 júliusában 319 000 könyvnél tart a számláló, tizenegy milliárdnál több szót töltöttek fel a világ minden tájáról, számtalan nyelven a portálra. Ma már minden nagy multinacionális könyves cégnek van saját self-publishing szekciója, így az Amazonnak, a Kobónak és a Barnes & Noble-nak is. Egyes szegmensekben (fantasy, felnőtt tartalom, fikció) az összes megjelenő e-könyv 20%-át is meghaladja a self-publishing. A professzionális szerzők szempontjából a kedvező eladási jutalék jelent nagy vonzerőt az átállásra. Bestsellerírók is egyre gyakrabban a self-publishing mellett döntenek, sok esetben nem a friss műveikre, hanem a korábbi kiadónál már lejárt jogú könyveikre vonatkozóan.

Michael Hart és a Project Gutenberg

■ Az e-könyv mint formátum és tartalom első megjelenése Michael Hart nevéhez köthető. Ez a nagy mester és csöndes kultúrember – aki talán az egyetlen, aki nem gazdagodott meg az internet nagy feltalálói közül – már a hetvenes években úgy gondolta: az e-könyvnek nem lehet más célja, mint hogy mindenki saját maga rendelkezessen otthon szinte az egész világirodalommal. Ez gyakorlatilag meg is valósult. Megalkotta a PC (Personal Computer) mintájára a PL (Personal Library) fogalmát.

Maga Hart így emlékezett vissza 2011-ben, közvetlenül halála előtt az első e-könyv megalkotására: „Az egyetem számítógépszobájában akartam maradni éjszakára, nem volt érdemes hazagyalognom az egy mérföldre lévő otthonomba. Előtte kiementem a közeli csemegeboltba, bevásároltam némi ennivalót. Tekintettel az ünnepre (július 4.) egy Függetlenségi Nyilatkozatot csúsztattak a zacskómba. A gép használata után (saját kódja volt a jogosultaknak) megütközve láttam, hogy mennyi pénzbe került a néhány órás tevékenységem. Lelkiismeret-furdalásom volt. Tenni akartam valamit. Akkor véletlenül elém került a Függetlenségi Nyilatkozat. Begépeltem a dokumentumot – a szkennerek még híre-hamva sem volt –, és hozzáférhetővé tettem más jogosultaknak is. A többi már történelem.”²⁸

Így történt-e pontosan, nem is lényeges, ami fontos, hogy a mára legendává nemesedett történet szerint az első „e-book” a Függetlenségi Nyilatkozat volt, majd sor kerülhetett több más észak-amerikai történelmi dokumentumra, később a Biblia és Shakespeare művei következtek. Hart és barátai, partnerei még begépeltek a szövegeket, nem szkenneltek, mint ma, amikor a szövegek digitalizálása is gépi úton történik.

Hart társaságot alapított Project Gutenberg névvel. A cél az volt, hogy minél több értékes alkotás váljon szabadon és korlátozás nélkül hozzáférhetővé. A Project Gutenberg napjainkban is működik, a földalton olvasható bemutatkozás alapján nagyjából negyvenötezer kötetet lehet ingyenesen letölteni. Az angol mellett más nyelvek is szerepet kapnak, köztük a magyar.

A Project Gutenberg web alapú kezdeményezés, alapjaiban asztali számítógépre optimalizálták, manapság azonban minden műre kiterjedően nyújtják a legismertebb platformokat. Egyszerűen fogalmazva: az adott könyv esetében az olvasáskor használni kívánt eszköz formátumának megfelelő platformot kell kiválasztani a letöltésnél. A könyv alapadatai QR-kódos villantással azonnal elmenthető, továbbíthatók. Jellemzően ingyenes, természetesen így kizárólag a szerzői jogon már kívül eső művek szolgáltatása jöhet csak számításba. Hart szigorú szabályokat állított fel annak érdekében, hogy a projekt által gondozott szövegek minél szélesebb körben (meghatározása szerint a felhasználók 99%-át szeretnék kielégíteni) terjedhessenek el:

1. az adatbázisban tárolt tartalmak elsődleges célja a másolás, illetve a hozzáférés, így kifejezetten Public Domain (PD) alatt elérhető műveket töltenek fel, és követik azokat a szövegeket, amelyek frissen kerülnek a PD licenszébe;

2. egyszerű szöveges fájlokat készítenek, azaz semmiféle speciális karaktert vagy formázást nem használnak;

3. céljuk az olvasás segítése, nem pedig a filológiai pontosság, így elsősorban arra törekednek, hogy teljes szövegek legyenek feltöltve, nem pedig arra, hogy a text minden elemében a legapróbb részletekig megfeleljen a kiadói változatoknak;

4. kifejezetten olyan szövegeket keresnek, amelyek érdeklődésre tarthatnak számot, és valószínűleg nagy számban fognak használatra kerülni.

Ahogy minden rendszer, természetesen ez is önkényes, és vitathatók a határai. Viszont az is tény, hogy az olvasók tájékoztatása érdekében felállítottak egy ügyvezetett „Könyvespolc” tartalmi kategorizálást közel háromszáz címszóval. Szabad szavas keresés is rendelkezésre áll, lehet böngészni nyelvek szerint, népszerűség és friss kiadványozás alapján is.

A projekt rendkívül sikeres lett: a kezdeti néhány szöveg után 1989 augusztusára elkészült a tizedik e-könyvük, a King James Biblia,²⁹ majd alig nyolc év múlva már az ezredik műnél tartottak (*Isteni színjáték*). A havonta átlagban feldolgozott 30-40 kötetet sikerült feltornáznia 2002-re havi 100 kötetre, sőt öt évvel később már 338 darabot abszolváltak a feltöltésben résztvevők, akik szigorúan amatőr önkéntesek, tehát díjazás nélkül dolgoznak.

A Project Gutenberg mára az emberiség egyik legnagyobb digitális kincsévé vált. 2003 óta már nemcsak szöveges dokumentumokat, hanem hangoskönyveket, digitalizált kottákat és hangfelvételeket is gyűjt, és ezeket nemcsak hagyományos eszközökön, de gyakorlatilag bármilyen, internetkapcsolatra alkalmas eszközön képes megjeleníteni, nagymértékben csökkentve a digitális szakadékot generációk és társadalmak között. 1997 óta az angol nyelv mellé felzárkóztak más kultúrák irodalmi is.

Végül szólni kell más kezdeményezésekről is, így a még szerény feltöltöttséggel bíró, az amerikai Kongresszusi Könyvtárhoz kötődő és az UNESCO által támogatott World Digital Library (WDL)³⁰ minden műfajra kiterjedő, enciklopédikus szándékú adatbázisáról vagy a Magyarország közreműködésével is futó, EU-s kulturális nagyvállalkozásról, az Europeanáról³¹. A könyvek mellett itt már az archívumba kerülhetnek képek, zenék, hanganyagok, filmek is. Az Europeana jelenleg a legnagyobb aggregációs portál: 36 ország 2300 közreműködő intézménye útján 30 milliónál több kulturális objektumról közöl adatokat.

■ JEGYZETEK

1. Fitz József: *A könyv története*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 79.

2. Kner Imre: *A könyv művészete*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972. 217.

3. Chris Armstrong: *Books in a virtual world: The evolution of the e-book and its lexicon*. Journal of Librarianship and Information Science. 2008. 3. sz. 193–206. <http://lis.sagepub.com/content/40/3/193.full.pdf+html> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)

4. Guy Kawasaki – Shawn Wells: *APE: Author, Publisher, Entrepreneur – How to Publish a Book*. Nononia Press, USA, 2013. 24–25.
5. <http://www.litera.hu/hirek/kek-ver-fekete-tinta> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
6. Bob Brown: *The Readies*. Roving Eye Press, Bad Ems, 1930. A könyv elektronikusan is elérhető a <http://cnx.org/content/m31518/latest> címen. (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
7. Craig Saper: *Readies Online*. Digital Humanities Quarterly 2011. 5. sz. <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/5/3/000108/000108.html> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.), <http://readies.org>
8. Stefano Lorenzetto: *Stop, reader! Fr Busa is dead*. L'Osservatore Romano 2011. augusztus 24.
9. Ernesto Priego: *Father Roberto Busa: one academic's impact on HE and my career*. The Guardian 2011. augusztus 12. <http://www.guardian.co.uk/higher-education-network/blog/2011/aug/12/father-roberto-busa-academic-impact> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
10. <http://www.corpusthomicum.org/it/index.age> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
11. Gaceta de la Actualidad Técnica. 14. sz.
12. Vannevar Bush: *Út az új gondolkodás felé. Ahogy gondolkodhatnánk*. In: *Hypertext + multimédia*. Vál., az előszót és az utószót írta, jegyzet és kronológia: Sugár János. Ford. Ivacs Ágnes – Bartha Gabriella. Artpool, Bp., 1996. <http://www.artpool.hu/hypermedia/bush.html> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
13. Ted Nelson: *Hipervilág – a szellem új otthona*. In: Uo. <http://www.artpool.hu/hypermedia/nelson.html> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
14. Tamkó Sirató Károly: *A Vízöntő-kor hajnalán*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969. 209–211.
15. Nicole Yankelovich – Norman Meyrowitz – Andries van Dam: *Reading and Writing the Electronic Book*. Computer 1985. 10. sz. 15–30.
16. *The Dynabook Revisited. A Conversation with Alan Kay*. The Book and the Computer 2006. http://www.squeakland.org/content/articles/attach/dynabook_revisited.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
17. Alan Kay – Adele Goldberg: *Personal Digital Media*. Computer 1977. 3. sz. 31–41. http://www.newmediareader.com/book_samples/nmr-26-kay.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
18. Joseph M. Crowley – Nicholas K. Sheridan – Linda Romano: *Dipole moments of gyricon balls*. Journal of Electrostatics 2002. 3–4. sz. 247–259.
19. Michael Coburn – Peter Burrows – Daria Loi – Linda Wilkins: *Ebook Readers: Directions in Enabling Technology*. In: *Print and Electronic Text Convergence*. Ed. Bill Cope – Diana Kalantzis. Common Ground, Melbourne, 2001. 145–182.
20. Clifford Lynch: *The Battle to Define the Future of the Book in the Digital World*. First Monday 2001. 6. sz. http://firstmonday.org/issues/issue6_6/lynch/main.php?objectID=5345775 (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.) Elérhető magyarul tömörített formában: Koltay Tibor – C. Lynch: *Harc a könyv jövőjének meghatározásáért a digitális világban*. Könyvtári Figyelő 2002. 4. sz. 701–722. <http://www.ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2002/4/koltay.html> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
21. www.overdrive.com
22. www.onleihe.net
23. www.mandarchiv.hu
24. www.readmill.com
25. www.goodreads.com
26. www.moly.hu
27. www.smashwords.com
28. *History of Project Gutenberg. Beginning*. Ford. Kerekes Pál. <http://www.gutenbergnews.org/about/history-of-project-gutenberg> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
29. Marie Lebert: *Project Gutenberg (1971–2008)*. <http://www.gutenberg.org/cache/epub/27045/pg27045.html> (Utolsó letöltés: 2014. 09. 02.)
30. www.wdl.org
31. www.europeana.eu

BALÁZS IMRE JÓZSEF

A valkói kertben

Jékely Zoltánra emlékezve

Határokon járni át meg át,
Úzni halált és erotikát
S úzni főleg azt, mi élet,
Nézni csillagok közt, hogy kivé lett,
Meddig kószált cimboránk, szerelmünk,
S meddig kedvenc, csíkos macskakölykünk.

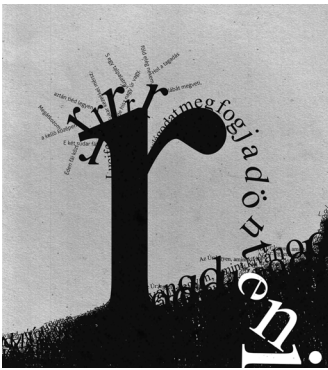
Mindez látható a csillagokban,
Sokáig kell nézni csak, és ott van
A tó vize, mely mély, akár az ég maga,
Ott világít a templomkert fehér fala,
A gyümölcsfák, cikázó denevérek,
Ott világít esténként az élet.

Szemben vele az élet nyugvópontja:
Egy csöndes kert s egy ház fehérlő frontja.
Egy nyugtalanságokat rejtő homlok.
Álom, mely tíz álmatlanságra bomlott.
Fölfelé s befelé néz az álombeli szem,
S tíz sugarát nem oltja el többé sohasem.

2014. július 19.

SZÜTS ZOLTÁN

SZINGULARITÁS ELŐTT – PAPÍR ÉS KÉPERNYŐ KÖZÖTT

Soha nem voltak ilyen
közel egymáshoz
szövegek, képek, videók,
írók, olvasók,
szerkesztők.

28

Bevezetés

■ Szingularitáshoz értünk. A világháló és a mindenhol jelen lévő digitális eszközök hatására olyan esemény küszöbén állunk, amelynek során a technológiai fejlődés és a társadalmi, illetve kulturális változások olyannyira felgyorsultak, és olyan módon és sebességgel változtatják meg mindennapi környezetünket, hogy mi, e szingularitás előtt élők képtelenek vagyunk ezeket felfogni vagy megbízhatóan, megnyugtatóan előre jelezni. Ennek egyik eleme, hogy az írás-olvasás természetét megváltoztató digitális paradigma, melyben egyszerre és egy személyben van jelen az író és az olvasó, a könyv testének, szerepének, funkciójának újragondolását is szükségessé teszi. A médiakonvergencia hatására, mely csak felgyorsítja a szingularitás érkezését, a tartalom távol kerül a konkrét testtől, tértől és időtől, és bármikor megjeleníthető digitális eszközökön. Elmondhatjuk, hogy napjainkban a médiakonvergencia következménye, hogy valamennyi képernyőnkön, legyen az számítógép, tévé, okostelefon vagy éppen táblagép, ugyanazon tartalmat tudjuk elérni ugyanazon módon, ezzel összeolvastva az eddig párhuzamosan létező médiumok tulajdonságait. A szingularitás bekövetkezése előtt még együtt él nyomtatott könyv és digitális szöveg. A többségében lineáris olvasási stratégiát igénylő, papíralapú mű és a lin-

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

keket tartalmazó, nonlinearis, digitális hipertext. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogyan kell, vagy inkább lehet gondolkoznunk ma a könyvről, az írásbeliségről és a digitális demenciáról, az emberi gondolkodás átalakulásáról, valamint arról, hogy milyen értéket képvisel a digitálisan rögzített szöveg, mely a szingularitás bekövetkezése előtt még megfoghatatlan.

Egy perccel az új korszak előtt

■ A ubiquitous computing korát éljük. Ezt az új periódust Mark Weiser szerint az jellemzi, hogy az informatika és a világháló oly módon beépültek a hétköznapiakba, hogy már észrevétlenek maradnak.¹ Jelenlétüket természetesnek tartjuk, és úgy használjuk őket, hogy nem tulajdonítunk nekik jelentőségét. Olyanná váltak, mint a meleg víz, a világítás vagy a telefon. Így a minket körülvevő információt már anélkül érzékeljük és dolgozzuk fel, hogy erre külön erőfeszítést tennénk. A folyamat automatikussá vált.

Ezzel egy időben a világháló és az online médiafelületek mindennapi környezetünkbe való beépülésével alapkérdéssé vált, hogy milyen értéket képvisel az a szellemi termék, például az olyan könyv, amely megfoghatatlan. Mind több diskurzus szól arról, miszerint az interneten napjainkban egyszerre figyelhető meg a művészeti tartalom, illetve a szellemi tulajdon alul- és túlszabályozottsága. Az előbbire példa, hogy számos könyv megjelenése előtt is hozzáférhető digitális formátumban a világhálón, az utóbbira pedig, hogy a jogörökösök Magyarországon az utolsó pillanatig (70 év) kitartanak az időközben szellemi örökséggé vált szerzői életművek termék volta mellett, ezáltal megfosztva a magyar online közösséget a műalkotáshoz való hozzáféréstől.

Újfajta írásbeliség

■ Hálózatok korát éljük. Soha nem voltak ilyen közel egymáshoz szövegek, képek, videók, írók, olvasók, szerkesztők. Könyvesboltjaink egyszerre léteznek tárgyi és virtuális világban, nyomtatott könyveket rendelünk hálózatról, digitális könyveket olvasunk a hálózaton. Az új, szingularitás utáni korszakot a szövegben is ez a behálózottság jelenti majd. Az új írásmód természetének analiziséből kiinduló meghatározás a referencia eszközére, a kapcsolatot létesítő linkre összpontosít, így a hiperlink a hipertextuális rendszerek elemeit, objektumait összekötő eszköz, módszer. Technikailag determinált, értelmezéséhez számítógépes programra van szükség.

Az új korszak írásbelisége a hipertext (hiperszöveg), mely olyan, linkeket tartalmazó, általában digitálisan rögzített szöveg, mely szakít a linearitással, elágazik, és hiperreferenciái révén választási lehetőséget kínál az olvasónak, miközben interaktivitást vár el tőle.² Azért általában, mert hasonló választási lehetőséget és nonlinearis olvasási stratégiát korábban már kínáltak a lexikonok, „válaszd ki a magad kalandját” művek, más szerzőktől átvett vendégszövegek és lábjegyzetek. Nem valamennyi képernyőről olvasható szöveg hipertext, jellemző azonban, hogy az új korszak szövegei többségében már élnek a linkelés lehetőségével. A linkeket nem tartalmazó, képernyőről olvasható szövegek még közelebb állnak a nyomtatott könyvhöz, mint a szingularitás pillanata utáni korhoz.

Az új korszak írásbeliségének, a hipertextualitásnak számos definíciója lehetséges, ezek közül kiemelhető a jelenséget a hagyomány kontextusába helyező, a komparatív vizsgálatra alapozó, a leírásra támaszkodó, az interaktivitást alapul vevő, illetve technikai determináltságra fókuszáló leírás. Ez abból indul ki, hogy a hipertext nemlineáris nonszekvenciális írás, nincs tehát megszabva, hogy az egyes szakaszok

az olvasás során hogyan követik egymást. Az A szövegrészt követheti a B vagy a C, a B-ből ugorhatunk a D-re és E-re, a C-ből pedig az E-re és az F-re stb. Ennek ellenére a hipertextben is létezik követési sorrend, a kombinatorikának és a nagyszámú választási lehetőségnek köszönhetően azonban a szöveg rendkívüli módon szerzeága-zik. A követési sorrendeket a szerzők adják meg, az olvasó pedig a különböző olvasási utak közül választhat. Így általában értelmetlen egy hipertextuális mű elejéről, végéről vagy éppen fejezeteiről beszélni. Létezik olyan hipertext, mely kevés, de van olyan is, mely nagyszámú ugrási lehetőséget és olvasási útvonalat tartalmaz. Minden egyes olvasó más és más utat választhat magának.

Közös, digitális tudat és gyors felejtés – digitális demencia

■ A nyomtatott könyv és a képernyő kapcsolatáról szóló vita nem lenne teljes, ha nem térnénk ki egy fontos momentumára, arra a kérdésre, hogy a képernyő hogyan alakítja át gondolkodásunkat. Már nemcsak annak a módja változott meg, ahogy kommunikálunk, és médiatartalmakat fogyasztunk, de az is, ahogy tanulunk. A tudás megszerzésének módja döntő változásokon ment keresztül.³ Ha valamiről alaposabb leírást akarunk szerezni, többségünk már nem a polcán lévő lexikont és enciklopédiát lapoz fel, hanem számítógép, táblagép, okostelefon segítségével keresni kezd a Wikipédián. Az oktatási intézmények egyelőre nehezen tudnak felzárkózni az ismeretszerzés felgyorsult tempójához és széles skálájához. A világháló és digitális eszközök mindennapi életbe való beépülésének következményeként radikálisan megváltozott az információszerzés, olvasás, valamint a tanulás mechanizmusa. Ennek következményeként a tanulók részéről ma igény mutatkozik az ismeretek gyors megszerzésére. Az okok közé sorolhatjuk az olvasási szokások átalakulását, az igényt és kényszert, hogy a tudáshoz minél gyorsabban férjünk hozzá, és a pragmatikus szempontot, miszerint a hallgatók nagy része már nem nyomtatott, hanem online szakirodalmat használ, és nem könyvtárban, hanem a világhálón keres.⁴ Pierre Lévy az emberiség megegyezésen alapuló és a kommunikációt szolgáló szimbolikus produktumainak, a digitális szöveg, kép, hang tárolásának kapcsán úgy látja, hogy a világháló önálló, automatizált entitásként létezik, és az emberiség közös, digitális memóriáját alkotja. Így, idézzük: „A digitalizált memóriák és a szimbólumokat feldolgozó számítógépes programok a világméretű kommunikációs hálózaton keresztül egyre gyorsabb összeköttetésben állnak egymással. [...] Attól a pillanattól kezdve, hogy egy információ megjelenik valahol a hálózatban, az összeköttetések révén azonnal elérhetővé válik. A digitális dokumentumok virtuálisan egy »hiperdokumentum« részét képezik, mely dinamikus, világméretű, folyamatosan gyarapszik, áttekinthető és átalakítható a [...] jelen lévő intézmények és egyének összessége által. Ha az automatikus feldolgozás és a számítógépes programok együttműködési képességét megszorozzuk [az internet] mindenütt jelenvalóságával és belső összekötöttségével, akkor a közös digitális memória képességét kapjuk meg.”⁵

Léteznek azonban ellenvélemények is, melyek másfajta olvasatot kínálnak. Ezzel közül érdemes kiemelni Manfred Spitzer állítását, miszerint a digitális eszközök használata alapvetően nélkülözi a bevésődés folyamatát, és a memóriánk kiszervezése digitális demenciához, leépüléshez vezet. Általános tapasztalat, miszerint a digitális korban nem az információt kell megjegyeznünk, hanem csupán a hozzá vezető utat, azt, hogyan található meg, a keresés módjának kulcsát kell birtokolnunk. A keresés alapú ismeretszerzés, a fogd és vidd, a copy-paste magatartás Spitzernek az igazat, hiszen nem biztosít bevésődött, stabil és hosszú távú tudást. Balázs Géza (net)nyelvészként több éve hangoztatja, hogy a digitális/technokulturális/informatikai stb. fordulat (forradalom) technológiai részében a tudományok (köztük az

egyre rafináltabb szoftvereket segítő nyelvtudomány) előreszaladt, míg az emberre, kultúrára (nyelvre) gyakorolt hatások vizsgálata lemarad. Balázs Géza példaként a Technikfolgenabschätzungot hozza, mely az informatika következményeinek német kutatásait foglalja össze. Ezek alapja a McLuhan-i gondolat. Jelen olvasatban a „médiát átalakítja a környezetet, s így hatással van a gondolkodásra, a kultúrára és természetesen a nyelvre is. Ebből a szempontból akár technikai deterministának is lehetne bennünket nevezni. [...] Azért sem vagyunk technikai deterministák, mert nem félünk a technológiáktól (technológiai pesszimizmus), viszont egyáltalán nem örülünk felhőtlenül és naivan minden újdonságnak (technológiai optimizmus).”⁶

A szingularitás kapcsán sokan paradigmaváltásról beszélnek. Manfred Spitzer német pszichiáter szerint minél korábbi életkortól alkalmazzák a digitális médiát, annál nagyobb károkat okozhat. Memóriazavarokat, csökkent koncentrációképességet és társadalmi elszigetelődést is előidézhet. Kísérlet tanúi vagyunk. Az új technológiákat megjelenésükkor beépítjük például az oktatásba, és menet közben figyeljük meg, milyen hatásfokú sikert értünk el. Így például a digitális írásbeliség felülete, a képernyő már egyszerre van reprezentálva a könyvvel. Spitzer szerint a digitális média használata például az iskolákban számos hátránnyal jár. A diákok számítógépeit összehangolják a digitális táblával, így már semmit sem kell leírni, a tanulás folyamata ily módon passzív válik. A kimaradó kézírás azonban gyakorlási és bevésődési lehetőség. Spitzer vizsgálatai kimutatták, hogy a tanulóknak nehezükre esik az írás a digitális táblán. Amit papírra leírnak, könnyebben olvasható. Pragmatikus szempont, de fontos megemlíteni, hogy sok időt vesz igénybe a gépek folyamatos karbantartása. A Facebook és a Twitter népszerűségével együtt jár az is, hogy a közösségi oldalak sem feltétlenül segítenek minőségileg jobb kapcsolatok létrehozásában. Példa erre az önszabályozás hiányából is fakadó, napi szinten tetten érhető pszichoterror egyes diákok között. Paradox módon a közösségi hálózatok használata a digitális játékfüggőséggel együtt társadalmi elszigeteltséghez, magányossághoz, depresszióhoz és rossz iskolai eredményekhez vezethet. Spitzer szerint az önszabályozás viszont fontos szerepet játszik az egyén boldogulásában.⁷

Digitális tudás – az Enciklopédiától a Wikipédiáig

■ Az első enciklopédia Denis Diderot és Jean le Rond d’Alembert nevéhez fűződik. Az 1751-es indulású francia enciklopédia célja az volt, hogy a tudománnyal és művészettel kapcsolatos dolgok és fogalmak leírása mellett a mindennapi ismereteket is egy egységes munkába gyűjtse. A törekvés beleillett az európai felvilágosodás sodrába, mely az értelmet, a rációt, a világ szisztematikus és leíró megismerését állította a központba. A végül 1777-ben befejezett és kiadott *Encyclopédie* összesen 70 000 címszót hozott 32 kötetben. Ez volt nemcsak korának, hanem az emberiség teljes tudománytörténetének legnagyobb vállalkozása. Korábban nem létezett hasonló gyűjtemény, mely ilyen tág regiszteren és egységes szerkesztői elvek alapján gyűjtötte volna össze az ismereteket és adta volna át őket az olvasóknak. Talán kevésbé hangsúlyozott része a nyomtatott könyvről szóló diskurzusnak, hogy megjelenése után a hatalom számos (sikertelen) kísérletet tett a betiltására. Tette mindezt nem pontatlansága, hanem a benne felhalmozott tudás mérete miatt, mely a régime szerint önmagában veszélyesnek számított, hiszen ekkora tudás összegyűjtése egy helyen lehetővé tette az ismeretek összekapcsolását és összefüggések feltérképezését. A korban ugyanis a tudás hatalmi eszközként a politikai rezsimek kezében volt, innen fakad az intézményesített formához való ragaszkodás. Egy lexikon pedig már bármely olvasni tudó polgár számára lehetővé tette az ismeretek elsajátítását, aki így végső soron annak a képességnek a birtokába is kerülhetett, hogy például értő módon kri-

tízálhassa a rendszert. Ezzel szemben a szingularitás előtti legnagyobb tudományos vállalkozás, a Wikipédia nem csupán összegyűjti a tudást, de össze is kapcsolja, linkeli, így már az olvasó előtt bejárja az utakat, technológiájának köszönhetően pedig szerkesztőt, szerzőt generál az olvasóból. Környezetében (a Web 2.0-ban, a közösség által létrehozott tartalom kontextusában) bárkiből szerző vagy szerkesztő válhat, így saját észrevételeit link formájában hozzáteheti a felhalmozott tudás értelmezéséhez.

Szemben azonban az előítéletekkel, miszerint az online környezet többszólamú, a Wikipédia a szerkesztők nagy számának (és szigorú sztenderdjeinek) köszönhetően egységes nyelvezetet és stílust használ. Az *Encyclopédie* ezzel szemben többhangú, egyes leírásoknál bőbeszédű, másoknál viszont szűkszavú, stílusa korántsem egységes.

A nyomtatott enciklopédiák érája majdnem 250 évig tartott, és a szingularitás bekövetkezése előtt ért véget. Az *Encyclopédie* mintájára az 1700-as évek végétől egymásután jelentek meg a tudástárak, melyek közül a jelenben a legismertebb a Skóciában kiadott *Encyclopaedia Britannica*. A felhalmozott szellemi tőke a monetáris és kapcsolati tőke áthelyezésének hatására a tengerentúlra vándorolt, így az 1920-tól Chicagóban szerkesztett *Britannica* majdnem egy évszázadig még a hitelesség és az innováció tájékozási pontjaként szolgált. Figyelembe véve a digitális kor paradigmáját, már 1989-ban megjelent CD-ROM formájában, a személyi számítógépek elterjedése és a világháló megjelenése előtt. 1994-ben, a világháló első korszakában, amikor a gazdasági vállalkozások még nem ismerték fel a hálózatban rejlő potenciált, és az összekapcsoltság a tudás terjesztését és a kommunikációt szolgálta, az EB az első online enciklopédiává vált. Időközben a nyomtatott tartalom nagy része is az online környezetbe költözött, és az olvasóból szerző, szerkesztő vált. Amikor 2011-ben a kiadó bejelentette az iPad verziót, a Wikipédia már hegemoniára tört. 2012-ben végül bejelentették, hogy 244 év folyamatos megjelenés után nem lesz többé nyomtatott formája. Az utolsó, 32 kötetet és 66 ezer szócikket számláló kiadása még megvásárolható. A világháló megjelenésének évében, 1990-ben még 120 000 nyomtatott példányban jelent meg a sorozat, 1996-ben már csak 3000 példányban. A számok azt a tendenciát mutatják, miszerint a tudást az olvasók online környezetben igyekeznek megszerezni.

A még néhány évvel ezelőtt is felhozott érvek, melyek alapján a képernyőről való olvasás sohasem lesz azonos a papírról való olvasással, a könyv teste pedig metaforikus jelentőséggel is bír, míg a képernyőről való olvasás az eddigiektől eltérő stratégiát kíván, illetve egyben paradigmaváltó hatással jár, mára tehát már érvényüket veszítették. Tószegi Zsuzsanna a képernyőről való olvasás problematikája kapcsán Anne Mangel kísérletére⁸ hivatkozik: „Az interneten nem győzték idézni a kutatóvezető által nyilvánosságra hozott vizsgálati eredményeket, melyek tanúsága szerint a könyvolvasáshoz kapcsolódó mozdulatok, műveletek (a könyv kézben tartása, lapozás stb.) segítik, ezzel szemben a képernyős olvasáshoz kapcsolódók (egérgattintás, görgetés stb.) gátolják a figyelem összpontosítását. A könyv fizikai valósága, mozdulatlan szövege nyugalmat áraszt – ellentétben a képernyőn olvasható szöveggel. A képernyőről való olvasás során az olvasó nem érzékeli az olvasott mű fizikai valóságát és alkotórészeinek egészségességét – ez bizonyosan újfajta gondolkodásmód kialakulását idézi elő.”⁹

A szingularitás előtt a képernyőről való olvasás terén azonban paradigmátikus változás történt. Az új, e-tinta alapú, könyvformájú elektronikus könyvolvasók és táblagépek már képesek betölteni a könyv szerepét. Kiküszöbölik az elidegenítő effektusokat, ezenfelül a táblagépek teljes multimédiás élményt nyújtanak, és képesek lejátszani a belinkelt zenét és videókat. A képernyőről való olvasás így most már motorikus gesztusaiban is megegyezik a papírról való olvasással, lapozunk, és hátradől-

ve, könyvnek látszó tárgyként kezeljük digitális eszközeinket. A digitális demencia jelenségét is figyelembe véve, hasonló változásról még nem beszélhetünk a digitális szövegalkotás esetén. Mozgássorozata, a gépírás továbbra is távol áll a kézírástól (longhand writing), a kézzel írott szöveg digitálissá alakítása pedig a ubiquitous computing korszakára sem jellemző.

Legyen a tartalom mindenkié?

■ Az előző század történeti eseményei, a tömegkommunikáció fejlődése, az infokommunikációs technológiák mindennapi környezetbe való beépülése, illetve az ideológiai rendszerek által az élet valamennyi területére gyakorolt hatás megtépázta az addigi kulturális intézményrendszerek, ezen belül a könyvek tekintélyét is. A tömegmédiával közvetített ellentmondó üzenetek és egymással szemben álló értékek gyakran kognitív diszsonanciához vezetnek a befogadó tudatában. A posztmodernben véget ért a nagy narratívák, a kizárólagos és totális világokat rekonstruáló szépirodalmi és tudományos művek kora, majd az online környezetben beköszöntött a tudás relatívra tevésének ideája, és immár nem a mennyiség, hanem az ismeretszerzési sebesség megy a minőség rovására. Egy pragmatikus szempontot is figyelembe kell vennünk. A világháló egyik axiómája látszólag úgy hangzik, miszerint minden, ami online létezik, ingyenes. Így a digitális lét egyenes következménye, hogy a digitálisan rögzített zenéért, filmekért, szövegekért a felhasználók döntő többsége nem hajlandó fizetni, hiszen az online kontextus általuk érzékelt szabályai ezt diktálják számukra.

Ennek egyik közvetlen kiváltó oka, hogy a 2000-es évek első évtizedének közepén egy paradigmaváltó fordulat következett be publikációs rendszerünkben. Elterjedt a szingularitás eljövételében fontos szerepet játszó Web 2.0, a közösségi tartalomlétrehozás. A bárki által szabadon írható világháló környezetében az évszázadokon át uralkodó, hivatásos tartalomlétrehozó rendszerrel szemben új típusú tartalomelőállítás-publikációs struktúra jelent meg, amint azt a Wikipédia példája is mutatja. E gyors iramban fejlődő folyamatok eredményeként mára az élet egyetlen területén, így a tanulásban és a tudásátadásban sem kerülhet meg az információtechnológia alkalmazása.¹⁰ A digitális kultúránk aktuális kérdését, hogy milyen értéket képvisel az, ami megfoghatatlan, korábban egy olyan modellben vizsgáltuk tehát, melyben a felhasználó egyszerre tartalomlétrehozó is, angolul prosumer (a producer és consumer szavak összevonásából).¹¹ Az új média jelenségeit kutató Lev Manovich szerint ma egy új médiaforradalom tanúi lehetünk. Ezen forradalom következményeként teljes kultúránk eltolódik a számítógépes környezetben történő publikálás, ismeretovábbítás és kommunikáció felé.¹²

Gyakorlati tapasztalat, hogy online környezetben minden felhasználó találkozott már irodalmi, zenei, filmes és vizuális művekkel oly módon, hogy az így megszerzett vagy befogadott szellemi alkotásokért nem fizetett, mert nem volt tudatában, hogy ezt kellett volna tennie. Ezzel szemben a szingularitás előtt mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy egy könyv eltulajdonítása a könyvesboltból vagy egy lemez a hanglemezboltból bűncselekmény.

A Web 2.0 és a közösségi média a közösség által létrehozott tartalom és annak megosztásán alapul. A korábban erős szerzői jog bomlása a tartalom virtuális térbe költözésével kezdődött, ahol a tartalom más vonzerőnek engedelmessékedik. Ennek következményei: a másolhatóság, az azonnali terjeszthetőség megosztás útján és a remix. Valamennyi az ingyenességet hirdeti. Digitális kultúránk egyik legaktuálisabb kérdése a megosztás, mely élesen szembehelyezhető a kultúra birtoklásával. A megosztás az online lét és a képernyő jelenleg legfontosabb és legerőteljesebb aktu-

sa. A közösségi oldalakon (Facebook, Twitter) és blogokon történő információpublikálás, a Wikipédia-szócikkek szerkesztése vagy az állományoknak a tartalom megnyitása nélküli továbbítása, a fájlcsere mind megosztás formájában történik.

Az online generáció úgy érzi, a digitálisan, világhálón elérhető szellemi tulajdon mindenkié és ingyenes. Ez a szingularitás előtt született generáció megoszt mindent, ami talál, és viszonylag egyszerű tartalmat hoz létre képek és pár mondatos szövegek formájában. Kontextusának tulajdonságai az azonnaliság, a populáris, könnyen befogadható, gyakran globalizált tartalom és a copy-paste magatartás. Ezzel egy időben látszólag áthidalhatatlan űr van a digitálisan rögzített műalkotás és az azt hordozó (digitális) test között. Természetesen a legnagyobb különbség a valódi, a tárgyi világban testtel rendelkező (könyv, lemez, vászon), illetve a kézzel nem fogható, virtuális kulturális objektumok (byte-ok halmaza) és műalkotások megbecsülése terén jelentkezik. A digitálisan rögzített, nullák és egyesek bináris sorozataként létező műalkotások a mindennapi befogadó szerint még nem tartoznak azonos kategóriába a testtel rendelkező műalkotásokkal, másolásuk, elbirtoklásuk megengedett. Amíg fennáll ez a megkülönböztetés, addig egy múzeumi tárgy megrongálása vagy hamisítása törvényekbe ütközik, egy könyv ellopása szabálysértés, és a szingularitás előtt formálódott és szocializálódott közösség megítélése szerint is elfogadhatatlan magatartás, míg az online művek másolása vagy letöltése nem vált ki hasonló reakciót, természetes attitűdként értelmezendő.

Összegés helyett, szingularitás előtt

■ A fentiekből következhet (és talán következik), hogy a szingularitás bekövetkeztének pillanatáig a digitálisan rögzített alkotások eltérő dimenzióban léteznek a testtel rendelkezőktől, ahogy a tudás befogadása is különbözik a tárgyi és a virtuális világban. Azt azonban, hogy mi fog történni, épp a szingularitás természete miatt lehetetlen előre jelezni.

■ JEGYZETEK

1. Mark Weiser: *The computer for the 21st century*. ACM SIGMOBILE Mobile Computing and Communications Review 1999. <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=329126> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 17.)
2. Szűts Zoltán: *A világháló metaforái. Bevezetés az új média művészetébe*. Osiris Kiadó, Bp. 2013.
3. Molnár György: *Modern ICT based teaching and learning support systems and solutions in higher education practice*. In: Milan Turčáni – Martin Drlík – Jozef Kapusta – Peter Švec (eds.): *10th International Scientific Conference on Distance Learning in Applied Informatics*. Wolters Kluwer, Praha, 2014. 421–430.
4. Szűts Zoltán: *Facebook az egyetemen*. IPM 2014. 2. sz. 68–72.
5. Pierre Lévy: *Az értelmiség új felelőssége a kommunikáció korában*. Információs Társadalom 2008. 4. sz. 8–11. 8.
6. Balázs Géza: *A devolúció felé? Bevezető a digitális demencia témájához*. <http://e-nyelvmagazin.hu/2013/03/05/a-devolucio-fele-bevezeto-a-digitalis-demencia-temajahoz> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 17.)
7. Claus Michael Hutterer: *Digitális demencia, avagy hogyan veszítjük el az eszünket*. <http://e-nyelvmagazin.hu/2013/03/05/digitalis-demencia-avagy-hogyan-veszitjuk-el-az-eszunket> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 17.)
8. Anne Mangen: *Hypertext fiction reading: haptics and immersion*. Journal of Research in Reading 2008. 4. sz. 404–419.
9. Tószegi Zsuzsanna: *Az olvasás trónfosztása. Adalékok a könyvből, illetve a képernyőről való olvasás kérdéséhez*. Könyv és nevelés 2009. 4. sz. <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=10-23> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 17.)
10. Molnár György – Benedek András – Vidékiné Reményi Judit (eds.): *Learning in Digital Environments*. Typotex Kiadó, Bp. 2014.
11. Szűts Zoltán – Jinil Yoo: *Digitális kultúránk aktuális kérdései. Milyen értéket képvisel az, ami megfoghatatlan?* Információs Társadalom 2014. 1. sz. 110–117.
12. Lev Manovich: *The Language of New Media*. MIT Press, Cambridge, 2001. 19.

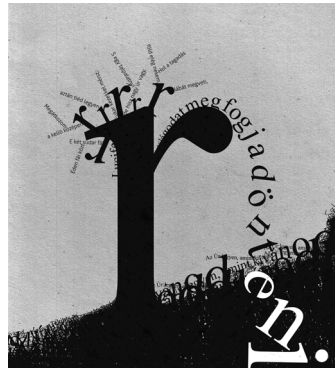
ÁRMEÁN OTÍLIA

A TIPOGRÁFIA VÁLASZA

A város, ami már nincs

■ Amikor, hát nem, azt azért túlzás lenne mondani, hogy gondolkodtam a kérdésen, de mégis felismertem, hogy na, igen, ez szeretnék lenni, ha nagy leszek, akkor Umberto Eco kínálta az egyik lehetőséget: tudományos detektív leszek, mint *A Foucault-inga* főszereplője. A tudományos detektív saját kultúrinformációs ügynökségében dolgozik, könyvtárnyi adatot tekint át (természetesen könyvtárban), kicédulazza az információt, kartotékot épít, megkeresi az összefüggéseket.¹ A másik lehetőség a televíziószerelés lett volna: levette a bácsi a tévénk hátát, és láthatóvá vált egy térkép, egy város, közlekedési csomópontokkal, torlódásokkal, meggyengült támfalakkal, amelyben aztán csodák csodájára a számomra érthetetlen és emiatt mintegy isteni beavatkozás eredményeképpen s az olvasztópisztoly hatására helyreállt az információáramlás, visszakerülhetett minden a helyére, a készülék háta a készülékre, tévé a szekrényre. Kis túlzással tán az is fenntartható, hogy akkoriban (1985) több néznivaló volt a készülék hátában, mint a képernyőjén. (Hogy miért „ernyő”, a névadás maga is onnan láthatóvá vált.)

Azóta viszont televíziószerelők nincsenek. Akik vannak, azok az új tévét hozzák (nem ernyőset). Másrészt pedig ma már mindenki tudományos detektív: az anyuka, aki óvodás gyereke projektjét készíti (megnézi, mi kérhető egy óvodás anyukától), a *Nők Lapja* olvasója, amikor arra kíváncsi, mit is jelent az az idegen szó, ami benne volt a cikkben („szexting”), a szülő, aki tankönyvet tölt le, a tanár, amikor óráira készül, a nagymama,

...az információ
tipográfiai rendezése
megspórolhat néhány
hosszas verbális
körülírást,
vagy megmenthet
egy semmitmondó
felvezető mondatról.

aki kíváncsian kukucskál a képernyőre fész búzózó unokája vállá fölött. A „tudományos detektív” szókapcsolatból csupán a tudományos jelző lehet ijesztő, mintha attól ma mindenki megriadna, pedig itt ez a módszer akkurátusságát jelenti: kitartással, türelemmel a végtelenségig ismételni ugyanazokat a rutinokat. Mindennap bekapcsolni a gépet. Mindennap bejelentkezni, frissíteni, nyilvántartani, számot vetni. Önszántunkból, mert úgy döntünk, digitálisan közvetített énünknek összhangban kell lennie a valósággal. Vagy mert: kell lennie egy digitális ének, aki teljesen más, mint amilyenek vagyunk (s majd ez az elképzelés húzza a valóságot is, „megírom életem, az az életem, hogy írom” – ismerős?). Építünk, új várost, írásjelekből, bináris kódban, oda költözünk.

Az írás, ami már nem írott

■ Az írás – ez ennek az írásnak a tárgya. Írástudás – ez is. Az írástudás természetesen nem csak írni tudás, hanem mindannak tudása is, ahogyan és amit érdemes leírni adott kommunikációs helyzetben. Írástudást emlegetünk, de igazából nem is erre gondolunk: az írás tudása a leírt szöveg megértésére, azaz az olvasás képességére, még szigorúbb értelemben az írásjelek ismeretére vonatkozik. Talán már mindebből is látszik, hogy az írástudás rengeteg olyan készség és képesség meglétét is magában rejt, melyeknek egy részével nem csupán az írástudók rendelkeznek. Kreatív összefüggéseket meglátó, értelmezőképességgel megáldott úgy is lehet valaki, hogy nem tud írni-olvasni. Az analfabéta vagy a funkcionális analfabéta besorolás csupán azt mondja ki valakiről, hogy az illető mennyire ismeri, mennyire érti meg a (leírt, hallott) szöveg betűjét, hogyan tudja ő maga használni (írásban, beszédben) ezt a jelrendszert, amihez a nyomtatott betű és az ahhoz kapcsolódó konvenciórendszer (tipográfia) használata nem is tartozik hozzá.

Fenntartásaink a képernyőző gyerekek időtöltésével (henyélésével, tunyulásával) kapcsolatban megismétlik nagyanyáink aggodását (itt van ez a városi gyerek, oszt ahelyett, hogy szaladgálna végre szabadon, tépné a tyúkokat, ijesztgetné a malacot, fára mászna, inkább elvonul a hűvösbe, és naphosszat csak olvas). Ma a könyv médiumának értékét és a könyv által szerzett tudást senki nem kérdőjelezi meg (kivéve nyilván azokat, akik azt gondolják, hogy a könyv a tudósoké, a tudósok pedig nem élnek, és nem is nevelhetnek az életre). Ha kommunikációtörténeti leírásokat olvasunk, minden egyes médium megjelenésekor az elfogadásig, közkedvelté válásig megisméltődnek ugyanazok a fenntartások. Szükségünk van nekünk erre? Mit nyerünk, és mit veszítünk?

Günther Kress *Gains and losses* című tanulmányában² a vizuális módnak és a képernyő médiumának térhódítását elemzi. Ami alulmarad, az az írás mint mód és a könyv mint médium. A nyereségek és veszteségek nosztalgától és utópiától egyaránt mentes számbavétele során őszintén ez az első elvégzendő feladat: módot és médiumot különválasztani. A következő feladat az értelmezési keret kiszélesítése lenne: a tárgyalat jelenségeket a gazdasági, politikai, szociális tényezők kontextusában kell(ene) szemlélni. Már korábbi, Theo van Leeuwenel közösen írt könyvükben arra hívják fel a figyelmet, hogy a vizuális reprezentációs mód nem transzparens és nem magától értetődő, hanem kultúraspecifikus.³ A képi kommunikáció kódolatlan-ságának képzete egyrészt abból adódik, hogy tudjuk a szabályokat, másrészt abból, hogy ezek a szabályok nem képezték reflexió tárgyát, mert a képi ábrázolás háttérbe szorult, másodlagos szerepű maradt a verbális-textuális reprezentációk és azok sokszorosan tematizált problémái mögött.⁴ Mindezek fényében még az írást előbbre tartók sem láthatják a veszteséget akkora veszteségnek, hiszen a jelentéstermelés folya-

matai, az értelemadás mechanizmusai más módban és más médiumban, de továbbra is működnek.

A képek jelentése ugyanúgy nem egyértelmű, nem magától értetődő, mint ahogy a szövegeké sem az. A képeket ugyanúgy meg kell tanulnunk olvasni, mint ahogyan a szövegeket megtanultuk, nem csupán olvasni, hanem főként értelmezni. Használni, újrainni, felfedezni, kapcsolatba hozni egymással. Az értelmezés tevékenységét a különböző irodalomelméleti irányzatok nagyon eltérően határozzák meg,⁵ ám abban mégis egyetérthetnek az irodalomtudósok, hogy nem elég olvasni tudni a szöveg megértéséhez, illetve a megértés maga sem szorítkozhat csupán a szöveg elsődleges jelentésekkel való feltöltésére. Az irodalomértelmezés ennél jóval több, hiszen figyelembe vehet – vagy nem – gazdasági, politikai, szociális szempontokat, letapogathatja a jelentés betűszintű újrabefordítását, a referencia felfüggesztését, a retorizáltság többletjelentést generáló hozadékait, az ambivalenciákat, feltérképezhet szövegösszefüggéseket, kiépíthet kapcsolatokat, csomópontokat, újratermelheti a vizsgált szöveg metaforáit (épületről, térképről beszél, mintha maga is értelmezésre kínálgató szöveg volna).

Ha megpróbálnánk számba venni, mi is kell az olvasni tudáson kívül mindehhez, akkor több olyan tudást is fel kellene sorolnunk, ami a klasszikus műveltségismény körén kívül esik. Amiből az is következik, hogy műveltnek (együttal műveletlennek) lenni másképpen is lehet, mint elsősre gondolnánk (de ki ne érezte volna már a bőrén, hogy jó lett volna valami „életvezetés” vagy „időbeosztás” című tantárgy az iskolában). Kathy Schrock ábrája 13,⁶ az Arran Stibbe szerkesztette *The Handbook of Sustainability Literacy* 27 + 10 különféle műveltségtípust⁷ nevez meg. A 37-ben a tipográfiai műveltség nincs is benne, írásom olvasóit viszont ezzel fogom felvértezni (nem, nem vértet adok, inkább eszköztárat – fogalmakat és definíciókat).

Tipográfiai műveltség

■ A 19. század végén, illetve a 20. században megjelent új médiumok (film, televízió, világháló) és az ezekhez kapcsolódó új kiadványtípusok új céljai azt a kérdést is felvetik, hogy mennyiben szolgálhatja a továbbiakban a tipográfia a nyilvános közéletet. A nyomdai, kiadói munkák ugyanis korábban szigorúan a közzététel, a szélesebb közönség elérése érdekében történtek, és nyilvánvaló volt, hogy a tipográfiai konvenciórendszer használata hozzátartozik az üzenethez magához akkor is, ha ezt a konvenciórendszert az a szakember használta megbízhatóan, aki nyomdászként, tördelőként nagyon is különbözött a szerzőtől. „Manapság azonban a digitális technológia előtérbe kerülésével a »tipográfia« szinte bármilyen írott és formába öntött anyagra utalhat, és immár egyáltalán nem csak a tipográfus kizárólagos tevékenységi körébe tartozik. Ma már mindenki tipográfus...”⁸ Ideális esetben ez azt jelenti, hogy a szerző immár üzenetének ezen aspektusait is irányítani tudja, esetleg már a szavak megválasztásakor, a mondatok összefűzésekor, a képek társításakor figyelembe veheti azt is, hogy milyen tipográfiai formában fog majd az olvasó mindezen tartalmakkal találkozni. De ugyanúgy jelentheti azt is, hogy a tipográfiai megformálás háttérbe szorul, rossz és megalapozatlan döntések sorozatává válik, hiszen ma már a publikálás, a (szak)vélemény nyilvános térben való megjelentetéséhez nem tartoznak hozzá nyomdai munkálatok. Az új média weboldalai, a szociális hálók véleménycserélő falai, a blogok publikációs felületei nem is mindig engedik meg, hogy a megjelenő információ bejárja a közzétételhez hagyományosan hozzátartozó állomásokat (lektori, korrektori munka, teste szabott tipográfiai formába öntés).

A tipográfia elválik egyrészt a közzététel társadalmi kommunikációs kontextusától, másrészt elválik a papíralapú hordozótól és a nyomdai munkáktól. A weben köz-

zétett, honlapokon megjelenített információ sem nélkülözheti a tipográfiai munkát – és itt visszatérni látszik a felhasználó, megrendelő kiszolgáltatottsága a szakembernek, nyomdásznak, grafikusnak. Az otthoni kiadványszerkesztő programok lehetővé tették, hogy mindenki maga készíthesse el esküvői meghívóját, a webes, új médiás felületen azonban a program által eleve kódolt lehetőségek közül választhatunk csak. Egyáltalán nem biztos, hogy mindenütt képesek leszünk megszabni, milyen betűtípussal írjuk képernyőre a szöveget, ráadásul lassan bele kell törődnünk, hogy az általunk leírt szöveg tipográfiai paraméterei az egyes olvasók felhasználói igényei szerint módosulnak majd a lehívás, mentés, olvasás során.

Nagyot téved viszont az, aki azt gondolja, hogy a tipográfia mindezen változások következtében háttérbe szorul, veszít jelentőségéből, és nem érdemes külön tanulmányozni. A különböző termékek, szolgáltatások, információk eladásával foglalkozó szakemberek nagy összegeket áldoznak a befogadói szokásoknak, a reklámok hatásának, az olvashatósági feltételeknek, a szemmozgásoknak a kutatására. Azt vizsgálják pontosabban, hogy mi kell ahhoz, hogy valami könnyen olvasható, könnyen befogadható, megjegyezhető legyen, és mi befolyásolja azt, hogy a hatalmas információmennyiségből mire figyelünk fel, hol állapodik meg a tekintetünk, mit olvasunk végig, és miért. Olvasási szokásaink egy része biológiai, fiziológiai meghatározottságú (mekkora betűket tudunk elolvasni, milyen távolságot igényelnek a betűk, hogy külön beazonosíthatóak maradjanak), másik része kultúránkból adódik, azaz tanult (sorok, margók kialakítása, olvasási irány – mindaz, amihez más írásrendszerben társulhat más konvenciórendszer). Bradley például Gutenberg-diagrammot, Z- és F-mintázatot elemez, de felhívja a figyelmet arra is, hogy a jól működő vizuális hierarchia képes ezeket a mintázatokat felülírni és szemünket más nyomvonalak követésére programozni.⁹ Az olvasó folyamatosan tanítható, és a régiék mellé kialakíthatók újabb – akár csupán egy-egy kiadványra kiterjedő – konvenciók. Az újonnan kialakított szabályok alapozhatnak olyan szokásra, ami feledésbe merült (például jegyzetek mint margináliák – például a *Vulgo* című folyóiratban), de alapozhatnak a vizuális kommunikáció újabb fejleményeire is (az újabb médiumok, például a film formanyelvének alakulása, a mobilapplikációk vagy a grafikai interfészek megoldásai jelentősen befolyásolják befogadói szokásainkat).

Ilyen kontextusban nagyon fontos lesz a betűválasztás, a betűméret (melyik betű melyik hordozón milyen méretben olvasható jól) és a képi kommunikáció vitathatatlan előnyeinek fényében az íráskép, azaz a szöveg mint tipográfiailag megformált, alakított kép.

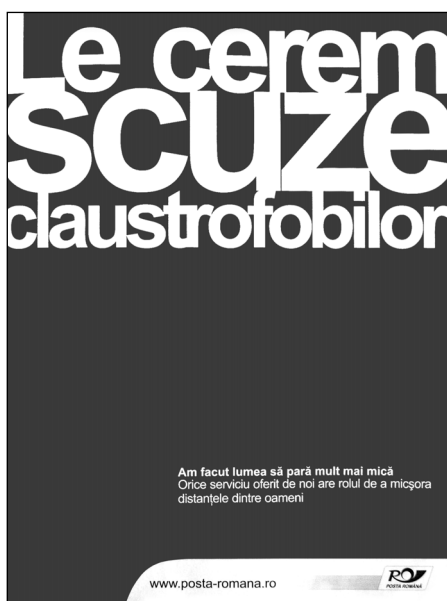
A tipográfia jelentőségének felismerését vélhetően az követi majd, hogy autodiakta módon egyre többen ismerkednek meg a betűk történetével, a nyomtatott betű helyes használatának konvencióival, illetve az, hogy az általános iskolai tananyag ezeknek az oktatására is kitér majd. Hargitai Henrik a következőképpen foglalja össze a tipográfiai írástudás alapkövetelményeit: „Az *Írás számítógéppel* kurzus anyagának minimumát akkor sajátította el a hallgató, ha képes a következőkre: magyar idézőjelek használata bármilyen programban, magyar gondolatjel használata bármilyen programban, a szakterületének megfelelő bibliográfiai hivatkozás előállítása bármilyen programban, szabályos felsorolás előállítása bármilyen programban, szabályos bekezdés beállítása bármilyen programban, egyszerű dokumentum nyomdakész előállítása.”¹⁰

Egy másik magyar tananyag, vizuális nyelvtankönyv szerkesztője az előszóban arra hívja fel a figyelmet, hogy „[f]őként azt a szemléletet és gondolkodásmódot szeretnénk átadni, amely a helyes alkalmazás elveire hívja fel a figyelmet”.¹¹ A tipográfiai műveltség kialakításakor egyrészt tehát nagyon konkrét megoldásokat (minimum), másrészt elvont elveket, gondolkodásmódot (a maximum?) kell elsajátítani.

A fenti tengelytől eltávolodva a továbbiakban néhány példa segítségével olyan je-
lentésekről és működésekről ejtek szót, melyek a tipográfia jelrendszerű, azaz
szemiotikai kódként való megközelítése által érhető tetten.

Látható tipográfia

■ Talán a reklám használja ki legfrappánsabban a tipográfiának azt a tulajdonságát,
hogy képes a szöveggel meg is jeleníttetni azt, amiről abban szó van. Kép és szöveg
így válik ugyanannak az üzenetnek a hordozójává: nem csupán olvassuk azt, hogy
itt, ott, amott kicsik az árak, hanem látjuk is, hogy a reklám szövegének más szava-
ihoz képest az „ár” (szó) valóban kicsi. Nem csupán olvassuk azt, hogy a szolgálta-
tások közelebb hozzák egymáshoz az embereket, hanem látjuk is, hogy az erről szó-
ló beszámoló kitölti a rendelkezésre álló teret, feszegeti a határokat, annyira közel
van hozzánk szavaival a beszélő, hogy az már-már bántó számunkra.

1. ábra: *Posta Română, Tabu 2005. november 31.* – „Elnézést kérünk a klausztofóbiában szenvedőktől // Velünk kisebbnek tűnik a világ // Minden szolgáltatásunknak az a célja, hogy lerövidítse az emberek közötti távolságokat // www.posta-romana.ro”

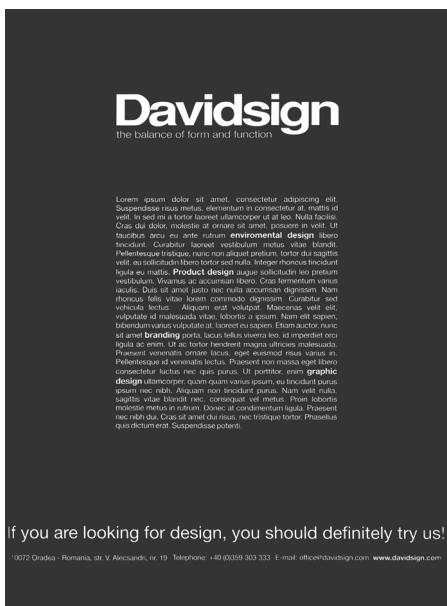
nem vesszük észre, nem figyelünk fel rá. A tipográfiát szemiotikai kódként használó alkotások esetében viszont a betűknek, az írásnak, az írás képének egyáltalán nem kell háttérben maradnia, előtérbe tolakszik, és kiköveteli figyelmünket.

A következő példán olyannyira igaz ez, hogy vakszöveget („lorem ipsum”) használtak fel a reklám kialakításához. A vakszövegeket, töltelék- vagy helyőrző (placeholder) szövegeket eleve azért használták a tipográfusok, hogy semmi (azaz a szöveg értelme) ne vonja el a figyelmet a megformálásról, a használt betűtípusról és az elrendezés mikéntjéről. A Davidsign-reklámban a szolgáltatások neveit rejtették el a vakszövegben, mintegy bizonyítva, hogy önmagukban a kiemelések a megfelelő grafikai háttérrel elégségesen felkeltik az olvasók/nézők figyelmét, tehát a formatervezés minimális eszközeivel maximális hatást lehet elérni.

A tipográfia elemeit, szabályait, hatásait tudatosan fel- és kihasználó reklámnak, filmzerteknek, televíziós bejátszásoknak és feliratoknak, illetve a kinetikus tipográfia alkotásainak megértéséhez, elemzéséhez a tipográfia klasszikus kézikönyvei nem nyújtanak elegendő fogódzót. Tulajdonképpen ezek a könyvek is tartalmaznak minden adatot, információt ahhoz, hogy az írásképek tipográfiai hatását előállíthassuk vagy leírassuk, viszont maga a megközelítés sokszor nem teszi lehetővé, hogy túllássunk a kiadványok kiadványának tekintett nyomdatermék, a könyv keretein. „A laikusok számára a tipográfia – terminológiájának, technológiájának, szigorú szabályokhoz kötődő hagyományainak és a szinte láthatatlan, apró részletek iránti kitüntetett figyelmének köszönhetően – ijesztő precizitást követelő szabályok összességének tűnhet.”¹²

És igaz a lehet David Jurynek, még ijesztőbb, amikor kiderül, hogy bizonyos szabályokat nem kell vagy nem is lehet, nem érdemes mindig, mindenáron betartani.

A tipográfia hagyományosan „láthatatlan”, háttérben marad, akkor éri el célját, amikor

2. ábra: Davidsign, Photomagazine 2010. május. 95. – „Davidsign // a forma és a funkció egyensúlya // szolgáltatások nevei vakszövegbe rejtve // Ha formatervezésre vágynak, bennünket kell kipróbálnia! // cím, telefonszám, e-mail, weboldal”

A tipográfiai kód

■ Van Leeuwen a későbbiekben amellel érvel, hogy a tipográfiai jellemzők mentén felállítható egy jelentésrendszer, így a befogadót ezeknek a jellemzőknek a megléte vagy hiánya irányíthatja az értelmezésben és a jelentésadásban. Részletesebben a vonalvastagság, a betűszélesség, a dőlésszög, a görbület, a kapcsoltság, az irányultság, a szabályosság, illetve a nem megkülönböztető erővel bíró tulajdonságok (egyedien kialakított ékezetek, kacskaringók, betűdíszítések) jellemzőiről ír. A kapcsoltság kérdésénél például arra kell kitérni, hogy a betűtípusban az egyes betűk érintkeznek-e, mint a kézírásban, vagy különálló egységeket alkotnak. Van Leeuwen a Lucida Handwriting, a Lucida Calligraphy és a Lucida Console betűket hozza példának, mint amelyek a kapcsoltság különböző fokozatait jelentik meg. A kapcsoltságot a kézírással is asszociálhatjuk, ezért általában a dőlésszög jellemzővel együtt hozza létre a jelentések szimbolikus mezejét, de önállóan is értelmezhetjük, és az egység, teljesség, illetve a kapcsoltság hiánya esetén a töredékesség, fragmentáció jelentéseit társíthatjuk hozzá.

A dőlésszög jellemző a kézzel írott, illetve a nyomtatott szöveg oppozíciójának ismeretében nyer jelentést, és a következő oppozíciópárok kijelölte jelentések és értékek segítségével értelmezhetjük: organikus-mechanikus, személyes-személytelen, informális-formális, kézi-gépi, régi-új stb.

A tipográfiai szemiotika belátásaira és Van Leeuwen megállapításaira alapozva a 3. ábrán reprodukált képeslapról egyértelműen állíthatjuk, hogy kihasználja a tipográfiai szemiotikai kódokat. A képeslapon a szövegben is elhangzik régi-új oppozíciót a választott betűtípusok erősítik: a „régí idők” betűje az írott kategóriából származik, a váltakozó vonalvastagság vágott végű toll használatára utal, a kapcsolt betűk a sza-

A tipográfia nem a közlés/közlemény „ruhája”, ami másodlagos a közlés tartalmához képest, hanem olyan kódrendszer, ami önálló jelekkel operál, és a jelek kombinációjának szabályait is tartalmazza. Sokféleképpen hozzájárulhat a közlemény jelentéséhez, erősítheti, kétségbe vonhatja, elbizonytalaníthatja, és plusz jelentéseket generálhat. Például az információ tipográfiai rendezése megspórolhat néhány hosszúságos verbális körülírást, vagy megmenthet egy semmitmondó felvezető mondatból. Theo van Leeuwen *A tipográfia szemiotikája felé* című tanulmányában¹³ a textuális koherencia egyik előállítási módjának a verbális tartja (a mikro- és makrokohézió eszközeinek segítségével, mint amilyen a tematikai struktúra, az előreutalás és visszautalás, a névmások használata, egyeztetése), a másik mód a vizuális szövegkoherencia (eszközei az oldalterv, a szín, a tipográfia). Amikor például a nyers adatokat táblázatba rendezzük, hogy áttekinthetőbbek legyenek, és az összefüggések gyorsabban átláthatóak legyenek, akkor a szöveg koherenciáját állítjuk elő a vizualitás eszközeivel.

bálykövetésre, a régi íráskutatás pontosan megrajzolt, kalligrafikus betűre engednek következtetni, amikor idő kellett az íráshoz, és az emberek rendelkeztek is ezzel az idővel. Az „új nappalok” szó szerkezet két tagja elkülönül betűméretben, színben, bár a használt betű mindkét esetben talp nélküli lineáris (groteszk) betű. Nem csupán a szóban nem kapcsoltak a betűk, hanem a szó szerkezetekben is törést mutat a betűhasználat, minden szétesik, keresgélni kell, a különböző idők (múlt és jelen) más betűvonalat, más vonalvastagságot, más kiemelést használnak, és ebben a tipográfiai emlékezés- és múltkeresési térben a sorok túl közel is kerülhetnek egymáshoz, illetve a nagybetűs írás kisbetűsre válthat. A képi háttér különböző keretei erősítik ezt a tipográfiaileg megteremtett több nézőpontú, jelenből múltba révedő, de a múlt időt a maga egységében rekonstruálni képtelen, töredezett világot.

3. ábra: Ingyenes képeslap: Boomerang Supports Art.
Görög Ferenc Gábor – Galyas Csaba. Free Boomerang Card – „Régi idők... Új nappalok”

Bár Van Leeuwen kijelenti, hogy a felület kihasználása, az oldalterv (szedéstükör, szedésforma) készítése is szemiotikai kódok használatát vonja maga után, ennek elemzésére az említett cikkben már nem tér ki. Ennek megközelítéséhez a továbbiakban Hartmut Stöckl rendszerét fogom használni, aki a tipográfiát nyelv és kép között elhelyezkedő jelölési rendszerként fogja fel. Tanulmányában¹⁴ a tipográfia négy hatáskörét különíti el, és ez alapján beszél mikrotypográfiáról, mezotypográfiáról, makrotypográfiáról és paratypográfiáról. A mikrotypográfia betűkészletek és egyedi grafikai jelek tervezésével, használatával foglalkozik, és a betűtípus, a betűméret, a betűváltozat, a betűtípus tónus- és színkérdései tartoznak ide. A mezotypográfia illetékességi területe a betűk és grafikai jelek sorokba, illetve szövegtömbökbe rendezésének kérdései: betűköz, szóköz, sorköz, betűrendezés, igazítás, sorok elhelyezése, betűkeverés. A makrotypográfia a teljes kiadvány grafikai szerkezetét tárgyalja: bekezdések, behúzások, iniciálék, kiemelések, díszítések, szöveg és kép elrendezésének szabályai. A paratypográfia a grafikai jelek használatának és előállításának anyagait, eszközeit és technikáit vizsgálja: a hordozó papír, a jeladás, jelhagyás konvencióinak kérdései.

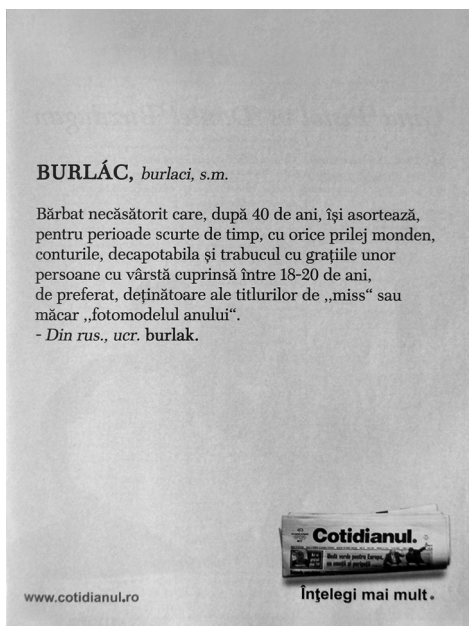
A 4. ábra egy tipográfiai reklám, azaz a meggyőzés eszköze a megfelelően formázott szöveg. Ennek értelmezésében nem maradhatunk meg a mikrotypográfia eszköztárának leírásánál, mikro, mezo- és makrotypográfiát együttesen kell szemlélnünk és a lehetséges kölcsönhatásokat szemügyre vennünk.

A tördelés alapján rögtön beazonosítunk egy szótárcikket (talpas betűk, a reneszánsz antikvák változó vonalvastagságával), amelynek első sora a címszó (verzál, a

hangsúly jelölésére szolgáló mellékjellel), a címszó többes számú alakja (kisebb betű, dőlt), szófajra (főnév), nemre (hímnem) utaló rövidítések (ugyanaz a kisebb betű, dőlt). A címsor után a meghatározás következik, tompán (behúzás nélkül) indított és elválasztás nélküli, szabados új bekezdésben. A szótárcikk utolsó, kiskötőjellel indított sorában a szó származásáról olvashatunk, a szótárkészítés tipográfiai konvencióinak megfelelően dőlt betű, rövidítés, félkövér betű használata figyelhető meg.

Arra, hogy mégsem hagyományos szótárról van szó, abból jöhetünk rá: 1. tipográfiaiilag, hogy az írás színe piros (megegyezik a reklámozott újság címében, szlogenjében fellelhető pontocska színével), 2. a verbális kód értelmezése során, hogy a szöveg maga ironikus, és olyan részleteket közöl az olvasóval, melyek semmiképpen nem tartoznának egy szótári definíció hatáskörébe (sokkal inkább egy mindennel napirenden levő sajtókiadvány hasábjaira). Magának a sajtókiadványnak a neve (*Cotidianul*), a szlogen, illetve a weboldalnak az elérhetősége talp nélküli lineáris betűtípussal van feltüntetve. A talpas – talp nélküli kontrasztja a régi és az új médiumok szembenállását hozza, a reklám azt sugallja, hogy a (digitális platformon is elérhető) újság felváltja a könyvet, szótárat, és a régi szavak új jelentéseit csakis innen értheti meg az olvasó. Ez a szembenállás és fölény a felület kihasználásából, a hangsúlyos jobb alsó sarok vizuális elfoglalásából is következik.

A Kress–Van Leeuwen-szerzőpáros ír¹⁵ a kompozíció szemiotikai kódjairól, és három lényeges szempontot sorol fel. Az első az elemek elhelyezéséből adódó információs érték (a jobb és a bal, a felső és az alsó felületrész, a közép és a margók kihasználása), a második a hangsúly (a kiemelés különböző eszközeinek használata tartozik ide, aminek eredményeképpen bizonyos elemekre jobban felfigyelünk, mint másokra), a harmadik pedig a keretezés, melynek során bizonyos elemeknek az összetartozása vagy különválasztása hangsúlyozódik, illetve olvasási, nézési irányok alakulnak ki. Míg a hangsúlyozás és a keretezés esetében a felhasznált elemek és elrendezések függvényében társíthatunk jelentéseket, addig a rendezésnél kulturálisan rögzített szabályokról is szó van: a jobb és bal az új és a régi oppozíciójának, a fent és lent az ideális és a reális oppozíciójának felel meg, a középre szerkesztés a kompozíció legfontosabb elemének a kihangsúlyozását jelenti, amihez képest a marginalitás fokozatai jelentkezhettek.

4. ábra: *Cotidianul*, *Tabu* 2005. október: 127. – „Agglegény // Nőüen férfi, aki 40 éves kora után rövid időszakokra, de a társadalmi élet minden eseményén a bankszámláit, a kabrióját és a szivarát olyan 18–20 éves személyek bájaihoz igazítja, akik rendelkeznek szépségkirálynői vagy legalább »az év fotómodellje« címmel. // Orosz nyelvből. // www.cotidianul.ro // Jobban megérted.”

A Kress–Van Leeuwen-szerzőpáros ír¹⁵ a kompozíció szemiotikai kódjairól, és három lényeges szempontot sorol fel. Az első az elemek elhelyezéséből adódó információs érték (a jobb és a bal, a felső és az alsó felületrész, a közép és a margók kihasználása), a második a hangsúly (a kiemelés különböző eszközeinek használata tartozik ide, aminek eredményeképpen bizonyos elemekre jobban felfigyelünk, mint másokra), a harmadik pedig a keretezés, melynek során bizonyos elemeknek az összetartozása vagy különválasztása hangsúlyozódik, illetve olvasási, nézési irányok alakulnak ki. Míg a hangsúlyozás és a keretezés esetében a felhasznált elemek és elrendezések függvényében társíthatunk jelentéseket, addig a rendezésnél kulturálisan rögzített szabályokról is szó van: a jobb és bal az új és a régi oppozíciójának, a fent és lent az ideális és a reális oppozíciójának felel meg, a középre szerkesztés a kompozíció legfontosabb elemének a kihangsúlyozását jelenti, amihez képest a marginalitás fokozatai jelentkezhettek.

Különösen fontos lehet a fenti kódok használata szöveg és kép együttesének olyan multimodális műfajaiban, mint amilyen a különböző kutatásokat összefoglaló, megjelenítő poszter, a tudományos illusztráció vagy az infografika.

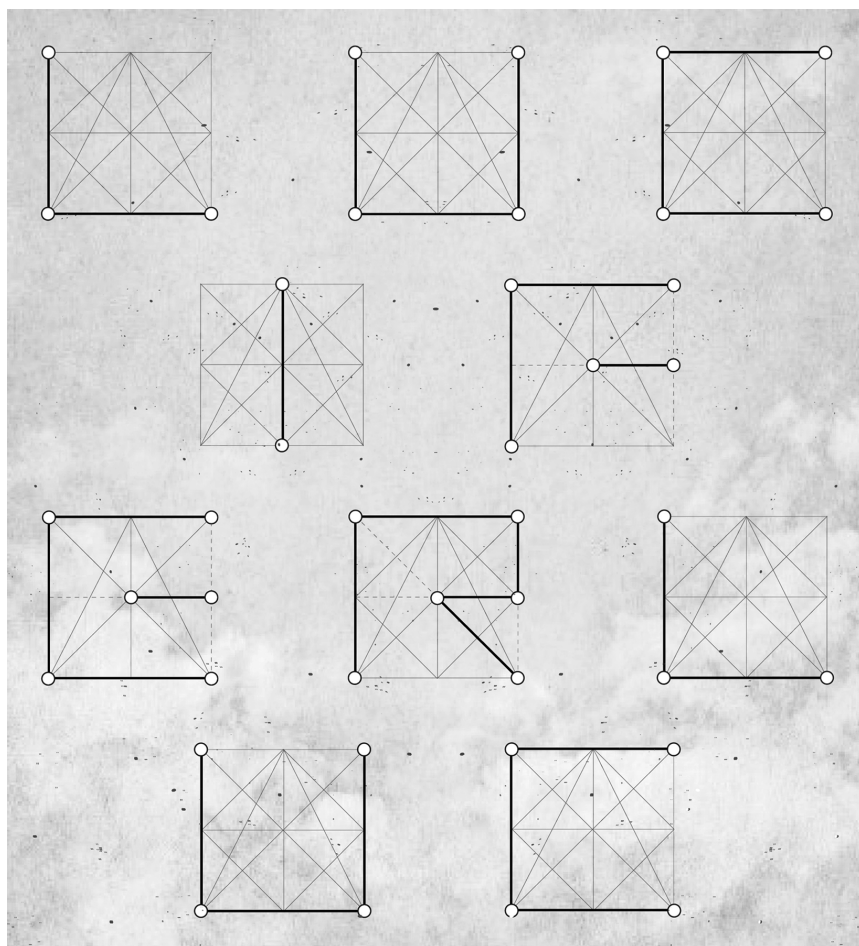
■ A tipográfiának új kihívásai és egyúttal új lehetőségei nyílnak meg az új médiumok és az új műfajok által, és ezek új olvashatósági szabályokat, új értelmezési kereteket teremtenek. Némely kiadványban több (lesz) a látni-, mint az olvasnivaló, de a képek megértéséhez is tudnunk kell olvasni. A valóság tipografizálódik (augmented reality), az érzékelt rétegek információhalmazában betűk utalnak helyekre, helyek neveződnek meg, s ahogy haladunk („elfelé”), számokban kifejezett koordináták változnak. Olvasni fogunk továbbra is, abban az értelemben, ahogyan a „város” szót is használjuk: város, ami nem fa, fa, ami nem „zöld, lombos fa, hanem egy absztrakt struktúra.”¹⁶ Hiába szeretnénk, ha városaink átláthatóak lennének, hiába próbáljuk a fastruktúrát rájuk erőltetni, a város, ha élő, akkor kilép ebből, átfedéseket, részegyezéseket produkál, és emiatt inkább a félháló struktúrája illik rá. Másrészt viszont azt, hogy mi is az a félháló, azt is a város felől érthetjük meg igazán: „Az egyik utcakereszteződés sarkán van egy vegyeskereskedés, mellette egy forgalmi lámpa. Az üzlet bejáratánál újságállvány napilapokkal. Ha a lámpa piros, az átkelésre váró emberek tétlenül álldogálnak a lámpa mellett. Nem lévén egyéb dolguk, az állványra kirakott újságokra is vetnek egy pillantást. Némelyikük éppen csak elolvassa a főcímet, mások meg is vesznek egy-egy újságot várakozás közben. Ez a kölcsönhatás összefüggést teremt az újságállvány és a közlekedési lámpa között. Az újságállvány, a rajta levő újságok, az emberek zsebéből a doboz nyílásába vándorló pénz, a lámpa mellett álló és újságot olvasó emberek, a lámpa, a fényt váltó elektromos impulzusok, a járda – mindezek együtt rendszert alkotnak, mert együttműködnek.”¹⁷

Sétálni a városban (félhálóban, hálózatban), összefüggéseket meglátni, elbújni teraszokon, köztes tereken időzni, eltévedni – ez maga az olvasás. Tán mindig is ilyen volt. „[A] főkirakatsétálóutcán, a hájas, előkelő Wurmon (melyet úgy szeretett) indult el »lefelé«, azaz elfelé a belvárostól, a belfélvárostól, a furcsán összetett, nem tudni, hány szögletű, így állandóan változó középfőtértől, ahol az utcák oly *sajátos* szögben érik egymást, s a tér végül is e habozásból származik, az ember azonban olyan, hogy az utcákat derékszögekben és párhuzamosokban gondolja el, ennél fogva e környéken *könnyen* meglepetés érheti, mert itt olyan utcák metszhetik egymást, melyek párhuzamosságáért *becsületszavát* adná, és bizony itt még az sem sokat ér, ha valaki éppen Bolyai János hazájából volna való – ha pedig térképet vesz elő, ott ezek a *finom törések*... eh a szokásos!”¹⁸

■ JEGYZETEK

1. Umberto Eco: *A Foucault-inga*. Ford. Barna Imre. Európa, Bp., 1992. 273.
2. Gunther Kress: *Gains and losses: New forms of texts, knowledge, and learning*. Computers and composition 2005. 22. sz. 5–22.
3. Gunther Kress – Theo Van Leeuwen: *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. Routledge, London – New York, 2006. 4.
4. Uo. 32, 34.
5. Ezek az elméleti belátások pedig még a szöveg- és könyvalapú kultúrában is alig jelennek meg az irodalom tanításában.
6. Kathy Schrock: *Literacy in the Digital Age*. <http://www.schrockguide.net/literacy-in-the-digital-age.html> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 26.)
7. Arran Stibbe (ed.): *The Handbook of Sustainability Literacy. Skills for a Changing World*. Green Books, 2009. <http://www.sustainability-literacy.org> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 26.)
8. David Jury: *Mi az a tipográfia?* Ford. Gebula Judit – Kovács Balázs. Scholar Kiadó, Bp., 2007. 8.
9. Steven Bradley: *3 Design Layouts: Gutenberg Diagram, Z-Pattern, And F-Pattern*. <http://www.vanseodesign.com/web-design/3-design-layouts> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 26.)
10. Hargitai Henrik: *Tipográfia (Írás számítógéppel)*. *Elektronikus tankönyv*. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=19 (Utolsó letöltés: 2014. 08. 26.)
11. Bubik Veronika: *Előszó*. In: Uő (szerk.): *Vizualizáció a tudománykommunikációban*. Egyetemi jegyzet a Grafika és a tipográfia, a Kiadványszerkesztés – esztétikai, technikai alapismeretek, a Vizuális megismerés és a Vizuális nyelv alapjai tantárgyakhoz. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2013. <http://elte.prompt.hu/si>

- tes/default/files/tananyagok/vizualizacio_a_tudomanykommunikacioban/index.html (Utolsó letöltés: 2014. 08. 26.)
12. David Jury: i. m. 14.
13. Theo van Leeuwen: *Towards a semiotics of typography*. Information Design Journal + Document Design 2006. 2. sz. 139–155.
14. Hartmut Stöckl: *Typography: body and dress of a text – a signing mode between language and image*. Visual Communication 2005. 2. sz. 204–214.
http://stoeckl.sbg.ac.at/Stoeckl/Publikationen_2_files/Stoeckl_Typography_2005.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 08. 26.)
15. Gunther Kress – Theo van Leeuwen: i. m. 175–215.
16. Christopher Alexander: *A város nem fa*. Ford. Bitó János. Korunk 1976. 1–2. sz. 90–98.
http://epa.oszk.hu/00400/00458/00462/pdf/EPA00458_Korunk_1976_01-02_090-098.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 08. 26.)
17. Uo. 91.
18. Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba*. Magvető, Bp., 1986. 387.

FELLINGER KÁROLY

Agglegény

Emlékezik, az újrafestés előtt
lekaparja a falakat, majd az így
összegyűlt, átvedlett anyagot széjjel-
hordja lakásának azon részébe,
ahova évek óta tilos a be-
lépés, miközben átlátszó, lenge, szűk
ruhát visel a felejtés, máskor meg,
mint a gipsz, ami a darabokra tört
tégglával kitölti a hézagokat,
emlékezik, ezzel csak azt akarja
tudatni, hogy a tilalom semmit se
veszített aktualitásából, sőt.

Vissza

Az örökkévalóság rég elföldelt,
halott felmenőit kutatja János,
aki szerelmes éppen, egy égig érő
létrán mászik felfelé, ideje
arra még akad, hogy a megmászott
létrafokokat mindig elfűrészelve
maga alatt, a cél előtt azonban
szétcsúszik a létra, képzeletére
bízva szemgolyóit, visszaélve a
vendégszeretettel János repülni
kénytelen, fűrésszel kezében, vissza-
tér a földre, hogy kipihenje magát.

János

A karácsonyi ünnepek után még
egyszer sem szedte le az oly törekeny
díszeket a házuk előtti fenyő-
fáról, ha az az ötlete támad, hogy
áramot vezessen az izzókba, vagy-
is hogy a több méteres vezetékbe,
hát megteszi, minden lelkiismeret-

furdalás nélkül és minden alantas
meg hátsó szándékot kizárva, persze
nézzék csak paprikajancsinak, akár
július közepén, rozsaratóskor,
ha kipislan egy égő, ma még minden
további nélkül helyettesíthető
bármelyik láthatatlan égitesttel.

Másnaposan

Bizony minden szilveszter éjszaka,
pár perccel éjfél előtt, úgy érzem
magamat, mint a kivégzés előtt
álló vén rab, aki szemrebbenés
nélkül visszautasítja a fel-
kínált utolsó kívánság puszta
lehetőségét is, aztán mire
meggondolnám magamat, a vén rab
megbocsátja önfejtőségemet,
felhangzik a himnusz, megint vissza-
zuhanok, valami egészen más
újba, a régi kerékvágásba.

Visszafele

A szél lába két szál sudár jegenyefa
a pusztaság kellős közepén, dacos
égimeszelőkként oly gyakran átfestik
önszorgalomból az eget, a kis János
képzeletében bizony még pislogató
csillagokra is futná, nemhiába akar
híres, nagy felfedező lenni, ilyenkor ő
nevet ad a mézízű, könnyű mezőnek, a
nyulakat bújtató bokornak, ám mire
megtanítják neki a mező és a hűs
bokor valódi magyar nevét, úgy érzi,
elárulja a kisjézuskát, sohase
nő fel az elcsavargott jegenyefáig.

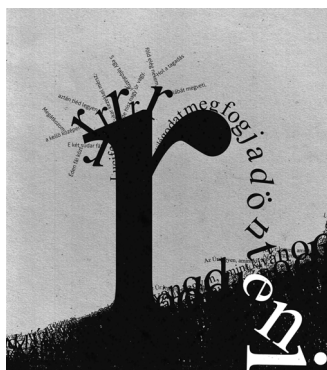
SOKK A KÖNYV

Ankét a könyvpiac alakulásáról az illusztrátor grafikusok perspektívájából

A könyvpiac alakulásáról, arról a munkáról, amit a könyvgyártás jelent ma, azokat kérdeztük, akik a könyvek előállítói, látványgrafikusai, illusztrátorai. Olyan neveket válogattunk a román és magyar könyvpiacról, akiknek munkáját valamilyen díjjal honorálták. A megkeresettek közül hárman válaszoltak kérdéseinkre: Keszeg Ágnes, Salát Zalán Péter és Cristina Radu.

■ – Milyen könyvpiaci trendeket érzel?

Keszeg Ágnes: Illusztrátorként természetesen nagyon más perspektívából látszik a könyvpiac, mint a kiadók perspektívájából. Emlékszem, amikor elkezdtem illusztrátorként dolgozni, még nagyon meglepett, hogy vannak olyan elvek például, hogy a verseskötet nem jó biznissz stb. Az illusztrátort általában megtalálják a megrendelések, a tendenciákra is inkább onnan látok rá, hogy melyek azok a könyvek a nemzetközi könyvpiacról, amelyeket inspirációként fel tudok használni. Azt látom, hogy az illusztráció technikájának a megválasztása nagyon igényes és nagyon következetes: a print gyakorlatilag azzal tud nyeregben maradni, hogy nem bíz semmit a véletlenre. Ezért szokott nagyon bosszantani, amikor az itthoni piacot elborító, elnagyolt rajzú nyomtatott könyveket látom. Ezt már egyszerűen nem engedheti meg magának a nyomtatott könyv. Furcsamód sokszor az az érzésem, hogy a kommunizmus idején igényesebb munka folyt ezen a téren. A Csipike például Rusz Lívia rajzaival máig érvényes inspiráció számomra. Ami a Csipikéből ma is emlékezetes, az az illusztrációk világának szuverén és következetesen végigvitt volta. Úgy látom, ezen a téren lép folytonosan előre a kortárs könyvpiac: a könyvek vizuális arculata egyre inkább működik önálló és

Szépen megfér egymás
mellett a papír
és a pixel.

autonóm világgént. A tét olyan könyvet létrehozni, ami semmi mással nem téveszthető össze. Ezért a könyvpiac gyakran él azzal a megoldással, hogy a vizuális termelés más területein befutott nevekkel rajzoltat könyveket. Nekem példaértékűek a Christian Lacroix által illusztrált kötetek, akinek a presztízse a divatvilágból származik. Az ő neve alatt például a francia irodalom klasszikusait újraillusztráló könyvsorozat is fut. Ez a fajta megközelítés a klasszikus irodalom revivaljához is hozzájárulhat.

Salát Zalán Péter: A könyv divat ma is. Az emberek ugyanolyan szenvedéllyel olvasnak, mint korábban. A papírkönyv-piac végéről beszélünk, mikor soha ennyi könyv, kiadvány, magazin nem jelent meg, mint most. Sok a könyv. Túlságosan is. *Sokk.* Olyan az egész piac, mint egy Tesco bevásárlóközpont. Ahol minden van, és ahol mindenkit várnak. Régen írók írtak, ma meg szinte bárki ír. Például nekem sem szabadna leírnom, hogy milyen könyvpiaci trendeket érzékelek, mert bár könyveket tervezek, de nem vagyok piaci elemző, és összesen annyi nyelvtant tanultam, hogy az irodalomdolgozataim helyesírása volt a nyelvtanosztályzatom. Minden további Szendrői Árpád korrektor munkatársam mellett hosszasan ülve és együttműködve ragadt rám. A magát komolynak tartó „Tanár úr” megírhatja négyszázharminckét oldalon az utazási élményeit, a még mindig dögös olimpikon a szexuális partnereit veszi számba kötetben, aztán ott van a BBC-tudósító egy modernista minimálkönyhával és egy jó fotóssal, aki jól tud zöltséget, gyümölcsöt fényesíteni és világítani, és szakácskönyvet ad ki, miközben szerintem az édesanyám jobban főz. Amikor Szókratész az athéni piacon az áruk roppant tömegét szemlélte, gyakran ezt mondta magában: „Mennyi mindenre nincs szükségem.” Nos így vagyok én is a tömegigényeket kiszolgáló könyvekkel. Nem kell mindent befogadnunk. A piac igényeit, a bevételt, a profitot többnyire ezek a könyvek határozzák meg. Ezek a könyvek, amelyek egy hét alatt készülnek el a nagy kiadóvállalatnál, ahol két nap van egy teljes könyv rendelkezésre korrekttúrafordulóval együtt – saját tapasztalat. Én, reménytelenül idealistaként, nem vagyok hajlandó részt venni ebben a monopolyban. Jómagam – a magyar piacon nem létező műfajban gondolkodom – könyvtárgyakat alkotok. Számomra az a könyvpiac, amit Bécsben a Museumquartier shopjában találok. A szememmel tanultam. A könyvterv három pillére: eszmeiség, szigorú szabályrendszer és az érzelmekre való hatás. A vizualitás komoly hozzáadott érték a tartalomhoz, esetenként konkurálnak, a téma és a látvány azonban koherens. Erre itthon egy szűk réteg befogadó, vannak helyek, ahol ez a kiindulópont. „Önzó, agresszív” könyveket alkotok, miközben jómagam szelíd vagyok. Book and go? Ugyan. Az én könyvtervem nem felel meg az urbanisztika fejlődésének, a közösségi közlekedés szokásainak. A könyveim kieroszakolják, ha kézbe veszed őket, hogy csak velük foglalkozz kiténtetett figyelemmel. Az erős esztétikum pedig csak úgy működik, ha visszaigazolja azt a fajsúlyos tartalom.

Cristina Radu: Nemzetközi szinten a gyerekkönyvillusztrációk egyre látványosabbak, esztétikusabbak és innovatívabbak. A gyermekkönyvek egyre változatosabbak, a kiadók neten keresztül a világ minden tájáról származó illusztrátorral és szerzővel kollaborálhatnak, így az elvárások és a színvonal is magasabb lesz. A nagy kiadók, akik a méreteiknek megfelelő példányszámokkal dolgoznak, valahol „középtájon” maradnak az innováció és a kereskedelmi szempontok között, a kísérletezésre a kisebb kiadók nyitottabbak. A választott témák és az a mód, ahogyan beszélnek róluk, a gyerek perspektíváját fejezik ki az adott társadalomban, és országról országra változhatnak. Kortárs szövegek a dominánsak, melyek a mai gyerekek életéhez kapcsolódnak.

Általános tendenciaként megemlíthető, hogy a gyermekkönyvek piacán olyan stratégiák kezdenek uralkodni, melyek a kortárs művészet vagy a reklámpiac területeire jellemzőek. A rajz egyre inkább a gondolat árnyéka a papíron, „poénra” épül

vagy meglep. Az illusztrálás módja lehet nagyon különböző: a tableten megrajzolt vonaltól és geometrikus formától a nyomatig, melyet esetenként vonalakkal szönek át, a klasszikus technikákkal megrajzolt hiperrealista rajzig és a textilre hímzett illusztrációig.

Összehasonlításként a román piac kevés és poros megoldást ismer – különböző okokból kifolyólag. Nincsenek támogatások vagy olyan oktatási programok, melyek megengednék a kiadóknak, hogy kockáztassanak egy szép könyvvel, melyet előállítani sokba kerül, és bizonytalan a befektetés megtérülése. A közönség a legtöbb esetben ár szerint választ könyvet, és nem az esztétikai kifinomultság szerint, a könyvben levő mesék száma szerint és nem a tartalom minősége szerint. Ezért a kiadók klasszikus, bevált rajzstílust választanak, félnek az innovációtól, és csömörig „zsúfolják” a vizuális tartalmat az oldalra, hogy olcsóbban megússzák. Nem engedik meg maguknak, hogy picture book típusú könyveket adjanak ki, mert félnek attól, hogy a szülő nem vesz meg egy drága könyvet, amiben csak három sor olvasnivaló van oldalanként. Így a román kiadó fő érdeke radikálisan különbözik a külföldi kiadó érdekétől, bár végső soron mindketten a közönséghez akarnak eljutni, és profitot akarnak szerezni. Az előbbi érdeke nem az, hogy egy minél szebb és jobb könyvet hozzon ki, hanem minél olcsóbb, minél könnyebben elérhető könyvet, nem az, hogy a többi kiadó közül a kiadott könyvek minősége és innovativitása által tűnjön ki, vagy hogy egy új trenddel megváltoztassa a piacot, hanem hogy kövesse a közönség feltételezett közepszerű ízlését. A kiadó arra hajt, hogy a szülők érdekeit kiszolgálja (akik megvásárolják a könyvet), nem pedig az érdekli, hogy a gyermek világára hasson. A „mi” és „ők” közötti különbség abban áll, hogy itt egy konzervatív-zárt ízlést követünk, míg külföldön a mindenáron való innováció igénye vagy a rosszul értelmezett „művészi” értékre helyezett hangsúly sokszor hiábavaló könyvek kiadását vonja maga után, melyekben már szó sincs a történet elmondásáról.

A kiadók „biztos” könyveket adnak ki inkább, mint az iskolai tanterv által előírt mesék vagy elbeszélések, miközben a kortárs történetek nagyon ritkák, s ugyanígy ritkák a picture book típusú, képre és nem szövegre alapozott könyvek. A közeljövőben valószínűleg nem látunk majd megjelenni olyan albumokat, mint a *Monsieur Zizi* (Milan, 2011) vagy a *Caca et Pipi* (L'École des Loisirs, 2012), sem pedig olyan témákról szóló könyveket, mint a halál, az elhagyás, a visszaélés, a szeretet, mely problémákat a külföldi kiadók frontálisan járják körül.

– Mit jelent az együttműködés? Hogyan tudná meghatározni?

Keszeg Ágnes: Ez a kérdés azért nehéz, mert az együttműködésben sajnos a partneren múlik minden. Sok olyan helyzetre emlékszem, amikor ugyanazzal az igényességgel dolgoztam ki a rajzaimat, mint más esetben, a könyv végül mégis kriminális volt. Pixeles ábrák, kivágott részletek, amelyeket elszórtak a könyv lapjain. Ma már úgy vállalom el a munkát, hogy az oldal látványtervére is hatással legyek. A legszebb történetem azonban, s abban bízom, ez lesz a gyakori a következőkben, egy friss történet: egy román származású rendezővel, Rázvan Georgescuval dolgoztunk egy meséskönyvön. Megkaptam a szövegeket, az első illusztrációk után a szerző átírta a meséket, hogy a rajzokkal közelebb kerüljenek egymáshoz, aztán én kezdtem újra a rajzokkal való munkát. A ma megmaradt 30 illusztráció 1400 fotóból került kiválasztásra. Ez a szerző és az illusztrátor közötti együttműködés. Azonban a legjobb dolgok olyankor születnek, amikor a munkát meg lehet osztani, és sok kreatív ötlet és energia olvad össze: én a fotós férjemmel dolgozom át az illusztrációimat. Ennél a kötetnél több óra munka volt abban, hogy az esőcseppek hatását hogyan tudtuk elérni a fotózott rajzokon. Többször kísérleteztünk fotókollázssal is. Én hiszek az ilyenfajta együttműködésekben, s a kreatív ágazatokban olyan sok példa van rá: a Toledo házaspár (Ruben Toledo és Isabel Toledo), a Victor&Rolf ház mögött álló ter-

vezői páros (Viktor Horsting és Rolf Snoeren) stb. Tudom, hogy ezek ideális esetek, nem mindig van pénz, idő és elegendő szerencse ahhoz, hogy ilyen helyzetek létrejöjjenek, de a digitális éppen azt az igényt támasztja a printtel szemben, hogy lehetőleg minden szempontból ideális könyvekben szabad csak gondolkodnia.

Salát Zalán Péter: Együttműködés? Nem létezik. György Péter egyetemi tanár tizenharmadik könyvének, a Szépművészeti Múzeum által gondozott MúzeumCafé könyvsorozat első kötetének, a *Múzeum, a tanuló-ház – Múzeumelméleti esettanulmányok* című könyvének voltam a tervezője. Ő jegyezte meg, hogy én vagyok az első olyan tervezőgrafikusa, aki elolvasta a könyvét, idézett belőle, javasolt. Ez egy leújtó statisztikai adat. Képtelenség kapcsolódási pontokat létrehozni a könyv tartalma és a vizuális megjelenése között az írott tartalom ismerete nélkül. Engem Péter szerzőtársának nevezett, ami nyilvánvalóan túlzás, sőt volt, hogy úgy definiálta kettőnk kapcsolatát, miszerint ő az én tartalombeszállító. Ez persze kifinomult humor (is), de nekem eszeveszett megtiszteltetés, és ezúton is köszönöm a szabad kezet, amit ebben a munkában ő megadott. Sajnos nagy általánosságban nincs sem igény, sem idő az együttműködésre. Felfoghatatlanul rohanunk. Remek platform az e-mail, a telefon, a Skype, klassz, hogy mindenki végtelenül online és tartalomszolgáltató, de én továbbra is a személyes kapcsolatokban és a slow designban hiszek. Szeretek belenézni a munkatársaim szemébe. Péter könyvét hat hónapon keresztül készítette egy kisebb alkotóközösség. Erre ma nincs ideje egyetlen profitorientált kiadónak sem, belátom. Leújtó a véleményem a könyvkészítés folyamatában szükséges együttműködésről, legyen szó a kiadó-szerző-szerkesztő-képszerkesztő-tervező-korrektor-nyomdai előkészítő-nyomdai gyártmánygazda-gépmester, bármelyik fél kapcsolatáról. Időnként úgy érzem, mintha ellenérdekelt felek lennének, pedig ugyanazért a végeredményért tevékenykedünk. Például mi, grafikusok és a nyomdászok mintha egy paintballpályán lövöldöznének egymásra festékpatronokkal. Horrorisztikus történeteket hallani mindkét fél részéről. Mindenki hülye, ez a kiindulási pont. Nehezen értjük, mi történik igazán a nyomdában, ők pedig nehezen értik meg, mire vágyunk mi, grafikusok. Bizalmatlanok és gyanakvók vagyunk egymással. Elveszünk a kommersz és a gépidő betartása között, könnyedén lépünk át egy színprofilon, figyelmen kívül hagyjuk az ívméret, a nyomdagép mérete és a kiadvány mérete közötti összefüggéseket, miközben csak a felületet értjük vagy akarjuk megérteni a másik munkájából. Minimálisan sem ismerjük és tiszteljük egymás munkáját, szakmájának szabályait. A sokat megélt szerkesztő-esztéta kérdezi meg tőlem, hogy mi az a soresés; és az a hurok ott az s és a t betű között, az ott valami hiba? Nehéz embernek tartanak, mert betartatom a tipográfia egyszerű, évszázados szabályait, amit a könyvkészítés digitalizálásával könnyedén felülrünk, hibásan, mert egyetlen gombnyomással megoldható ma az – szintén hibásan –, ami egykor többórás kézi munka volt. Nehéz embernek tartanak, mert a gondolkodó tervezők közé tartozom, mert art directorként befolyásolom a tartalmat, amit az esetlegesen önérzetes szerkesztő nehezen visel el.

Cristina Radu: Az együttműködés per def szervezi a könyvillusztrációt, hiszen ennek csakis a szöveggel való viszonyában és az oldalkompozícióval együtt van értelme. Az illusztrátor, azt az esetet leszámítva, amikor ő maga a szöveg szerzője is, együttműködik a szerzővel, a grafikussal, aki a layoutot elkészíti, illetve a megrendelővel, a kiadóval. A rajz tehát semmit nem mond el önmagában, a könyv fogalma mint olyan határozza meg az illusztráció típusát, a kép mennyiségét a szöveghez képest és a közöttük levő viszonyt is. A szöveg-kép viszonyt kell frissnek, innovatívnak, váratlannak lennie, hogy minél jobban mesélje el a történetet. A történetet két hang mondja el – a szövegé és a képé –, melyek kiegészítik egymást, nem tautologikusak, s mindenik a történet egy másik oldalát mutatja meg. Az együttműködést

úgy határozom meg, ahogyan Dan Perjovschi tette – „intellektuális partnerség s nem két hangszerezen előadott ájult búsongás”.

– *Hogyan látja a digitális könyv helyzetét a kortárs (helyi/nemzetközi) könyvpiacon?*

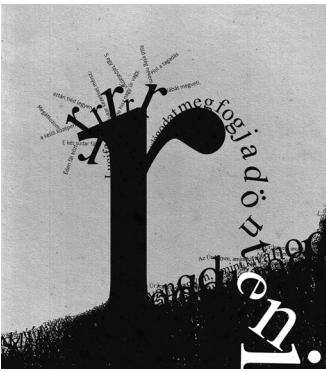
Keszeg Ágnes: Ezt a kérdést nem tudom megítélni. Annyira más az, amiben én érdekelt vagyok, hogy a digitális könyvet én csak használati tárgyként tudom látni, ami része ugyan az életemnek, de szakmai véleményem nincs róla. Nem látom konkurenciának. Én a tárgyként működő könyvekben gondolkodom.

Salát Zalán Péter: Szépen megfér egymás mellett a papír és a pixel. Mind a kettő más élményt ad. A könyv olvasása úgy kezdődik, hogy az illatát még mindig szimatolják az emberek. Ezért fontos olyan papírt és ragasztót választani, amely vonzza az olvasót. A könyvdizájnóm ott kezdődik, hogy fizikai kapcsolatba lép az olvasó a tárggyal. Érint, tapint, simogat, szagol. A deszka ezt nem nyújtja. Még. Az interaktivitást, a mozgást, a fénylést pedig a papír nem adja. Ma már erre is szükség van, felnőtt egy generáció. Nem tudok újat mondani, csak amit már mindenki átélt. Amit papíron olvasol, sokkal mélyebben megmarad a fejedben, mint amit valamilyen eszközzön. Az energiatakarékosság sem érv a deszka mellett, azt nap mint nap tölteni kell. Az eszközök terjedésével persze szegregálódnak a kiadványok. Sokuk csak digitalizált változatban lesz elérhető, ilyenek például az iskolai tankönyvek. Lesznek a collectable kiadványok, amelyek esztétikai élményt is nyújtanak az okos, fontos tartalom mellett, amelyek félúton vannak a művészi alkotások felé, ezek akár lakberendezési tárgyként is funkcionálhatnak. És ez utóbbiak között lesznek olyanok, amelyeknek a digitális mutációját is el kell készíteni, ezek egymásra reflektálhatnak. A kettő egy egység, ami csak a fogyasztók fejében állhat össze – létezik is egy ilyen magazintervem. Így lesz a legerősebb dizájnelem az olvasóim fantáziája. A digitalizált könyvnél azonban sokkal érdekesebb, hogy mi lesz a kézírással. Nem tűnik elrugaszkodott vízióknak, hogy felnézünk majd az olyan „művészekre”, akik még vagy már tudnak kézzel írni. A papírkönyv akkor is létezni fog. Az értéke emelkedik majd: az marad végül papíron, aminek tudatosan papíron kell lennie.

Cristina Radu: Az elmúlt évben az ebookok eladásának órületes forgalma csökkent a nemzetközi piacon, ami jelentheti azt, hogy pillanatnyilag, a kortárs közönség számára létrejött a print és az ebook közötti egyensúly. Az a tény, hogy a gyermekkönyvek piacán évről évre innovatívabb, a külalak, a grafikai kivitelezés és a tárgy szempontjából érdekesebb megoldások születnek, éppen annak tulajdonítható, hogy extra tapasztalatot, az ebook olvasásától különböző élményt akarnak nyújtani. A kisgyerekeknek szóló könyvek a taktilisra hagyatkoznak, különböző textúrájuk van, pop-upok vagy eltávolítható tartalmak vannak bennük, melyek helyét intelligensen gondolták ki, a valamivel nagyobb gyerekeknek szánt könyvek pedig a csábítás más eszközeivel élnek, az áttetszőség és az oldal lyuggatásának hatásaival stb., melyek a digitális felületeken egyszerűen nem működnek.

DÉNES GABRIELLA

KÍSÉRTETPROFIL, PRESZTÍZSBEJEGYZÉS, HALÁLTALANSÁG

...ezek az intim
s tulajdonképpen
csupán az elhunyt
s a búcsúzóra tartozó
mondandók rögzülnek
és nyilvánossá válnak,
ezáltal pedig mintegy
időtelenedik
és örökkévalóvá válik
a búcsúzás aktusa.

A mikor unalomból, munkahelyi vagy családi elvárásból létrehozunk egy virtuális adatlapot, és kitarulkozunk, megadva születési dátumunkat, életeseeményeink időpontjait, megjelöljük családtagjainkat, egy-egy bejegyzésben pedig megadjuk aktuális tartózkodási helyünket, s azt is, hogy kikkel és épp mit teszünk, nem arra gondolunk, hogy mi lesz ezzel az egésszel, hogyha mi meghalunk. Ezek a bejegyzések a virtuális énünk részeként rögzülnek, amelyet kevesebb gátlással kezelünk, mint a valós életünket, s noha a gátlásmentességtől a növekvő őszinteséget várunk el, inkább ennek ellenkezője történik. Ritka, aki előnytelen fényképet tölt föl magáról, vagy negatív tulajdonságait valós arányukban ecseteli, de jóval több, aki mosolygós képet tölt fel, megosztja a publikációs listáját, személyes blogjához vagy legújabb írásához vezető linkeket tesz közzé. Mindez erősíti azt a tendenciát, miszerint a szépség, egészség, termékenység az, ami ér valamit, minden mást szégyellni, takargatni kell.

Az, hogy egy-egy virtuális adatlapon mennyi a valós érdeklődést és egyéniséget körvonalazó tartalom, és mennyi az „elvárt”, azaz csupán az ismerősöknek szóló, imidzsalakító és a kulturális jólfélsültséget demonstrálni hivatott bejegyzés, talán nem is lehet eldönteni, erre nem is vállalkozunk most. De a felvillantott kérdéskörtől nem is térünk nagyon el, hiszen egy érzékeny témakör, a halál és gyászfeldolgozás kapcsán említjük a halál után is tovább élő virtuális profilokon egyre gyakrabban megjelenő internetes (ál)gyászbejegyzéseket.

Hogyha egy Facebook-felhasználó elhalálozik, két dolog történhet a profiljával. Jó esetben vala-

melyik családtag bejelentésére az oldal üzemeltetője megszünteti a profilt, vagy a jel-szót ismerő egyén is megteheti ugyanezt. Azonban az esetek többségében a létrehozott adatlapot nem törlik, s létrejön egyfajta „halhatatlanság”-eszme. A korábban kontroll alatt lévő oldal kikerül a cenzúra alól, a nyitott üzenőfalra vagy képhozzá-szólásként érkeznek az ismerősök bejegyzései, megosztásai, (giccses) képek, idézetek, álkeresztény eszme-futtatások és az elmaradhatatlan játékmeghívók.

A következőkben nyolc elhunyt Facebook-felhasználó kísértetprofilja alapján próbáljuk szemrevételezni ezt a jelenséget. A neveket és egyéb adatokat személyiség-jogi és kegyeleti okokból nem közöljük.

Mielőtt azonban rátérnénk az internetes gyászbejegyzések szemlélésére, óhatatlanul szót kell ejtenünk a halálhoz, halotthoz fűződő szokások egyre gyorsabb ütemű átalakulásáról, hiszen az általunk vizsgált jelenség kevésbé lenne érthető e nélkül.

Kultúrátlanított gyász – modern gyász kultúra

■ Valószínűleg nem tudatosul bennünk, hogy haláltagadó társadalomban élünk. Amikor ezt a kijelentést halljuk, talán még tiltakozunk is ellene, hiszen nem tagadjuk, hogy előbb-utóbb mindannyian meghalunk. Viszont mindent megteszünk annak érdekében, hogy ne kelljen a témával találkozni, s csupán utalunk rá, hogy „az” majd megtörténik, de „azt” megpróbáljuk elodáztatni, faggatni az öregeket, hogy mi a hosszú élet titka, és legfőképpen igyekszünk megfelelni valami furcsa, virtuális elvárásnak, hogy minél fiatalabbnak, egészségesebbnek látsszunk. A társadalom ma elidegenít magától mindent, ami a teljességet, egész-séget és tökéletességet tagadja vagy akár csak megkérdőjelezi. Elég egy átlagos hétköznapi délutánon leülni a tévé elé vagy megnyitni egyik-másik internetes oldalt, ahol csak úgy ömlik velünk szembe a reklámok hada, máris egyértelmű, hogy az örök fiatalság eszméje uralja ezt a médiaeszközt, ott van hétköznapijainkban akaratum ellenére is. Ezzel a tendenciával fordítottan arányos a halál és a gyász nyilvános emlegetése, a téma minden velejárója tabuvá vált. Ugyanakkor pedig minél nagyobb az elfojtás, annál inkább erősödik a „halál-boom” jelenség: a média „fekete hír”-vadászata. Noha mondhatjuk erre, hogy csak bizonyos rétegnek szól az ilyen műsor, ezzel a replikával nehezen magyarázhatjuk az „elitebb” helyen és időben felbukkanó, a témába illő publikációk megjelenését; egyre több a halállal foglalkozó tudományos publikáció, virágozik a halálesztétika és -bölcselet, és már régóta népszerűek a halál-tömegkultúra termékei (krimi, horror, a thriller különböző válfajai), sőt a halálgiccs műfaja is megszületett.¹ A közösségi oldalak sem mentesek az olyannyira került téma populáris irányzataitól. Így például a Facebookon megszámlálhatatlan azon csoportok és oldalak száma, ahol szakmában jelennek meg álbölcsesek vagy valamelyik vallás szent iratából kiragadott idézetek egyszínű háttéren vagy az érzelmeket még inkább manipulálni óhajtó, giccsesen szomorú (és szomorúan giccses) háttérképre szerkesztve. Ezeket a tartalmakat sokan felhasználják, amikor egy közelebbi ismerősük eltávozik, kevésbé a saját, leginkább ez elhunyt adatlapján megosztva.

A halál tagadásának velejárója a téma kommercializálódása, urbanizálódása és medikalizálódása; ezt egyébként életünk majdnem minden területéről elmondhatjuk. A valóban bensőséges, családi (és nem csupán családi) környezetet igénylő születés és a halál többnyire steril, idegen helyen történik. Ez a jelenség azonban nem csupán a szülő nőre vagy a haldoklóra gyakorol extra pszichés nyomást, hanem a családtagok sem tudnak mihez kezdeni ezekkel az élethelyzetekkel. S ez talán fokozottan igaz a halál kapcsán: „Intenzív osztályon dolgozó barátom gyakori esetként mesélte el, hogy amikor közlik a családdal, hogy hozzátartozójuk rövid időn belül meg fog halni, és javasolják, hogy ezt az időt otthon tölthesse el, a családtagok

pár nap, sokszor már pár óra elteltével visszaviszik a kórházba, mert képtelenek vele lenni. Nem tudnak »mit kezdeni« a helyzettel, a haldokló szobájában lenni kínos, de nem ott lenni még kínosabb. A valóban megterhelő együttlét és búcsú helyett gyakran megelégszünk a »mindent megtettünk« megnyugtató tudatával, sokszor még a haldoklás eltitkolásának közös játszóját is inkább felvállaljuk, mint hogy hazugságok és magányra utalás nélkül fejezzük be kapcsolatunkat a távozóval.² A tehervállalás elhárításával azonban mind a kórházba kerülők, mind pedig családtagjaik magukra maradnak lelki terhükkel, kétségeikkel és megérzéseikkel. Gyakran még a fehér falakon kívül maradó családtagok sem beszélnek arról, hogy mi is fog történni szerettükkel.

A gyász megélése és annak kifejezése egyénenként, családonként változik. Maka csul tartja magát az a gondolat, hogy a városi életforma nehezzé teszi az ott élők gyász-folyamatát, míg falun természetes ennek lezajlása. Ez a nézet a tudományos szakvéleményt is megosztja, de az egyszerű hétköznapi tapasztalat is egyre inkább ellentmond ennek a kijelentésnek. Míg jó öt-hat éve a temetkezési, halottas szokásokat kutató néprajzosok csak megemlégtették félelmüket, hogy a faluhelyen is kötelezővé váló halottas háztól/ravatalozóháztól való temetés sok rítus megszűnéséhez fog vezetni, ma ez már majdnem lezajlott esemény. Egyre kevesebb helyen tartanak virrasztókat, vagy ha mégis, akkor azt a ravatalozóháznál, amelyhez semmi kötődése nincs a gyászoló közösségnek, ezért ez a közösségvállaló aktus csupán a vallási részre redukálódik, a támogató beszélgetések megszűnnek. Márpedig az itt maradtoknak nem csupán a halál tényének elfogadása tartozik hozzá az egészséges gyászfolyamatához, hanem ugyanígy a veszteségélmény megosztásának lehetősége a hagyományok és a közös emlékezés által, ez a közösségvállalás pedig a megváltozhatatlan elfogadását is megkönnyíti. Ma, amikor hajlamosak vagyunk elutasítani a régi szokásokat, mondván fölöslegesek, és önmagunktól vagy környezetünkötől is elvárjuk, hogy bánatából egy-két nap alatt visszatérjen a vidám hétköznapi életbe, olyan dolgokat is elutasítunk, amelyek mély emberi bölcsességről tesznek tanúbizonyságot. A falusi közösségekben ma még gyakran elvárják a hat hétig tartó feketegyászt. Most tekintsünk a ruhaviselés szabályozása mögé: ebben a periódusban a bánkódás, sírás, tehetetlenség is természetes, sőt ekkor a szomszédság támogatása, látogatásai is sűrűbbek. (Legalábbis az idősebbek ezt még gyakorolják.) Ez a magatartásforma pedig épp arra az időszakra kidolgozott stratégia, amelyet a modern pszichológia a 20. században újra felfedezett, és hasonló módon látja a „gyógyítást” lehetségesnek; ez a periódus pedig a gyászkrízis. Az a tendencia, amely ma a közösségekben egyre inkább gyakori, főleg a fiatalok és középkorúak körében, a gyászoló egyedül hagyása a „nem akarok zavarni” álcájával, amely tulajdonképpen annak a leképeződése, hogy már nincs mintánk arra, hogyan kell hasonló helyzetben viselkedni, mit lehet mondani. Az ember egyedül marad bánatával, a rítusoktól majdnem teljesen megfosztva nehezebben dolgozza fel a bánatát, mint társaságban.

Abban, ahogyan gyászolunk, benne rejlik a veszteséghez, kudarchoz, a félelemhez való viszonyunk, illetve teljes világképünk is. Kárpáty Ágnes kutatásaiban arra a következtetésre jutott, hogy manapság újfent halálfélelemmel telítődik társadalmunk, mindentől elzárkózunk, ami életünk mulandóságára emlékeztetne, így (legfőképpen) a haldoklótól, a halottól és magától a megélt gyásztól is.³ A kollektív haláltagadás pedig azt a gondolatot táplálja, hogy az élet nem véget ér, hanem csupán abamarad. Ennek a gondolatnak rendkívül gazdag táptalajt nyújthat egy-egy „életben maradó” virtuális profil.

A következőkben arra próbálunk választ találni, hogy a Facebookon virágzó gyászbejegyzések csupán valamiféle kegyeleti, esetenként morbiditásba hajló és leginkább a bejegyzőről szóló üzenetek vagy pedig egy átalakuló társadalmi jelenség, jelszül új talajon szárba szökkenő gyász kultúra szemtanúi vagyunk-e.

■ A halál körüli eseményekben a közösség szerepe kétségtelenül megváltozott, hiszen ma már a bizonyos közösségbe való beleszületés tudata nem olyan meghatározó, mint korábban. A lehetőségek megváltozása, a kommunikációs csatornák kibővülése és az utazási lehetőségek kiszélesedése lehetővé tette, hogy sokan külföldre vagy több száz kilométerre költözzenek születési helyükről. A közösségi hovatartozást pedig kinek-kinek újra meg kell találnia. Ez a keresési időszak, az időleges sehová sem tartozás felerősíti az egyéni identitás erősítésére vonatkozó tevékenységeket, így markánsabb és több lesz az „én”-ről szóló megnyilvánulások sora. A probléma az, hogy míg a születési közösségben mindig van legalább egy személy, akivel meg lehet osztani élményeket, ez a távolból korántsem ilyen egyszerű. Ezen közlési igény kielégítőjeként lép a színre egy-egy internetes profil, ugyanakkor az internetes felület kiváló terepet nyújt a modern magánynak. Egy-egy bejegyzéssel, képmegosztással a többi felhasználónak, a „barátoknak” lehet elmondani mindazt, ami kikívánkozik az emberből, s csupán bízni lehet benne, hogy valaki majdcsak elolvassa.

Mint minden társas érintkezésnek, a Facebookon való szörfölésnek is vannak szokásai, elvárt magatartásai. A felhasználók születésnapjának, házassági évfordulójának dátumai többnyire nyilvánosak, ahogyan a gyerekek születését is bőven, néha a jó ízlés határait túllépve dokumentálják, s ezekhez „illik”, sőt elvárt, hogy a közelebbi ismerősök köszöntéseket, gratulációkat írjanak, a távolabbiak pedig legalább egy-egy tetszikeléssel nyilvánítsák ki együtt örülésüket. Ezen körülmények között pedig egyre kevésbé fontos a reális érzelmi viszonyulás, a valódi öröm, elég a leírt szó nyilvánossága, amely másoknak, az ismerős ismerőseinek, illetve a saját ismerőseinknek, tehát *más* potenciális olvasóknak szól. A csak az érintettnek szóló legegyszerűbb jókívánságot is át lehet adni személyesen vagy privát üzenetben is, mégis legtöbbször a nyilvános, bárki számára olvasható bejegyzéseket választják.

Presztízsbjegyzés és gyász

■ Talán bele sem gondolunk, hogy a Facebook agresszív születésnap-émlékeztetője, amely naponta többször is szembesít azzal, hányan és kik írtak köszöntőket a születésnapos „barát” üzenőfalára, tulajdonképpen bejegyzésautomatizmusra nevel. Ugyanis erőteljes figyelmeztetése arra készíti, hogy mi se maradjunk le mástól, ha már úgyis tudjuk ismerősünk születésnapját.

Ez a bejegyzékényszer akkor sem szűnik meg, ha haláleset történik; bejegyzünk, kondoleálunk, még akkor is, ha csak futólag találkoztunk az illetővel. Az ilyen alkalmakkor születő bejegyzések között a furcsaságok közé tartozik a halottat magát megszólító üzenetek tömkelege; a „nyugodj békében”, „hiányzol” és társai. Ezek a bejegyzések legalább két dolgot sugallnak mások számára. Egyrészt a Facebook-felhasználók körében az elhunytól való elbúcsúzásnak részévé vált a virtuális oldalon történő megosztás. A halottal való „beszélgetés” nem idegen a gyászolás folyamatától, az elengedéshez, búcsúhoz szorosan hozzátartozik. Viszont ezek az intim s tulajdonképpen csupán az elhunyt s a búcsúzóra tartozó mondandók rögzülnek és nyilvánossá válnak, ezáltal pedig mintegy időtelenedik és örökkévalóvá válik a búcsúzás aktusa. Másrészt ezen bejegyzések legalább annyira a szerzőjük halotthoz fűződő egykori viszonyát is hivatottak demonstrálni, mint amennyire a fájdalmat és a bánatot tükrözik. Míg a temetés előtti virrasztókban az ott összegyűlt rokonok és közelebbi ismerősök felidéztek az elhunytra vonatkozó emlékeiket, s megosztják a vele kapcsolatos (többnyire) pozitív élményeiket, a kísértetprofil teret nyit mindenki számára, így pedig a távolabbi ismerősök is „elmondhatják” élményeiket. Azonban valós kommunikáció nem alakul ki ezen bejegyzések kapcsán.

Igen népszerű jelenségnek mondható s minden a szerző által ismert esetben előfordult a halálhír nyomán tucatjával születő, magához az elhunythoz intézett, részvétet kifejező bejegyzések sora. Míg a hagyományos módon történő halottbúcsúztatáskor a részvétnyilvánítás a családnak és közeli rokonoknak „jár”, mert ezzel a kívülálló a fájdalomban való közösségvállalását, saját érintettségét fejezi ki, az internetes oldalon lévő bejegyzések valami másról tanúskodnak. Ritkán olvasható a „részvétem a családnak” kifejezés; bár a bejegyzések fogadtatása is általában arról árulkodik, hogy az illető családja nem Facebook-felhasználó, tehát ez az üzenet nemigen jut célba.

A fennmaradó profilok, amelyek fogadják a résztvevő üzeneteket, erőteljesen hozzájárulnak ahhoz az idillhez, amelyet előszeretettel táplál társadalmunk, hogy tudniillik a halál nem elmúlás, csupán valamiféle létmódváltás, amely a társadalmi kapcsolatok némely vonatkozásait és a kommunikációs csatornák bizonyos formáit meghagyja. Vagyis a fennmaradó profil épp olyan, mint ha az illető élne vagy legalábbis olvasná „onnan túlról” a bejegyzéseket. Logikusan gondolkodva mindenki belátja, sőt tudja, hogy ez nem így van, hiszen miként is lenne képes az elhunyt internetezni! De rengeteg bejegyzés tanúskodik ezen logikától való eltekintésről: „Az életben nem mert senki elbúcsúzni, de remélem olvasod. [...] jó utat, hiányozni fogsz!”, „Istenem, [...] nyugodj békében, annyira sajnálom, hogy mi történt veled, még most sem tudom elhinni, úgy sajnállak, te drága, mindég olyan vidám és jólelkű voltál, nagyon fogol hiányozni nekünk. Nyugodj békében, a jó Isten vigyázzon rád :((((”.

Az is gyakori felkérés, hogy az elhunyt, ha „már az angyalok karában” van, akkor imádkozzon az ittmaradottakért. Amellett, hogy ezek a kérések a személyes hitet tükrözik, arról is tanúskodnak, hogy könnyebb úgy elfogadni valakinek a nemlétét, ha azt gondoljuk, az elhunyt „angyallá lett”, és ekként látja a földi történéseket, bejegyzéseket.

Megfigyelhető jelenség az is, hogy ismerősök és barátok közös fényképeket osztanak meg búcsúzóul az elhunyt üzenőfalán, képaláírásként vagy hozzászólásként pedig megemlítik, hol és milyen körülmények között készült a kép, esetleg búcsúüzenetet, versikét is csatolnak a felvételhez. Noha a természetes gyászfolyamat része volt a fényképalbum fellapozása és a közös képek megtekintése, ez a történés is egyre inkább a nyilvánosság elé kívánczik. Ez esetben is fölmerül a kérdés, ki is az igazi címzettje ennek a tartalomnak. Néha a képaláírások adnak választ: „Nekem is van közös képem [...] -el, íme.”

Ahogy a gyászfolyamat halad előre, úgy a bejegyzések is ritkulnak, majd meg is szűnnek. A felhasználó születésnapja kritikus alkalom; amennyiben nyilvános volt ez az adat, újra megszorodnak a bejegyzések. Ilyenkor szokott előfordulni, hogy tájékozatlanok és figyelmetlenek még boldog születésnapot és minden jót kívánnak, mások kegyelettel vagy tagadással – „Nem, ez nem a vég. Ez egy átmenet. [...] nem ment el közülünk” – emlékeznek az elhunyra. Ezt követően ismét ritkává válnak a bejegyzések. Egy esetben történt meg, hogy az illető elhunytja után is (több évről van szó) folyamatosan osztanak meg profilján olyan tartalmakat, amelyek őt érintenék, ha élne, vagy éppen róla szólnak. Egy másik esetben pedig a kísértetprofilon folyamatosan osztanak meg felvételeket az elhunyt gyerekeiről, illetve azok születésnapján ugyanott tesznek közzé üzeneteket: „Telik az idő... két éves a kislányod... Isten éltesse!”

Van olyan többéves kísértetprofil, amelyet már senki nem használ másokkal való kommunikációjának terepéül. Ez a jelenség azonban eléggé ritka. Több felhasználó nélkül maradt Facebook-profilon észlelhető az a jelenség, hogy egy-egy közelebbi ismerős, családtag egy-két naponra tesz közzé szomorú hangvételű „konzerveket” (fotóra applikált idézet, égő gyertyát ábrázoló kép stb.) és saját szövegeket, amelyek

arról tanúskodnak, hogy az évek teltevel sem tudja – egyszersmind nem is akarja – elfogadni a történeteket. „Nem tudok belenyugodni, és még mindig azt hiszem, hogy csak egy rossz álmom, csak várom, hogy ébredjek fel.” Ezen tagadó hozzáállás esetén csupán olaj a tűzre a Facebook-profil, hiszen ott naponta „láthatja” szerettét, „beszélhet” vele – s csupán egy „apróság” hiányzik: az elhunyt látható reakciója.

Megszólaló halott, tájékozatlan „barátok”

■ A halottbúcsúztató népi szokások közé tartozik a „megszólaló halott” toposza, amikor is a halott elbúcsúzik barátaitól, családjától. Ez a jelenség az interneten is előfordul, viszonylag ritkának mondható, nyolcból három esetben fordult elő: „Ma elmentem közületek, búcsúzom tőletek, szeretettel [...]” Ebben az esetben az elhunyt bejegyzését heten kedvencelték, ketten pedig megosztották. „Sajnálom, hogy szenvedtek, / sajnálom, hogy búsultok, / sajnálom, hogy sírtok / De Én itt fent vagyok. / És jól vagyok. / Mert erős a lelkem. / Ti is legyetek azok. [...] / És Én vigyázok Rátok. / Mert szeretlek. / [...] / Sajnálom, hogy törekeny szívem / megszűnt dobogni. / És most nyugodt vagyok. / És megpihent, / mert Angyal vagyok.” Ebben az esetben a bejegyzést tizenegyen kedvencelték, és tizenheten osztották meg. A harmadik esetben az illető felhasználóneve elé betoldották az „elhunyt” szócskát, és a temetés napján a szertartásról készült videót osztotta meg valaki a halott nevében. (Ez volt az egyetlen profil, amely a gyász esetet követő egy hónapon belül megszűnt.) Ebben az esetben huszonöt tetszikelés és ugyanannyi megosztás volt észlelhető.

Míg a kondoleáló üzenetek általában nem ilyen „népszerűek”, nem reagál rájuk senki, ezek a bejegyzések az ismerősök körében válaszokat generálnak, hiszen megsejmlálhatatlan mennyiségű hozzászólás született mindenik esetben.

Az elhunyt ismerősei gyakran köszöntőket küldenek neki születés- és névnapján, anélkül hogy tudnák, mi történt vele, pedig a kísértetprofilok nem szokták elhallgatni volt gazdájuk sorsát, sőt, amint említettük, a kondoleáló üzenetek ezen a napon is érkeznek az oldalra. Nem ritkák az ilyen típusú nyilvános bejegyzések sem: „Szia [...]! Mi van veled, nem hallok mostanában rólad semmit, írj.” Ezek az „eltévedt” köszöntők és bejegyzések pedig egy dologról árulkodnak. A „barát”, ismerős arra sem vette a fáradságot, hogy egy kicsit lefelé görgessen az ismerőse profilján. Sokunknál automatizmussá lett tehát a köszöntések sora, s nem zárható ki ugyanez a „Nyugodj békében” és társai kapcsán sem.

Vég(e)zetünk

■ A virtuális térben való létezésünk és a valóságba ágyazottságunk, illetve szociális igényeink akarva vagy akaratlanul lefordítják rítusaink egy részét e-nyelvre. Ma ennek a folyamatnak vagyunk tanúi, némelyik bejegyzés csöndes elutasítást válthat ki belőlünk, esetleg felháborodunk, hogy miért kell bensőséges gyászunkat ország-világ elé tárni. Talán azért, mert nincs mellettünk senki, akivel osztozhatnánk rajta. Talán azért, mert úgy gondoljuk, mindenki, aki kondoleál egy-egy kísértetprofilon, gyászol, és együtt búsulni mégis könnyebb. Talán azért, hogy nehogya azt gondolják rólunk bejegyzésünk híján, hogy nem ismertük eléggé az elhunytat. Talán azért, mert...

■ JEGYZETEK

1. Vö. Kárpáty Ágnes: *A gyász szociológiája*. MTA PTI – Etnoregionális Kutatóközpont, Bp., 2002. 6.
2. Uo. 14–15.
3. Uo. 3.

SEBESTYÉN IRÉN

Helyzetkép

Az Igazság lepusztult gangokon strichel,
kivénhedt rögeszmék kíséretük.

„Micsoda fénye volt,
bár most is ékes”,
remegő cimpákkal kerülgetik.

„Igazság, mi nevedben álmodni jártunk
vérfürdőt vett érted pár nemzedék,
gondoltuk, Eszmédért illik már ölni,
irtottuk egymást, kis célokért.

Igazság, ne gyere közelebb hozzánk,
túl sokban áll már, hogy vakok legyünk.
Legyen a részegség új istenünkké,
míg ez is nem fordul majd ellenünk.”

„I have a dream” – súgtuk lázadtól égve,
ma inkább józanul adunk-veszünk,
nincs kor, hol ne lenne kereslet érted,
az ár sem túl magas, – úgy 30 ezüst.

Ballada a '80-as évekből

Szelek a parkból, esők a nyárból,
hordozzátok még, vagy elmostátok,
sör katonáim, hab armadám?

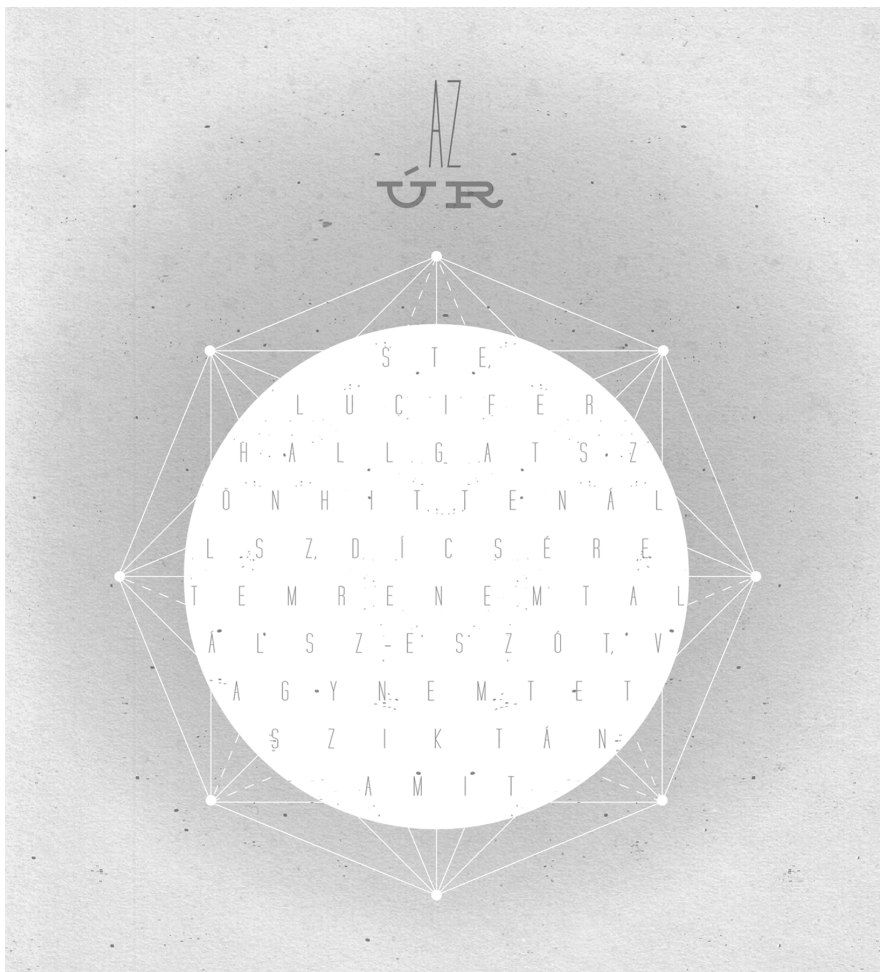
Üzeni szellő, suttogja táj is
megfakult szemük, lehullott szárny is
szikkadó tájon, pénz piacán.

Pedig még voltak, jöttek új lányok,
csípő-ringató lélekkuafárok
könnyű léptekkel, Hold harmatán.

Hiába volt már út ágytól ágyig,
elhulltak sorban, elvesztek szálig
kőd-hercegeim korcsmák során.

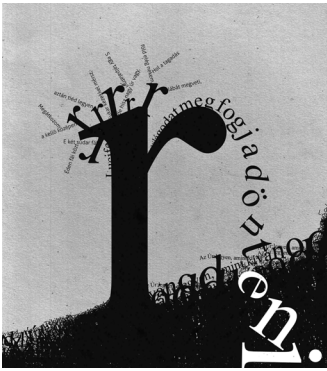
Egyet se látni esőben járva,
megalkudtak mind, könnyebbre várva
szótagok mélyén, ököl jogán.

Elfolyt a sör és kihunyt a láng is,
elhagytak lányok, iszkol a táj is,
hitelbe, Világ – lelket lazán...

PÁSZTOR GYÖNGYI

VÁROS. FOGALMAK ÉS ELMÉLETEK (II.)

A városépítés ma már a tervezés és fizikai építésen túlmenően marketing- és identitásépítő tevékenységet is jelent.

60

Városi tér (space), tértipológiák

■ A humánökológiai elmélet egyik legáltalánosabb kritikája, hogy nem ad magyarázatot a *társadalmi konfliktusokra és változásokra*. A 20. század második felében a városok egyre gyakrabban különböző társadalmi konfliktusok színtereivé váltak, ezek pedig rámutattak arra, hogy e kérdések megválaszolása nélkülözhetetlen. A hatvanas évek amerikai városaiiban végbemenő lázongások a politika figyelmét a kisebbségek és a szegények felé fordították. Ugyanebben az időszakban Európa-szerte is különböző társadalmi konfliktusok tanúi lehettünk: a '68-as párizsi diák- és munkás-tüntetések, az angliai munkások (alacsony élet-színvonaluk és rossz lakáskörülményeik miatti) egyre nagyobb elégedetlensége, a nemzetközi migráció tömegessé válása, amely szembeállította az „őshonos” és a „jövevény” lakosságot. De Kolozsvár esetébe is beszédessé lehet a polgári, „őshonos” népesség és a szocialista időszak migránsai közötti latens konfliktus – ez az első- és többedik generációs kolozsváriak között húzódik, a nyilvános diskurzusokban latens módon ma is jelen van.

E drámai helyzetek megértésének és orvoslásának igénye a humánökológia figyelmén kívül esett. Az új megközelítésnek, amely újrafogalmazta a városi elméleteket, lényege, hogy a társadalom „normális állapota” a *konfliktus*. A hatalom és jólét koncentrációjára, a társadalmi osztályok viszonyaira, a társadalmi konfliktusokra, az állam és adminisztráció szerepére fordította fi-

gyelmét. Nem a természetesnek tekintett térbeli folyamatokat helyezi elemzése középpontjába, hanem azt, hogy miként hat a *hatalom* a térre, illetve a *kapitalizmus* rejtett struktúrái hogyan befolyásolják a települések működését, az azokon belüli egyenlőtlenségeket.

Henri Lefebvre francia filozófus és szociológus volt az első, aki a városszociológiában a marxi megközelítést alkalmazta, pontosabban kiegészítette azt a *tér* fogalmával. Szerinte a tér ugyanolyan fontos szereppel bír a társadalom számára, mint az idő. A társadalom működéséhez, a kapcsolatok létrejöttéhez térbeli közelség vagy térbeli kapcsolat szükséges. A városi tér tehát folyamatos kölcsönhatásban van a társadalmi környezettel: a társadalmi viszonyok nem csupán személyközi vagy csoportközi kapcsolatokat jelentenek, hanem a környezettel, ez esetben a városi térrel való viszonyt is. Ezáltal a tér a társadalmi berendezkedés részévé válik, a városi tér nem csupán fizikai, hanem társadalmi tér is egyben (Lefebvre 1991). A társadalmi térnek kettős szerepe van: keretet szab, azaz meghatározza a lehetséges tevékenységeknek a halmazát, ugyanakkor a tér az emberi tevékenység produktuma, hiszen az emberek a várost nemcsak felépítik, hanem szükségleteik függvényében újra- és újraalakítják. Ebben az értelemben a város tulajdonképpen a társadalmi viszonyok térben való objektivációja.

A térnek ugyanakkor jelentős hatalmi funkciója is van, hiszen a politikai szféra számára egyben a társadalmi kontroll eszköze. Az államnak kizárólagos autoritása van a tér felosztása fölött, ezáltal hoz létre településeket és településhálózatokat, rendelkezve a lakosság és annak térbeli eloszlása fölött is. Ugyanakkor a politikum – és a helyi adminisztráció – az, amely bizonyos intézmények térbeli elhelyezése révén befolyásolja adott terek társadalmi megítélését. Sőt kizárólagos hatáskörébe tartozik bizonyos terek adminisztrálása, amely által a városrendészet tulajdonképpen erőforrásokhoz juttat egyeseket, míg másokat megfoszt azoktól. (Lefebvre in Gottdiener 1994.126–128.). A Kolozsvár főterének átalakítása után előállt helyzet is ezt a konfliktust szemlélteti: egyfelől, a téren szervezett eseményeket a középosztály alakítja, így az alsóbb, szegényebb rétegek onnan gyakorlatilag ki lettek rekesztve, hiszen az események nem őket célozzák meg. Bár a magyar kisebbség egyes képviselőinek a részéről az átalakítás gerjesztette konfliktus etnikai mezben jelenik meg, valójában az a kifinomultabb osztályharc egyik diszkrét, de hatékony formája. De a fogyasztás tereivé vált bukaresti belvárosban is hasonló konfliktusok zajlanak; a piacképes rétegek fokozatosan kiszorítják onnan a szerényebb anyagi helyzetű népességet.

A marxi elméletek másik jelentős városra vonatkoztatott alkalmazása Manuel Castells *Urban Question* (1972 [1977]) (A városi kérdés) című könyve. Castells egy újfajta megközelítést javasol, amely elsősorban a *városi tér (space)* jelentőségéről szól. Szerinte a *városi tér az, ahol végbemegy a piac reprodukciója*, ahol a rendszeren belül, elsősorban egyéni és kollektív fogyasztás révén, az egyének megalapozzák és megerősítik piaci helyzetüket (Castells 1977. 238.). A városi tér ebben az értelemben elsősorban beépített környezet, gazdasági, politikai, ideológiai sajátosságokkal rendelkező rendszer alrendszere. Castells szerint a városi tér jelentősége abban rejlik, hogy a társadalmi berendezkedés és a gazdaság két jelentős folyamata objektiválódik benne, ezek pedig egyben a kapitalizmus terjeszkedésének alapfeltételei: a tőkefelhalmozás és a különböző társadalmi osztályok közötti konfliktusok (Castells 1977).

David Harvey (1985a, 1985b), Castells gondolatait folytatva, kitüntetett figyelmet szentel a *tőkefelhalmozás és tőkeforgalom* térbeli vetületeire. Harvey (1985a) szerint a kapitalista gazdaság által létrehozott *tér (városi környezet)* tükrözi a gazdaságban végbemenő folyamatokat, azaz a gazdasági folyamatok „saját képükre”

formálják a városi teret. A város tehát nem egyéb, mint a gazdasági tőkefelhalmozás racionális produktuma. A „városi javakba” (azaz ingatlanokba) való befektetések tulajdonképpen az elsődleges tőkeforgalomban felhalmozott többletet jelentik. Ez azt jelzi, hogy az elsődleges tőkeforgalomban túl nagy profit jön létre, azaz több, mint amennyi visszafordítható. A profittöbblet egy része felhalmozás gyanánt tehát átkerül a kevésbé jövedelmező (*less lucrative*), de kevesebb kockázati elemet tartalmazó másodlagos tőkeforgalomba, az ingatlanokba (irodaházak, gyárépületek, lakások) (Harvey, 1985b. 3–5.).

Harvey elméletének egy következő elemét képezi annak felismerése, hogy a városi fizikai környezet a tőkeforgalom felgyorsítását szolgálja. A tőkének ugyanis időre van szüksége ahhoz, hogy profitot termeljen. A kapitalista városépítés és újjáépítés egy olyan szerkezethez hasonlít, amely az egységnyi tőkeforgalom idejét lerövidíti (Harvey 1985a. 27–29.). Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a területfelhasználást a befektetések jellege határozza meg, amelyek természetüket tekintve profitorientáltak. Ugyanakkor a pénzügyi intézmények és az állam támogatják a másodlagos tőkeforgalomba való befektetéseket, ezzel tulajdonképpen növelve az elsődleges tőkeforgalom hatékonyságát. Ezzel magyarázhatóak a nagyvárosokban végbemenő szuburbanizáció és metropolizáció folyamatai is, amelyek gazdasági érdekeket alátámasztó együttes hatása változtatta meg a városok szerkezetét és jellegét (Harvey. 1985b. 7.).

Lefebvre (1991) a városi térnek két típusát különbözteti meg: az *absztrakt* és a *társadalmi teret*. A befektetők, üzletemberek, politikai szféra térfogalma elsősorban annak absztrakt jellemzőiben nyilvánul meg: lokalitás, a terület mérete, a hozzá kapcsolható profit. Ugyanezek a terek viszont a lakók által konkrét fizikai térként használatosak: munkahely, lakóhely, a társadalmi viszonyok és a mindennapi élet színterei, azaz társadalmi terek. Ezen eltérő viszonyulások gyakran a két kategória közötti konfliktusok forrásai is (Gottdiener 1994. 127.). A helyi adminisztráció, a várostervezők és a befektetők absztrakt térfelhasználása (befektetések, közintézmények elhelyezése stb.) ellentmondhat az adott tér társadalmi értelmezésének és aktuális alkalmazásának.

Térpercepciók

■ A városi tér társadalmi felépítésének (*social construction of space*) fogalma is Henri Lefebvre nevéhez fűződik, aki a *The Production of Space* ([1974] 1991) című könyvében fejtette ki elméletét. Lefebvre könyvének bevezetőjében azokat a fogalmakat definiálja, amelyek elméletének kifejtéséhez szükségesek, illetve saját tér- és társadalommegismerésének alapállását fogalmazza meg. Eszerint a tér elméletalkotásának folyamata nem független a társadalomelmélettől: a tér és a társadalom összetartozó fogalmak, tulajdonképpen egyik implikálja a másikat. A városi tér elmélete egyben társadalomról szóló elmélet is és fordítva, azaz nem lehet a várost másként megragadni, mint társadalmi teret. Úgy véli ugyanakkor, hogy a társadalom – és természetesen a tér – nem dialektikusan szerveződik, hanem egy képlékeny egység, amelyben a két szélső állapot között mindig vannak köztes vagy attól eltérő állapotok (Lefebvre 1991).

A *társadalmi tér* megnyilvánulásának három formáját különbözteti meg: a megtapasztalt (*perceived*), elképzelt (*conceived*) és megélt (*lived*) terek. E három megnyilvánulás azt is sugallja, hogy a tér nem egysíkú, hanem komplex jelenség, amely a társadalmi viszonyokat minden szinten meghatározza. Elsősorban tehát beépített környezet, amely fizikailag megtapasztalható, érzékelhető, tapintható. Ugyanakkor van ennek egy szemiotikai absztrakciója is, amelynek függvényében az egyének elképze-

lik a maguk számára a megtapasztalt teret, s amelynek mentén a térrel kapcsolatos alkufolyamatok zajlanak. Ezek a térnek azon mentális leképezései, amelyeket a szakirodalom ma mentális vagy kognitív térképeknek nevez. És végül a tér egyben a mindennapi élet, a mindennapi tevékenységek és társas kapcsolatok színtere, mert a társadalmi kapcsolatok mindig térbeli kapcsolatok (*spatial relations*) is, a kettő egymástól nem választható el (Lefebvre 1991).

Lefebvre egy egységes térelméletet alkot, amelyben a tér mindig összekapcsolódik *fizikai, mentális* és *társadalmi* vetületekkel. A hármas egység elsősorban társadalmi folyamat eredménye, amelynek során az egyének „felépítik” a teret, mert a városi tér soha nem létezik *a priori*, semmilyen értelemben nem üres tér, hanem társadalmi kreáció. A tér felépítésének folyamata egyszerre jelent gyakorlati, a városi tér fizikai felépítésére vonatkozó és diskurzív, illetve mentális folyamatokat, amelynek során a jelentések meghatározódnak. A tér felépítési folyamatának megértéséhez elsősorban annak a felismerése szükséges, hogy a tér történelmi tér, felépítése tehát egy történelmi folyamat eredménye. A fizikai, mentális, illetve társadalmi vetületek különböző formái időben sajátos térformációkat eredményeztek. Ez esetben a társadalmi vetületeken társadalmi viszonyokként értelmezett rétegződési elveket is ért, amelyek minden esetben rányomják bélyegüket a tér jellegére. Könyvében az európai történelem különböző példáin – görög és római városok – keresztül mutatja be a térfelépítés folyamatait, illetve az ezek közötti eltéréseket (Lefebvre 1991. 273–277.).

Lefebvre gondolatait a későbbiekben főként az új városszociológia képviselői vették át (pl. Harvey, Castells, Soja, Gottdiener). Az ortodox marxizmus determinisztikus modelljével szemben, amely szerint mély és láthatatlan struktúrák szervezik a társadalom életét és cselekvéseit, lehetetlenné téve az önálló reflexiót és cselekvést, az Gottdiener nevével fémjelzett új városszociológia egy sokkal emberközelibb megközelítést javasol, ahol a társadalmi folyamatokban a struktúrán túl az egyéni illetve kollektív gondolatoknak és cselekvéseknek helyük van. A *helyi közösségek* (az egyének) képesek arra, hogy *egyéniességgel, jelentéssel ruházzák fel a teret*, amelyet a gazdaság vagy politikum nem föltétlenül képes befolyásolni (Gottdiener 1985. 150.). Természetesen az egyének mint társadalmi szereplők státusa nem azonos, tulajdonképpen az elitek azok, amelyek a folyamatokat, illetve azok változását képesek meghatározni vagy befolyásolni, a társadalom többi tagjának, mint tömegnek, nagyságát tekintve van jelentősége, de erre itt most nem térünk ki részletesen.

Duncan (1993) *Sites of Representation* (A reprezentáció formái) című tanulmányában arra buzdít, hogy *szöveggként* tekintsünk a városra, amely így nemcsak leírható, hanem olvasható is. Minden leírt narratívának vagy szövegnek egyben térbeli aspektusa is van, egy képzeletbeli világ, amelybe minden alkalommal belépünk, ahányszor olvasni kezdünk. Felismerve az írás kulturálisan beágyazott jellegét, könnyen felismerhetőekké válnak a szubtextuális formák is, amelyek az értelmezés alapját képezik. Így van ez *a szöveggként értelmezett város* esetében is, ahol a textualitás egy sor olyan kulturális, politikai, gazdasági vagy éppen topográfiai elemet takar, amelyek felismerése lehetővé teszi az adott hely értelmezését. Arra biztat tehát, hogy a mimetizmus helyett (Duncan–Lay 1993. 2.), kíséreljünk meg egy reális és mély városértelmezést adni, amely kizárólag a Barthes, Derrida, Ricouer vagy Foucault műveiben megtalálható kritikai diskurzus révén valósulhat meg, kiemelve a térbeli formák hatalmi és ideológiai vetületeit. A városi tér egyéni interpretációjának jellege nem kizárólag a térrel való interakció eredménye, hanem mások által (politikum, gazdasági szféra, várostervezők) indukált értelmezés is, amely elsősorban hatalmi viszonyokat fed (Gregory 1994).

■ A *posztmodern város* empirikus megragadása és teoretizálása során egy fontos episztomológiai és módszertani kérdés merül fel. Hogyha azt állítjuk, hogy posztmodern világban élünk, ez hogyan ragadható meg? Van-e ennek empirikus megnyilvánulása, vagy csupán egy foucault-i értelemben vett másfajta értelmezése és megértése a városi realitásnak? A várossal foglalkozó szerzők véleménye szerint a posztmodern világ egyszerre egy másfajta olvasat, értelmezés, tapasztalat, s egy másfajta, az előzőtől eltérő fizikai világot is jelent (Urry 1991; Zukin 1991). Ezen fizikai világ egyik legfontosabb jellemzője az, hogy újra hangsúlyt kap a területiség, a tér (Harvey 1990; Soja 1989). A posztmodern városelemzésekben ugyan elsődleges szerep jut a lokalitás sajátosságainak, de megközelítéseikben és témakezelésükben a települések egyedi jellegének felállítható néhány közös eleme. Ezek egyrészt a városi tér formaváltozásaira, illetve azok jelentésbeli változásaira vonatkoznak.

Michael Dear és Steven Flusty (1998, 2002) elméletükben elsősorban a posztmodern város fizikai szerkezetében végbemenő változásokat teoretizálják. Los Angeles példáját használják fel, bebizonyítva, hogy a posztfordista gazdasági rend teljesen megváltoztatja azt a városszerkezetet, amelyet a klasszikus ökológisták felállítottak. A posztmodern város legfontosabb jellemzőjeként a *keno kapitalizmus metaforáját* használják, amelynek elemei a központnélküliség, a mögöttes területek által uralt központ, a lokális és globális kapcsolatok, képlékeny rétegződés, valamint a városi folyamatok átlokálizálódása. Eszerint a posztmodern város társadalmilag és kulturálisan dinamikus és heterogén. Ugyanakkor felértékelődnek az erődítményszerű kertvárosok, külvárosok és peremvárosok. A városi lakosság monokulturális vagy fogyasztói kiscsoportokat alkotva, szigetekként építi és használja a várost. A klasszikus ökológiai forma eltűnik, helyébe pedig egy kollázsszerű parcellákból álló, fogyasztásorientált város jelenik meg (Dear–Flusty 2002. 232.).

A többféle városolvasat felismerése az elméletalkotásban, mind a gyakorlatban a modernitásra jellemző racionalitásról a posztmodern felé való elmozdulást sugallja. A modernitásra a tér racionalizációja jellemző, a posztmodern térben normává válik az, ami korábban az eltérőt, a másságot jelentette: a szenzáció és az illúzió színhelyei. Zukin (1991) szerint a város a fogyasztás tárgya és színhelye, ahol az illúziógyártás és fogyasztás a mindennapi élet része – részt vesznek benne nem csupán építésszek és várostervezők, hanem a mozi és a sztárok is.

A posztmodern város tehát egyre kevésbé termelő, egyre inkább fogyasztó város, mi több, maga a város egy eladható és egyben fogyasztható termék. A városépítés ma már a tervezésen és fizikai építésen túlmenően marketing- és identitásépítő tevékenységet is jelent. Gondoljuk csak el, hogy mennyire megdöbbentene, ha valamely nagyváros bejárata előtt vagy a pályaudvaron azzal a felirattal találkozánk, hogy „eladó város”. Pedig a város eladó és egyben megvásárolható termék, hogyha nem is abban az értelemben, hogy a vásárlás során bárki tulajdonossá válhat. A város „fogyasztható”, azaz fogyasztói vannak, akik számára a terméket kívánatosá kell tenni, s akik, mint bármely más termék esetében, fizetnek azért, hogy azt fogyaszthassák. A város marketingjének tétje elsősorban nem fizikai tranzakció valamely városi területtal, hanem bizonyos kategóriák városba való vonzása (turisták, középosztály, vállalkozók). Az image legfontosabb része az autentikusság megalkotása (Kearn–Pilo 1993). Ahhoz, hogy vonzó legyen, bizonyos közösen osztott standardokon túl (megközelíthetőség, jó infrastruktúra, a szolgáltatások megfelelő minősége) a városnak elsősorban egyedinek kell lennie.

Urry (1995) szerint a történelmi tudatosság ad egy város vagy régió lakosai számára sajátos karaktert, illetve a *tér szimbolikus jelentésére* és ezzel összhangban va-

ló használatára vonatkozó *közös tudást*. E szimbolikus jelentések a történelem manipulációjából származnak, ami annyit jelent, hogy az olyan tudatosan kiválasztott, többnyire a történelem pozitívnak tekintett eseményeit tartalmazza, amelyek a hely egyediségét és ezzel szimbolikus értékét hivatottak növelni. S bár nem annak tűnik, többnyire új konstrukció, ami a posztindustrializáció után bekövetkezett és a városokban végbement funkcióváltás hatása. Minden olyan próbálkozás esetében, amely az ipar hanyatlását vagy visszavonulását követően a szolgáltató szektor megerősítése bizonyos kategóriák (befektetők, turisták) vonzását tűzte ki célul, a marketing a történelmi múlt felfedezésére és felelevenítésére épül (Urry, 1995).

A turizmusnak nagyon nagy szerepe volt/van a fogyasztható város kialakításában. A turista számára tulajdonképpen a város egy kulturális termék, a szórakozás vagy a szabadidő eltöltésének a színhelye. Szerinte a modern turizmus nem egyéb, mint a hétköznapitól eltérő fogyasztás, nemcsak a mindennapi rutinjából kilépő turista, hanem a város szempontjából is. Bizonyos terek, városrészek kikerülnek a városi élet hétköznapjainak használatából, egyfajta turistaövezetet alkotva (Urry 1991. 1.).

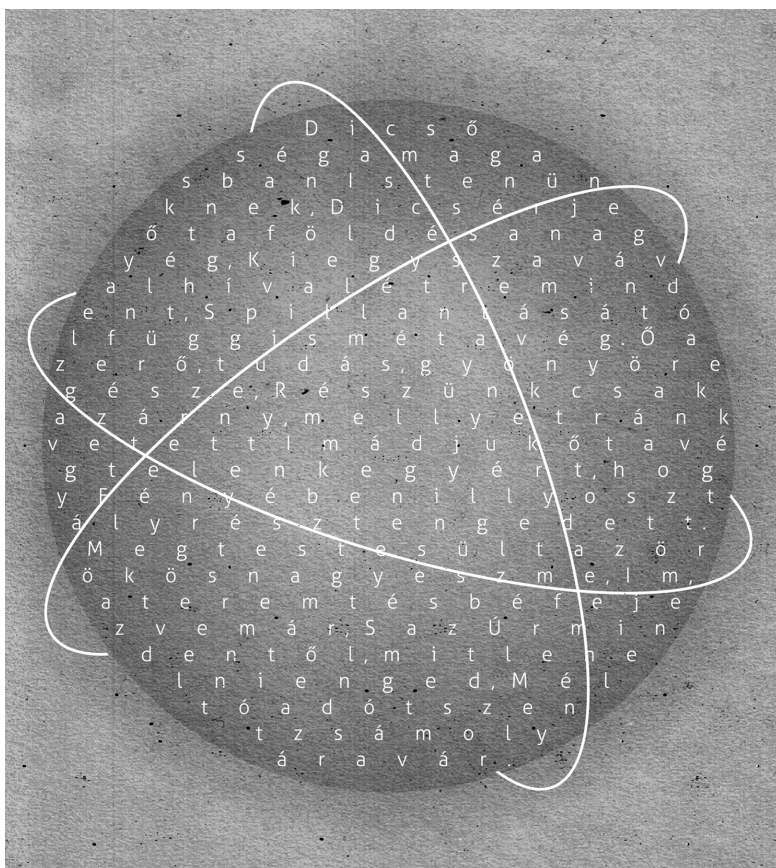
Összegzés

■ Amint azt az előzőekben láttuk, a város egy összetett társadalmi valóság: forma és tartalom, amely egyszerre meghatározója és lenyomata a társadalmi folyamatoknak. Ez a kettősség kezdeteiktől jellemzi a városszociológiai megközelítéseket: egyszerre keresi a választ arra, hogy melyek azok a formai, strukturális folyamatok, amelyek a városi tér jellegét, szerkezetét meghatározzák, illetve hogyan telik meg ez a forma tartalommal, mi jellemzi a városi társadalmat. A lehetséges válaszok változatosak és sokfélék, társadalmi valóságok és elméleti paradigmák függvényében változnak, közös jellemzőjük, hogy a tér és társadalom viszonyát elválaszthatatlannak tartják.

■ IRODALOM

- Burgess, Ernest W.: *A városfejlődés: hipotézisek egy kutatási javaslatához*. In: Szelényi Iván szerk.: *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. Bp., 147–160.
- Castells, Manuel: *The Urban Question: A Marxist Approach*. Edward Arnold, London, 1977.
- Castells, Manuel: *The City and the Grassroots*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1983.
- Chombart De Lauve, Philippe: *Appropriation de l'espace et changement social*. In: Korosec ed.: *Appropriation de l'espace*. Ciaccio, Strassbourg, 1976.
- Dear, Michael – Flusty, Steven: *The Spaces of Postmodernity*. Blackwell, Oxford, 2002.
- Duncan, James S.: *Sites of Representation*. In: Duncan James S. – Lay, David eds.: *Place/Culture/Representation*. Routledge, London, 1993. 39–56.
- Duncan James S. – Lay, David eds.: *Place/Culture/Representation*. Routledge, London, 1993.
- Gale, Dennis E.: *Neighborhood Revitalization and the Postindustrial City: A Multinational Perspective*. Lexington Books, Lexington, 1984.
- Gans, Herbert J.: *Urbanism and Suburbanism as Ways of Life*. In: Arnold Rose ed.: *Human Behavior and Social Process*. Houghton Mifflin Co., Boston, 1962a. 625–648.
- Gans, Herbert J.: *The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans*. Free Press of Glencoe, New York, 1962b.
- Gottdiener, Mark: *The New Urban Sociology*. McGraw-Hill Inc., New York – San Francisco – St. Louis, 1994.
- Gregory, Derek: *Geographical Imagination*. Blackwell, Cambridge, 1994.
- Harvey, David: *Consciousness and Urban Experience*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1985a.
- Harvey, David: *The Urbanization of Capital*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1985b.
- Harvey, David: *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell Publishers, Oxford, 1990.
- Henderson, William L – Ledebur, Larry C.: *Urban Economics: Processes and Problems*. John Wiley & Sons, Ltd., New York, 1972.
- Hudson, James R: *Revitalization of inner-city neighborhoods: an ecological approach*. Urban Affairs Quarterly. 1980/15. 397–408.
- Konrád György – Szelényi Iván: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969.
- Kearns, G. – Pilo, C. eds.: *Selling Places*. Pergamon Press, Oxford, 1993.
- Lefebvre, Henri: *The Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford, 1991.
- Musil, Jiri: *Prága ökológiai struktúrájának fejlődése*. In: Szelényi Iván szerk.: *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1973. 224–250.

- Sjoberg, Gideon: *A preindusztriális város*. In: Szelényi Iván szerk.: *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1973. 108–121.
- Park, Robert E. – Burgess, Ernest W. – McKenzie, R. D.: *The city*. The University of Chicago Press, Chicago, 1925.
- Pásztor Gyöngyi: *Városszociológia*. Elméletek és problémák. Kolozsvári Egyetemi Kiadó / Presa Universitară, Kvár.
- Sovani, Nilcanth V.: *The Analysis of Over-Urbanization*. Economic Development and Cultural Change, 1964.7(2). pp.113–122
- Soja, Edward: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso, London, 1989.
- Szelényi Iván: *Cities under socialism – and after*. In: Gregory Andrusz – Michael Harloe – Iván Szelényi eds.: *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Blackwell Publishers, Oxford, 1996. 286–317.
- Urry, John: *Consuming Places*. Routledge, London, 1995.
- Van den Berg, Leo: *Urban Systems in Dynamic Society*. Gower Publishing Company, Aldershot, Hants, 1987.
- Weber, Max: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1979.
- Wirth, Luis: *Az urbanizmus mint életmód*. In: Szelényi Iván szerk.: *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1973. 41–64.
- Zukin, Sharon: *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1982.
- Zukin, Sharon: *Landscape of Power: From Detroit to Disneyworld*. University of California Press, Berkeley, 1991.

DOBOS LÁSZLÓRA EMLÉKEZVE

■ „Élet a nemzetért, küzdelem a nemzetért, a nemzet kultúrájáért, a nemzet nyelvéért, a nemzet egységéért, a megmaradásért.” Ezzel a mondattal kezdte, épp egy évtizeddel ezelőtt, Dobos László a hetvenéves Pomogáts Béla köszöntését. Most, amikor a Felvidéken, Királyhelmeceken nyolcvannégy esztendeje született, Sárospatakon tanult, élete nagy részét Csehszlovákiában, majd Szlovákiában leélt író, szerkesztő, politikus már nincs köztünk, az idézett mondattal jellemezhetjük hosszú szolgálatát. De ha életútját, a történelmi körülményeket, a legyőzni akart, próbált akadályokat nevesíteni akarjuk, ugyancsak az ő szavait fordíthatjuk vissza a Dobos-sorsra: „A XX. század magyar történelmének nem volt békés és gondtalan sétánya. Az ország megcsonkítása, birodalmak gyilkoló, kényszerítő szorítása, az ellenséges szomszédok környezete, a belső testvérharcok, a szolgálalkúság, a fajgyűlölet, a politikai perek, az akasztófák, az ártatlan áldozatok, a bosszúállás hegy-völgyei, kiűzetés a hazából... Népiirtás a határokon kívül; kisajátítják tulajdonainkat, elveszik, tiltják történelmünket, megalázzák nyelvünket; oktalan büntetések hetedízíglen...” Jellegzetes Dobos-mondatok a magyarság, benne a csehszlovákiai-szlovákiai magyarság újkori históriájáról, arról, aminek tudatában harcolt mint a pozsonyi *Irodalmi Szemle* főszerkesztője, Csemadok-elnök 1968-ban és e fontos év után is vezető politikus, regényíró, publicista. Néhányszor közvetlenül is tanúja lehettem – Pozsonyban, Budapesten, Detroitban, 1989 decemberében Kolozsvárt is –, hogy Dobos László számára az idézettek nem hangzatos szavak voltak, hanem egy közös ügy vállalása.

Az ügy marad, az emberek, az eszközök változnak, cserélődnek.

Dobos Laci jó emlékét pedig sokan őrizzük.

Kántor Lajos

CSERNÁTONTÓL A REMÉNYSÉG TAVÁIG Cseh Tibor szellemi hagyatéka

■ 1. „Tamási Áron...?! Ugyan már, mit hagyott a falujára?” Az egyik farkaslaki atyafi állítólag így kérdezett vissza, midőn a messzi földről érkezett látogató az író szülőháza felől érdeklődött a szénégetők falujában. Történt mindez még az „ántivilágban”, amikor az *Ábel*-trilógia, a *Szülőföldem* és megannyi maradandó alkotás nagy hatású szerzőjének szállóigévé vált mondatait is csak suttogva lehetett kiejteni. Azóta is foglalkoztat a kérdés: klasszikusként tisztelt írónk ugyan mi mást hagyhatott volna a falujára, mint a világhírnév kupolája alatt kiegyenesedett emberséget. Hogy ebből a mai farkaslakiak a maguk szorgalmával jól meg tudnak élni, azt öröndetesen bizonyítja az egyre gazdagabbá, tehetősebbé váló Gordon-hegy alatti település látványa. Ha egyébert nem, hát ezért is érdemes volt „ébresztgetnie” Tamásinak a Firtos lova hátán elaludt Gondviselést.

Csernátonnak nem mai keletű a hírneve, szellemi nagyjaink közül számtalannak Csernáton volt a világgá röptető hátországa. „A már a 17. századtól sokfelé ágazott, kiterjedt Cseh família nemcsak presbiterek, hanem lelkészek, cancellisták, katonák és alapítványtevők, korok műveltségében otthonos lateiner értelmiségiek, bírák és jegyzők, vármegyei hivatalnokok, gazdálkodó kisbirtokos nemesek és tanult mesteremberek hosszú sorát adta a székelységnek és egész Erdélynek.” A modern erdélyi magyar grafika káprázatait megeremtő Cseh Gusztáv életművét bemutató impozáns Csapody

Miklós-kötetből idéztem az elhangzott mondatot, annak is a *Háromszéki ősök* című alfejezetéből. Maga a művész 1973-ban ezt jegyezte fel műhelynaplójába: „Emlékeim olyan tájat térképeznek fel, amit nagyon szeretnék szülőföldemnek nevezni. Szülehettem volna ott is, Csernátonban, amiről annyit mesélt apám, s ahonnan valamikor Cseh József szabólegény elindult »világá«, és Nagyváradon kötött ki. Vándorkönyvét őrzöm, bár nagyon a kézdivásárhelyi Céh Múzeumba kívánkozna.” Cseh Gusztáv édesapja híres kolozsvári reklámtervező grafikus és betűművész volt. Ezt kötötte a fia lelkére 1960-ban, amikor a család hírnevét tovább öregbítő ifjabb Gusztáv a művészi pályáját elkezdte: „Kívánom, hogy törekedj a jóra és a szépre. Vezéreljen a szorgalom és a kitarítás. Tedd magadévá azokat az eszméket és célokat, amelyek népünk legjobbjait vezették. Szeresd e népet, melyből származol. Gyarlóságai mellett vedd észre nagy értékeit, amelyek a mi büszkeségeink is.”

Sokan indultak „világá” Csernátonból, illetve az itteni Cseh famíliából. Nemzedékek hosszú sora tette jó csengésűvé századokon át a település nevét. Kirajzásaik mozgatórugója mindenkori az erdélyi építkezés és értékkeremtés volt. Ahogy Cseh Gusztáv művészetében is meghatározó nyomot hagyott a gének láthatatlan útjain vezérlő virtuális (eszmenyi?) szülőföld üzenete. A romantikus világjárónak aligha nevezhető, a 20. század minden traumáját elszenvedő Cseh Tibor gyakorlatias észjárására vall, hogy amint kedvező alkalom adódott rá, megpróbált hagyományt teremteni a Csehek Csernátoni Világtalálkozójából. Nem a négy világtájról hazarajzó familia nagyobb dicsőségére, hanem az otthoniak megsegítése érdekében. Azóta több erdélyi nemesi család (köztük a Kálnoky familia) – jegyezte fel Sylvester Lajos – szervezett rendszerint valamilyen magyar nemzeti eseménysorhoz kötődő világtalálkozót. A könyvtára egy részével és az életművéből ízelítőt nyújtó első kötetével most hazatérő Cseh Tibor elmékedéseit/tőprengéseit közt tallózva ezt olvasom: „Ha a hollandok, az amerikai unitáriusok, a németek testvérükké tudnak fogadni erdélyi falvakat és azok lakóit szívvel-leléssel segítik, akkor az Erdélyből elmenekült, kiűzött, kivándorolt vagy őrhelyüket elhagyott magyarok (mint az orvosok ezrei, a papok százai) vajon nézhetik-e tétlenül és érzéketlenül testvéreik sorsának alakulását? Bizony nem tehetjük ezt, ha csak egy cseppnyi is maradt őseink véréből.”

2. Cseh Tibornak a szétszórtságából hazanéző, az idők örvénylése közepette a mai gondok sűrűjébe tekintő és ugyanakkor a jövőépítés támpontjait is megjelölő egyik írásának a címe: *Csernátontól a Reménység taváig*. Hogy miért és miként vált az amerikai (Ohio állambeli) Lake Hope magyarított megnevezése a kötet cím meghatározó színtagmájává? Az életmű egészén átívelő, öt évtizedet átfogó visszatekintés költői emelkedettségének és egyszersmind létfilozófiai mélységének köszönhetően. Az írások megjelenítő erejét gyakorta drámai hangsúlyok fokozzák, és az egész kötetet végeredményben úgy is olvashatjuk, mint az életpályája lezárulása után hazatemetkezett szerző (civilben vegyész-mérnök) testamentumát. Akit kisgyermek korában a szó szoros értelmében átloptak a trianoni határon, és akinek a második világháború után vállalnia kellett a kényszerű emigrációt, az egyéni és közösségi otthonkeresés és otthonteremtés küzdelmét az Újvilágban. Hogy aztán 1989 táján felismerje, s a Reménység tavánál megfogalmazza: „Mostantól kezdve az utak nem Nyugat felé vezetnek, hanem hazafelé.” Százerek sorsa volt a kivándorlás, a menekülés, az amerikanizálódás, viszonylag keveseké a hazatérés. Akár szerkesztési bravúrnak is tekinthető: Ludányi András úgy ajánlja figyelmünkbe Cseh Tibor örökös vándorlássorozatból álló életének kontinenseket átfogó stációit – „egy fantasztikus életút szellemi, érzelmi tartópilléreit” –, hogy közben egy amerikai magyar közösség „belső kohéziójának gerendázatát” és „műves belsőépítészeti kiképzését” is láthatóvá teszi. És ezzel megvilágítja a magyar emigráció történetének egy kevésbé ismert – 1948 és 1956 közötti – szakaszát.

Teszi ezt nemcsak baráti közelségből, hanem a politológiai professzor, a szociológus, a történész szakmai biztonságával, aki jelentős szerepet játszott/játszik az amerikai magyar politikában és a magyar, valamint más kisebbségek jogainak védelmében. Élet-sorsuk is sok tekintetben párhuzamos. A nagyszülei révén erdélyi származású Ludányi András 1944 őszén hagyta el szüleivel Magyarországot, Ausztriából települt át az Amerikai Egyesült Államokba. Cseh Tibor – miután kétszer is megszökik a szovjet fogságból – 1945 augusztusában egy kézdivásárhelyi népgyűlésen, amelyet a demokratikusnak hirdetett Groza-kormány támogatására hívtak össze, a párizsi békekonferenciát

megelőzően egyedül azt látta üdvözítőnek, hogy Erdély a továbbiakban maradjon független. Mínek következtében másodsor is el kellett hagynia szülőhazáját. Aztán – miután „odaát” pár év múlva megtudta, hogy az Államvédelmi Hatóság körözi – Magyarországot is. Ausztriából indult 1948-ban Brazíliába cserkészcsapatokat szervezni.

Ludányi András és Cseh Tibor amerikai munkássága 1969-ben kapcsolódott össze. Előbb egy negyedévi folyóirat, az *Itt–Ott* hasábjain, aztán nyár végi konferenciák alkalmával; pár évig a pennsylvaniai Hereford tanyán, majd a Reménység tavanál; ahol modell értékűvé forrt ki magát a folyóirat szellemi holdudvarából kinőtt, nemzedékeket összefogó, az amerikai létet az *otthonival/itthonnal* összekötő Magyar Baráti Közösség. Ezzel az 1974-ben hivatalosan bejegyzett egyesülettel – tekintett vissza az együtt megtett útra Ludányi – jogi keretet kapott az önképzés, a könyvkiadás, a kulturális körutaztatás, a nyári egyetemek és mindazok a munkák, amelyek a szétszórtságban biztosíthatták a magyarság fennmaradását. A hatvanas évek derekán még egyetemi hallgató Éltes Lajos, Ludányi András és Csomay György kezdeményezése akkor vált szélesebb karolásúvá, amikor a cserkészmozgalom tapasztalatait kamatoztató Cseh Tibor is csatlakozott hozzájuk.

A Magyar Baráti Közösség abból a felismerésből jött létre – külön-külön is megfogalmazták ezt a mozgalom elindítói –, hogy az „emigráns és kivándorolt” magyarság „az enyészet és a felszívódás martaléka” lesz az amerikai olvasztótégelyben, ha folytatódik a széthúzás a különböző nemzedékek és csoportok között. Cseh Tibor, miután családjával átköltözött az Egyesült Államokba, hamar megtalálta az utat az *Itt–Ott*hoz, és közösen hirdették meg a tizenötmillió magyar integrációjának az eszméjét. Az Illyés Gyula-i értelemben vett szellemi haza érdekében/védelmében. Ennek köszönhetően vált a Magyar Baráti Közösség egyre inkább a legnagyobb és legjelentősebb amerikai magyar értelmiségi szervezetévé – miként Borbándi Gyula írja (*Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. 285–290.*) –, a nyugati magyarság *szellemi házává, lelki templomává*.

Hogy miként zajlott le ez a folyamat? Az évekig folytatott belső dialógus nyomán tisztult le az a metafizikai igény, amelyik új létfilozófiát, sajátos gondolkodásmódot eredményezhetett. Alapállásuknak ekképp adott hangot Cseh Tibor: „Mi *itt* vagyunk – az otthoniak *ott*. [...] Ezzel a gondolkodásmóddal kiirtottuk önmagunkból az *emigráns lelkiület pesszimista melankóliáját*, mely azzal ostorozza önmagát, hogy egy nemzedéken belül úgyis beolvadunk. Mi elhajítottuk az emigráns lelkiség koloncát, *szembenézünk a kettős hűség problémájával*, és vállaltuk azt. Ezért vagyunk derűsek: megtaláltuk létezésünk értelmét, nem vagyunk gyökértelenek.”

Nem csoda, hogy vannak, akik akár többnapos autótut is vállalnak, csak hogy idejében a konferencia színhelyére érkezhessenek. Mert idejekorán beléjük ivódott a felismerés: igaz ugyan, hogy Amerika a lehetőségek országa, s minden lehetsz, ha akarsz, ha szerencséd van, és a pénz is megkeresed hozzá, de ne számíts segítségre senkitől, legkevésbé a kormánytól. „Magyarnak is megmaradhatsz. Csak rajtad múlik. És kedvedre beolvadhatsz, ha úgy tetszik” – gondolkoztatta meg kortársait Cseh Tibor. Majd ekként biztatta többlet-erőfeszítésre őket: „A kisvárosban, ahol évtizedek óta élünk, rajtunk kívül egy száz magyar sincs. Közösségi életünk a környező városokhoz köt. Olyan, mintha Kolozsváron élnénk, Désre járnánk templomba, Torockóra vinnénk a gyerekeket magyar iskolába, s Marosvásárhelyre mennénk Magyar Házba ünnepélyre.”

3. Cseh Tibor gyakorta *elmélgéseknek*, nem ritkán *töprengéseknek* nevezi a maga műfaját. „Az *örökkévalóság felé* című elmélgésében – írja például a *Magyarságtudati kiskátéban* – a Magyar Baráti Közösségbe tömörült maroknyi külföldi magyarság filozófiai értékrendszerét elemeztem. Ennek az értékrendszernek metafizikai alapjait a *megmaradás igényében* jelöltem meg, mely minden élőlényre jellemző természeti törvény. Nevezik fajfenntartási ösztönnek is. (Ez utóbbi fogalmat Darwin vezette be a tudományos szóhasználatba.)” Hogy a létfilozófiai mondandó miért éppen ebbe a formába kívánczolt, erre a *Magyarságtudati kiskátéban* találunk magyarázatot. Ennek alcíméből viszont az derül ki, hogy a szerkesztő a könyvterjedelmű *Penedói töprengésekből* azért vett át részleteket, hogy minél teljesebb lehessen a Magyar Baráti Közösség történetéről szóló fejezet, az *Igénk a nyelvünk*. Cseh Tibornak a *Penedói töprengésekhez* fűzött magyarázatában olvasható e szívszorító vallomás:

„1974 és 1979 között öt hosszú éven át Brazíliában éltem, a kies Parayba folyó völgyében, Rezendén, egy amerikai cég kémiai gyártelepének műszaki igazgatójaként. Családom az Egyesült Államokban maradt. Rezendének nem volt magyar lakossága, nem volt, kivel magyarul beszéljek. Abszolút emigrációnak neveztem el életemnek ezt a korszakát. Festői hegyek vették körül Rezendét, melynek fekvése emlékeztetett szűkebb hazámra, Háromszékre. Csak a Parayba nevét kellett Feketeüggel behelyettesítenem. A Serra do Mar voltak a Délkeleti-Kárpátok s a Mantiqueira erdős bércei a Bodoki-havasok. Zágont Penedónak hívták. Brazília egyetlen finn települése volt Penedó, hat kilométerre Rezendétől, a Mantiqueira aljában, a frissen csobogó hegyi patak mentén kanyargott fel a hegyek közé. Egy finn barátomnak volt egy vadászskunyhója, messze fönn a falu felett. Ott töltöttem számos hétvéget, abszolút emberi egyedülletben, de igen jó társaságban, fák, madarak, állatok és kövek között. Termékeny korszaka volt életemnek. Számos jegyzetet készítettem, és sokat gondolkoztam a magyar túlélés problémáiról. Gondolkodás és jegyzetelés közben gyakran hangosan beszéltem magyarul a fákhöz. Nem bolondultam meg: gyakoroltam az anyanyelvemet, mert a fákon kívül nem volt más, kikkel magyarul beszéljek...”

Nem nehéz felismerni: olyan nyelvi műveltséggel és írói leleménnyel rögzíti élményeit, amelyik irodalmi és gondolkodói példaképeinek sajátja. Az egyéniségét és szerepvállalásait bemutató fejezet után a kötetben mindjárt Zrínyi, Szabó Dezső, Németh László, Gombos Gyula, Teleki Pál, Tamási Áron, Illyés Gyula, Wass Albert köszön vissza ránk. És persze mindenekelőtt Ady, akit a magyarság legnagyobb profétájának tart („a mi számunkra *a magyar proféták Isten küldöttei a magyarság számára*, miként az ószövetségi proféták a zsidó nép számára”). A szétszórtságban tudatosodik benne igazán az Ady által 1914-ben sürgetett magyar Templom felépítésének szimbolikája. Mélyseges meggyőződése, hogy az csak akkor fog felépülni, ha olyan proféták rakják a falait, mint Dávid Ferenc, Ady, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Németh László, Tamási Áron.

„Mindenütt velünk van a szellemi haza” – írja egyik látomásában. „Velünk van a papír fölé hajló Csokonai, az apjával perlekedő Bolyai, Ady látomásai, káromkodásai, de álma is a Templomról, Pázmány dörögése, Dózsa megváltó tűzkoronája, a molnárléány ötfokú éneke az álmélkódó püspöknek, a hajdú virtuosos tánca Esztergom árkában, Szenczi Molnár haldokló zsoldára Marosszentimre tornya alatt, amikor már csak a tizenegyedik énekli a Tizenkettediknek, az elveszett mitológia sejtelmes nyomai besüppedt kopjafákban és székelykapuk életfáiban, Dávid Ferenc tépelődése a dévai börtönben, Vajda János szomorú nézése, a hegyről lefelé lépegető Ábel fáradt igyekezete, a déli harangszó Hunyadit idéző kongása s Bartók halhatatlan lelke az éjszaka tücsökmuzsikájában... S mikor vonatfűtyöt hallunk Pennsylvaniában, a mi vonatunkban, a herefordi farmerek között, egy láthatatlan kicsiny asszonyka is ül: méhében viszi a magyar jövődőt Szekszárd felé... Ez a tudattartalom a mi hozzájárulásunk a *világegyetem harmóniájához*. Nélküle szegényebb lenne a világ, és tudjuk, hogy a magyar szó nélkül elmosná ezt az örökséget az idő tengere. [...] Azt is tudjuk, hogy a sírt, ahol a nemzet elsüllyed, nem vennék körül a népek, és az ember millióinak szemében nem ülne gyászkönyv.”

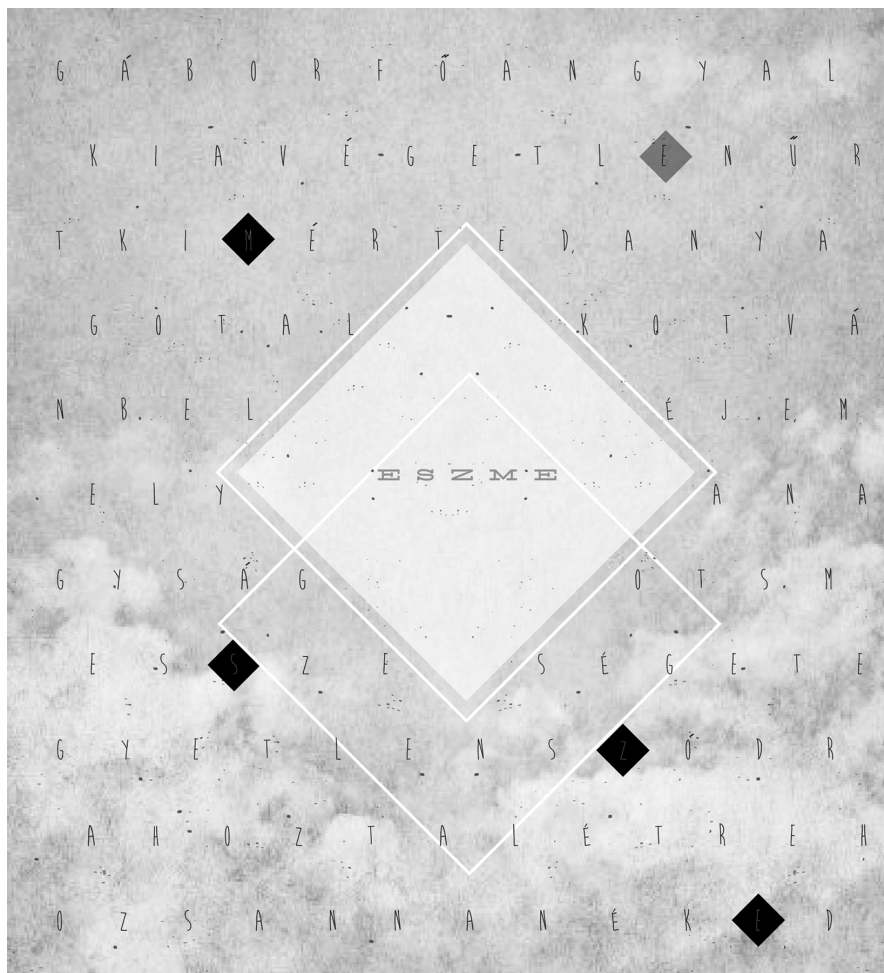
4. „Minden tűzből hamu lesz – írja Cseh Tibor –, de a tábortűz bennünk szunnyad, amíg élünk. A jó tábortűz felejthetetlen, kozmikus élmény. Megáll az idő – a külvilág elsüllyed körülöttünk. A fény körén túl: sötétség, suhogó fák, zűrzavaros hétköznap... A fényen innen a tűz, a láng, a fa, az ember lelkéből születő nóta, ballada, mese, tánc, tréfa, versek, szilaj csatakiáltások; az élők és ősök hangja, a mai fiatal vidámsága és évezredes bölcsesség, álom és valóság misztériuma... [...] Ültesd egymás mellé Petőfit és a Sao Paulo-i névtelen magyart, Rákóczit és a sydneyi kiscserkészt [...], és a tábortűz fényénél meg fogják ismerni egymást...”

E kozmikus tábortűz fényénél a szavak és tettek azonosságának embereként ismerjük meg Cseh Tibort. *Szóval? Nem! Tettel!* – a harmadik évezedet küszöbén ezt a sokatmondó címet adta annak a fejtegetésének, amelyben Magyar Baráti Közösség előtti teendőket vázolta. A legsürgösebbnek a *magyarságvédelmi kommunikációs világhálózat megteremtését* tartotta, a csak angolul beszélő másfélmillió magyar megszólítását a magyarságvédelem érdekében. A másik cél, amit soha és sehol nem szabad szem elől

téveszteni: nyelvünk tisztaságának a megőrzése. Hogy ne következék be a Kárpát-medencében a gondolkodásbeli és nyelvi amerikanizálódás.

Ludányi András a Reménység tavánál jelentette be a múlt évi konferencián, hogy hozzálát Cseh Tibor szellemi hagyatékának a feltárásához, közkinccsé tételéhez. Nyomban felhívást tett közzé a könyv előjegyzésére. Alighogy megkapta a nyomdából az első ötven példányt, útja – egy kis baráti csoport élén – Alsócsernátonba vezetett. Híven követve a szót a tettel összekapcsoló – Óperenciás tengeren inneni és túli – jellemek példáját.

Cseke Péter

ROMSICS IGNÁC

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ – SZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL

■ A történelemmel hivatásszerűen foglalkozók és a munkáik iránt érdeklődő, értő olvasók számára egyre világosabb, hogy az, amit történelmi tudásnak nevezünk, csak ritkán bizonyosság, gyakran inkább valószínűség, s mint ilyen sem állandó. Az új források és az új vagy csak eltérő szempontok módosíthatják és gyakran módosítják is azt, amit a múltból emlékezetre méltónak gondolunk, és cáfolhatják azt, amiben addig mint bizonyosságban hittünk. Sőt ezen túlmenően, Klió szolgálói egy időben is képesek ugyanarról az eseményről vagy személyről egymással polemizáló vagy egymást kizáró narratívákat előállítani. Az I. világháború historiográfiája modellértékűen illusztrálja ezt a történetírás értékorientált természetével és történelmi tudásunk képlékenységével kapcsolatos – kissé talán túlságosan pesszimistának tűnő – megállapításomat.

Az ellenségeskedés befejeződését követő években a történetírás elsősorban a felelősöket kereste, és – csodálatos módon – egyik nemzet történészei sem a maguk, hanem rendszerint a volt ellenfél politikusaiban találták meg a vétkeseket. Az első hadüzenetet küldő Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiát tette felelőssé, amely évek óta zavarta a dunai birodalom balkáni törekvéseit, s amelynek a titkosszolgálat a Ferenc Ferdinánd elleni június 28-ai merényletet megszervezte. Továbbá Oroszországot, amely – miközben július 24-én megegyezésre szólította fel a két felet – már ekkor elrendelte négy katonai körzetben a mozgósítást, noha I. Ferenc József osztrák császár és magyar király hadüzenete csak július 28-án érkezett meg Belgrádba. A győztesek tollfor-

gatói – és a háborút lezáró békeszerződésekbe ezt bele is foglalták – ugyanakkor a vesztes központi hatalmak politikusait, elsősorban Vilmos császárt és minisztereit ültették a vádpadra, akik azzal, hogy támogatásukról biztosították a bécsi döntőnőköket, egy kitöltetlen, biankó csekket adtak ki a kezükből. A valódi ok, hangsúlyozta például 1925-ös könyvében (*Les origines immédiates de la guerre*) a modern szellemű francia diplomáciatörténetírás atyjának tekintett Pierre Renouvain – egyébként maga is karját vesztett háborús veterán –, nem is a szarajevói merénylet volt, hanem a központi hatalmak eltökéltsége a háború kirobbantása mellett. *Une guerre ajournée, c'est souvent une guerre épargnée* – írta. Vagyis: az elnapolt háborúból gyakran lesz, lehet megspórolt, elmaradt háború. Itt azonban nem ez volt a cél, hanem a leszámolás. Az akkori magyar történészek törekvései elsősorban arra irányultak, hogy Magyarország ártatlanságát dokumentálják. Tekintve, hogy a közös minisztertanács tagjai közül, ahol a döntés megszületett, egyedül a magyar miniszterelnök, Tisza István ellenezte a hadüzenetet, és érvelt a konfliktus diplomáciai úton történő rendezése mellett, ez nem volt nehéz. Azt, hogy végül Tisza is beadta a derekát, s hogy ettől kezdve a háborús erőfeszítések elszánt támogatója volt, nehezebb volt beismerni.

Ennek a történészek között folyó háborúnak maradandó nyomai azok az okmányközlések, amelyeket az egyes nagyhatalmak szakemberei tettek közzé hazájuk 1914 előtti diplomáciai törekvéseiről. Ezek közül kiemelkedik a Szovjetunióban megjelent dokumentumgyűjtemény, amely a többtől eltérően mentes volt

minden kozmetikázástól. Természetesen nem azért, mert a szovjet történészek és levéltárosok jobbak voltak nyugati kollégáiknál, hanem azért, mert a bolsevista hatalomnak a cári politika lemeztelenítése állt érdekében. Mivel 1918 előtt nemzetközi jogilag Magyarország nem létezett, külügyminisztere nem volt, s önálló diplomáciai tevékenységet nem folytatott, ilyen vagy ehhez hasonló magyar dokumentumválogatás értelemszerűen nem jelenthetett meg.

A II. világháború után mérséklődött az addig Nagy Háborúnak nevezett konfliktus katonai és diplomáciatörténete iránti érdeklődés. Teljesen azonban korántsem szűnt meg. A német hadicélokra írott 1961-es könyvében (*Griff nach der Weltmacht*) a hamburgi Fritz Fischer szembeszállt azokkal a tovább élő törekvésekkel, amelyek kisebbiteni próbálták a császári Németország felelősségét az első világháború kirobbantásában, s kimutatta, hogy az expanzív nagyhatalmi célok korántsem csak a szélsőjobboldali pángermán irányzatokat jellemezték, hanem a mérsékelt személyiségeket, így például magát Bethmann-Hollweg kancellárt is. Ezek a tervek széles körű társadalmi és politikai támogatást élveztek, és alapjában véve nagyon hasonlítottak a II. világháborús náci hadicélokhoz. Fischer munkája indulatokkal teli, hatalmas vitát váltott ki. Indirekt válaszként erre született meg 1963-ban a Heidegger szárnyai alól kinőtt Ernst Nolte első nagy hatású munkája (*Der Faschismus in seiner Epoche*), amelyben tagadni vagy legalábbis relativizálni próbálta a Német Császárság és a Harmadik Birodalom közötti kontinuitást.

Azt hihetnénk, hogy a háborús felelősségnek ez az önkritikus úragondolása sajátos német jelenség, amely a Hitler bukása utáni szellemi megtisztulás defaszálási hevével, illetve Fischer saját náci múltja miatti vezeklési szándékával magyarázható. Ez azonban csak részleges magyarázat lenne. Egyre távolibb és a jövő szempontjából egyre érdekeltenebb eseménnyé válván az elmúlt években más nemzetek történészei is kritikusabban, a hagyományos nemzeti narratíváktól távolodva nyúltak saját idevágó historiográfiai hagyományukhoz. A brit Niall Ferguson például, aki az ún. kontrafaktuális történetírás talán legismertebb művelője, 1998-as könyvében (*The Pity of War: Explaining World War One*) a konfliktus

tíz „mitoszát” dekonstruálta, és egyben felvázolta a történetek lehetséges alternatíváit. Ellentörténeteinek egyike Németország és Nagy-Britannia háborús szerepére és felelősségére vonatkozik. A Fischer és hozzá hasonlóan önkritikus német kollégái által kidolgozott *Sonderweg*-elmélet minden tételét elutasítva Ferguson azt valószínűsítette, hogy Németországnak 1914-ben nem támadó, hanem preventív céljai voltak, s a háborút valójában a brit diplomácia kényszerítette a világra. Ha Nagy-Britannia kimaradt volna a háborúból, illetve engedte volna győzni riválisát, akkor már a 20. század első felében kialakulhatott volna valami olyasmi, mint az Európai Unió, s a császári Németország dominanciája alatt az európai kontinensnek egy békés, sikeres és demokratikus fejlődés jutott volna osztályrészül a kommunizmus és a faszizmus szörnyű tapasztalata nélkül. Jól járt volna Nagy-Britannia is, mert megmaradhatott volna birodalomként, és még ma is a világ domináns pénzügyi hatalma lehetne.

Az I. világháborúval foglalkozó II. világháború utáni történetírás másik jellemzője, hogy a diplomácia- és a szorosan vett hadtörténet mellett egyre nagyobb számban jelentek meg olyan munkák, amelyek szerzői különböző, addig kevés figyelemben részesített társadalmi és kulturális szempontoktól vezérelve nyúltak a témához. Az egyik első ilyen a francia Jean-Jacques Becker 1977-es monográfiája volt a háború kirobbanásának franciaországi fogadtatásáról. (*1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*). Becker azzal az addig minden országban uralkodó mitológiával szakított, amely túláltalánosította a lakosság háborús lelkesedését. Munkája egy új, addig senki által sem használt forráscsoporton alapult. Az 1914-es francia közoktatásügyi miniszter közvetlenül a háború kirobbanása után minden falusi tanítót és tanítónőt arra kötelezett, hogy számoljanak be lakóhelyük hangulatáról. A beszámolók szisztematikus elemzéséből kiderült, hogy az átlag franciát sokkal kevésbé foglalkoztatta az 1871-ben elveszített elzászi tartományok visszaszerzésének lehetősége, mint azt a politika által meghirdetett jelszó alapján – *N'en parler jamais, y penser toujours* – gondolni lehetett, s hogy a frontra indulók vidámsága és lelkesedése sokkal inkább magyarázható a bevagonírozás előtt elfogyasztott alkohol

mennyiségével, mint patriotizmussal és revansvágygal.

Az akkori magyar közoktatásügyi miniszter – Jankovich Béla – sajnos nem adott ki ilyen rendeletet, úgyhogy mi nem rendelkezünk ehhez fogható, különleges értékű, I. világháborús mentalitás-történeti forráscsoporttal. A megmaradt népi levelek, feljegyzések és naplók azonban hasonló attitűdről tanúskodnak. „Megállj, megállj, kutya Szerbia” – énekeltek a pálinkától és bortól felhevült s a puskacsőbe virágot tűző magyar bakák. Ám akiktől elbúcsúztak, sőt ők maguk is, amikor kijózanodtak, nem így gondolkodtak. Tóbiás Ernőné, egy 24 éves hődmézővásárhelyi gazda felesége 1982-ben például így idézte fel férje bevonulását: „Amikor azon a vasárnap délelőtt, úgy tíz óra körül olvastuk a plakátokon a berukkolási parancsot, néhány óra múlva olyan lött a város, mint a mögbolygatott méhkas. Délután már százával möntek az embörök a nagyállomásra, a fölszólításra. Szomorúan ballagtunk a rárósi úton kifelé.”¹ A székelyföldi Ditró bevonuló legényeinek és fiatalembereinek nótája ugyancsak a szomorúság és a szorongás hangjain szólt:

*Már énnékem nem sok üdő van hátra,
Fölpakolok, megyek az állomásra.
Itt hagyom az apám, anyám, jó testvéreim,
Meg a szép szeretőmet.*²

Csonka Mihály 70 holdas kiskunhalasi birtokos paraszt 1949–1950-ben papírra vetett élettörténetében nemcsak az elválással együtt járó fájdalomról és a rájuk váró megpróbáltatásoktól való félelemről számolt be, hanem leírta azt is, hogy szerinte kik éltették a háborút: „csirkefogó, csőcselék és csavargó forma emberek”. „Mert józan ember bizony nem örült neki.”³

Az 1970-es évek második felétől egyre markánsabban kirajzolódó társadalom-és kultúrtörténeti érdeklődés a Nagy Háború más, addig homályban maradt aspektusait is reflektorfénybe vonta. 1976-os könyvében (*The Face of Battle*) John Keegan azzal teremtett iskolát, hogy a Somme menti csatát merőben szokatlan szempontok alapján vizsgálta. Nem a vezérkarok haditervei és a vezénylő tábornokok meglátásai érdekelték, hanem a hadviselés mindennapjai: a modern fegyverek pusztító ereje, a védekezés techni-

kái és mindenekelőtt az egyszerű katonák viselkedése és érzelmi élete. Jóval később, 1990-ben jelent meg George Lachman Mosse, német-zsidó származású amerikai professzor monográfiája arról, hogy az ölés, amelyet a katonáktól megköveteltek, sőt jutalmazták őket érte, hogyan brutalizálta a férfiakat, és trivializálta szemükben a halált (*Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*). Tézise szerint a háború 1918-ban valójában nem ért véget, hanem az 1919–22-es török–görög háborúval, a lengyel–orosz konfliktussal, az orosz polgárháborúval és más, Európán kívüli konfliktusok eskalálódásával folytatódott, s szinte megszakítás nélkül torkollott a II. világháborúba, amely a Távól-Keleten már az 1930-as évek elején, Észak-Afrikában pedig az évtized közepén elkezdődött. Meglátása szerint minden későbbi rossz – az osztály- és faji ellentétek paroxizmusa, totalitárius berendezkedés, holokauszt – a Nagy Háborúra vezethető vissza. Bár Mosse faktológiai tévedéseire és tézisének vitathatóságára a francia és a brit történészek közül többen rámutattak, műve nagyon fontos hozzájárulás az I. világháborús történeti irodalomhoz. Ezt az is mutatja, hogy 2011-ig négy nyelven 26 kiadásban adták ki.

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e Mosse általánosításait vagy sem, kétségtelen, hogy az I. világháborús erőszak a katonák mindennapi életének részévé vált, és az öléssel együtt járó harc fásultá, közömbössé tette őket. Bár a szemben álló felek zsigerből nem gyűlöltek egymást, sőt a frontbarátkozásoknak számos változatát ismerjük, ha elérkezett a támadás ideje, és megjött a parancs, akkor nem volt mit tenni. Ilyenkor lötték, szűrták és vágták egymást. A támadás előtt mindig kaptak alkoholt, amely segített bátrabbá tenni őket. Az ütközet rendszert erős ágyútűzzel indult. A tüzérség a Nagy Háború talán legfélelmetesebb fegyverneme volt. Becslések szerint a sebesülések mintegy háromnegyedét okozták a tüzérségi lövedékek repeszai. Az 1916. július 1-jei Somme menti offenzívát megelőző egy hét során csak a brit tüzekek másfél millió bombát lőttek ki a német állásokra. Az ágyúk, valamint az akna-és gránátvetők gyilkos tüze ellen rendszerezítették mindkét oldalon az acélsisakot, amelyet ebben a háborúban alkalmaztak először. A gyalogsági támadás ugyancsak

a tüzérség fedezete alatt indult. A szuonyos puskákkal felszerelt és vonalban előnyomuló támadók előtt mozgó „tűzfüggöny” a lövészárkok fenekéhez szögezte a védőket, és megrongálta a lövészárkok elé helyezett drótkadályokat. A senki földjén becsapódó lövedékek hatalmas krátereket hoztak létre, amelyek fedezékül szolgáltak a támadók számára, miközben nehezítették is előnyomulásukat.

A feltűzött szuonnyal támadó gyalogság feltartóztatását nagyon segítették a mindkét oldalon rendszeresített géppuskák és golyószórók, amelyek valósággal lekaszálták az első sorokat. Az amerikai gyártmányú Maxim géppuskák percenként 600 golyó kilövésére voltak képesek. Mivel ezek súlya nem haladta meg a 10–12 kilogrammot, nemcsak a védők, hanem a támadók rohamcsapatai is használták. Ha a támadók – a drótkadályokon átjutva – az ellenség közelébe értek, tojásgránátot, kukoricagránátot és később fanyelű gránátot dobtak a lövészárkokba. A robbanás közvetlen közelében tartózkodók meghaltak, megvakultak vagy megsüketültek. A repeszek – a tüzérségi lövedékekhez hasonlóan – különböző testrészeket szakíthattak le. A háború után ezek pótlására egy egész iparág fejlődött ki. Nemcsak művégtagokat gyártottak, hanem állkapcsok, ajkak, orr és fül pótlásával is kísérleteztek. A lövészárkok előtt és a lövészárkokban kezdődött a kézitusa, amelyben a bajonetek játszották a fő szerepet. Sáray Ferenc százados, zászlóaljparancsnok így rögzítette az állásait: „[1916] Augusztus 15-én délután egy óraker tüzet kezd az orosz tüzérség állásainkra, miniket is meg-megsrappellez, végül a fedezékbe szorulunk. Az orosz gyalogság különösen a 7. század előtti holtterben gyülekezik, de másutt is közeledik állásainkhoz. A mi tüzérségünk is dolgozik, de az orosz igen sok, hátulról szorítják őket előre. Az orosz tüzérségi tűz mind erősebb, du. 7 óraker valóságos pergőtűz már. Ennek oltalma alatt a gyalogsága eléri dróttjainkat, kezdi elvagdalni. 7 óra 30-kor rohamoz, sikerül is a 7. századnál és attól balra betörnie. Ekkor a zászlóalj-kürtösnek parancsot küldök, hogy fújja a roham jelét. Erre már én is a figyelőmbe futottam erős srappnell-tűzben, a zászlóalj-kürtös is adja a jelet, de erre már nincs is szükség, megy a roham, meglepi a betörőket, meg is futnak a muszkák. Az ál-

lás előtt közvetlenül 70 orosz halott van, a mély völgyben ennél jóval több.”⁴

Az ilyen harcban – emlékezett a már idézett Csonka Mihály – „fakírrá, érzékellené és olyan mámorossá válik az ember. Amikor teljesen magához tér, olyan, mint amilyen a részesség után szokott lenni. Ekkor gondolkodik csak tisztán: ejnye, ha én is ott maradtam volna a csatatéren, engem is olyan közönyösen szemlélt volna a másik életben maradt, mint én amazokat?”⁵

Az addig használatos fegyverek mellett a háború négy éve alatt számos új harci eszközt fejlesztettek ki. Ezek közé tartozott a mérges gáz, amelyet a németek alkalmaztak először 1915. április 22-én Ypern közelében. Gyilkos fegyver volt, de kevésbé hatékony. A szélirány megváltozása esetén ugyanis nem az ellenfelet, hanem a saját csapatokat veszélyeztette. Másrészt hamar megtalálták és rendszeresítették az ellenszerét: a gázálarcot.

A hernyótalpas páncélozott járműveket, melyeket az álcázás miatt neveztek tanknak, vagyis tartálynak, a britek vetették be elsőként, 1916 őszén. Nagyobb változatát nyolc-, a kisebbet négyfős személyzet kezelte. Mivel gyakran meghibásodtak, és óránként csak néhány kilométeres sebességgel haladtak, harcértékük korlátozott volt. A nyugati fronton, ahol bevetették őket, főleg a drótkadályok leküzdésében bizonyultak eredményesnek.

Mindkét oldal ismerte és alkalmazta a harci repülőgépet, a németek a léghajót is. Futárszolgálatra, felderítésre, bombázásra és egyes célpontok tűz alá vételére egyaránt használták őket. A kétfedelű, sérülékeny, nagy teher szállítására alkalmatlan, viszonylag lassú és alacsonyan repülő gépek mindazonáltal még csak a légi hadviselés kezdetét jelentették. A pilóták kézzel dobálták a bombákat, és előfordult, hogy pisztollyal lövöldöztek egymásra. Az I. világháború legsikeresebb vadászpilótája a német Manfred von Richthofen – közismert nevén a „vörös báró” – lett 80 igazolt győzelemmel. 1918-as haláláig tartó katonai pályáját és háború alatti szerelmi életét többen feldolgozták.

A nyugati fronton harcoló szövetségesek a háború utolsó szakaszában sikeresen hangolták össze a gyalogság, a páncélosok és a légierő manővereit, amivel a II. világháború támadó hadműveleteinek tipikus formáját előlegezték.⁶

A haditengerészetek már a háború előtt kifejlesztették az úszó erődökhöz hasonló, páncélozott és nehézfegyverekkel felszerelt csatahajók (*dreadnought*) és a tengeralattjárók különböző típusait. A brit és a német flotta egyetlen nagy összecsapása 1916 májusában Jütlandnál döntetlenül végződött. A németek ezután a tengeralattjáró-háborúra helyezték a hangsúlyt, amellyel az ellenük irányuló és kiéheztetésüket célzó tengeri blokádra válaszoltak. A német *U-boatok* 1917-től minden olyan kereskedelmi hajót felszólítás nélkül elsüllyesztettek, amely a brit kikötők felé tartott. Az Egyesült Államok erre hivatkozva üzent hadat Németországnak 1917. április 6-án. Valószínűleg nem tévedünk azonban nagyot, ha a német tengeralattjárók aktivitását csak ürügynek tartjuk, s a valódi okot a februári orosz forradalom miatt körvonalazódó német győzelem világpolitikai perspektíváinak washingtoni percepciójában véljük megtalálni. Erre utal Robert Lansing külügyminiszter egyik 1915-ös memoranduma, amelynek kulcsmondatai így hangznak: „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, sőt még az sem, hogy kiugorjon... Az amerikai közvéleményt fel kell készíteni arra az időre és alkalomra, amikor félre kell majd tennünk semlegességünket, és a demokrácia bajnokai közé kell állnunk.”⁷

A háborús erőszak különleges aspektusa volt, amikor nem katonák álltak szemben katonákkal, hanem katonák a fegyvertelen civil lakossággal. Ennek legszégyenteljesebb esete a törökországi örmények 1915 és 1917 közötti kitelepítése és jelentős részüknek a lemészárlása volt. Erre a szövetségesek gallipoli partraszállása szolgáltatta az ürügyet. A török hatóságok attól tartottak, hogy a külső ellenség összefog a belső ellenségnek tartott és régebb óta orosz támogatást élvező örmény közösséggel. E népiirtással soknemzetiségű államuk teljes szétesését kívánták megakadályozni. A fatális logika szerint ahhoz, hogy saját kiirtásukat elkerüljék, másokat kell kiirtaniuk. A deportálás során és a sivatagban létesített koncentrációs táborokban mintegy 6-800 ezer – az örmény becslések szerint akár másfél félmillió – ember pusztult el.⁸

Jóval kisebb mértékben ugyan, de a civil lakossággal szembeni erőszakcselekmények és véres megtorló akciók más frontszakaszokon is előfordultak. A keleti

fronton főleg az orosz hadsereg kegyetlenkedett az ottani zsidókkal, Flandriában a németek a belgákkal és a franciákkal, a Balkánon pedig az osztrák–magyar hadsereg a délszláv lakossággal. Az utóbbinak beszédes illusztrációit találjuk a fiatal bécsi fotótörténész, Anton Holzer 2008-as *Das Lächeln der Henker*, vagyis a *Hóhér mosolya* című könyvében. A brutális akcióknak az áldozatai a helyi polgári lakosságból kerültek ki, akiket az „elenséggel való cimborálással”, „oroszbárátsággal” vagy „kémkedéssel” vádoltak. A szerző becslése szerint a háború első hónapjaiban a k.u.k hadsereg által kivégzett polgári áldozatok száma meghaladhatja a 36 ezret. De nem csak emberéletek kioltásában volt tetten érhető a brutalitás. A Szabácsot elfoglaló osztrák–magyar hadsereg Oskar Potiorek tábornagy vezetésével valósággal feldúlta a várost. Házakat fosztottak ki, lakásokat romboltak le, nőket erőszakoltak meg, és pogromot rendeztek a lakosság körében. A háború elembertelenítő hatását mutatják az akasztottakról készült fényképek, amelyekről egy-két esetben a kivégzett mellett pózoló katonák mosolyognak ránk.⁹ Ezekről a szerbiai osztrák–magyar atrocitásokról és saját, 1914-es őszi élményeiről 1916-ban összefoglaló jelentést tett közzé a lausanne-i egyetem professzora, Rodolphe Archibald Reiss. A kirívóan brutális pogromokat – figyelt fel rá – nemcsak a háború mielőbbi befejezésének vágya motiválta, hanem egyfajta felsőbbrendűségi tudat és barbár gyilkolási vágy is munkált a katonákban. Erre utal, hogy számos civil nemcsak meggyilkoltak, hanem szemüket kiszúrták, hasukat felvágták, vagy bizonyos testrészeiket megcsontították. Az áldozatok többezres száma miatt Reiss ezeket nem ad hoc egyéni akciókként, hanem a balkáni fronton is megjelenő háborús pszichózis tömeges előfordulásaiként értékeli, okát pedig a félelemben látja. Ahogy fogalmazott: „az osztrák–magyar katonák szerb területre érve s látva azon embereket, kiket mindig is barbároknak állítottak be előttük, félni kezdtek. És valószínűleg e félelem által, azért, hogy ne őket mészárolják le, követék el első kegyetlenségeiket. Ám a vér láttán bekövetkezett az, amit többször volt alkalmam megfigyelni: az ember vérengző vadállattá változott. A kollektív szadizmus valóságos rohama kerítette hatalmába ezeket a csapatokat.”¹⁰

Az erőszak gyakori alkalmazásának és az emberi élet kioltásának tapasztalata sok katonából a polgári világba való visszatérésük után sem törlődött ki. 1926-ban megjelent *Akasztófavirág* című kisregényében Németh László egy alapvetően jó szándékú, de gyilkossági ügybe keveredett dunántúli nagygazda fiának, Pintér Janinak a példáján keresztül meséli el egy ilyen, a világháborúból szerencsésen hazatért, de korábbi életébe beilleszkedni képtelen fiatalembernek és a háború alatt megváltozott falunak a történetét. Míután a pap „kiprédikálta” szörnyű bűne miatt a templomban, a mise után a fiatalember megvonta a vállát, és csak ennyit mondott: „Most firtatják a tízparancsolatot? Emlegették volna a háború alatt. Akkor senki se mondta, hogy ne ölj.”¹¹ Ha a holokausztnak talán nem is, a háború utáni vörös- és fehérterrornak Oroszországban, Finnországban és Magyarországon kétségkívül ez a háborús tapasztalat volt a mentális háttere.

A történelmi Magyarország területéről a háború négy éve alatt összesen 3,4 millió férfit hívtak be katonának. Magyarországi katonák mindenütt harcoltak, ahol a Monarchia háborúzott: a balkáni és a keleti fronton, az Adriai-tengeren és az olasz fronton egyaránt. 1917–18-ban az Isonzó menti folyó völgyben és a Doberdo karsztos fennsíkján szolgált a legtöbb magyar baka. A bevonultatott 3,4 millió férfiból a 4. év végére 530 ezer veszítette életét és 833 ezer esett hadifogságba. A sebesülést szenvedők száma megközelítette a kétmilliót. A háború összes áldozatának a számát a kutatók 8,5–9 millióra teszik. Ennek három-négyeszerese lehetett a sebesültek száma, és ugyancsak több millió a hadifoglyoké. A hadiözvegyek száma 3 millióra, a hadiárváké 6 millióra rúgott. A trianoni Magyarország területén 1922-ben 115 ezer hadirokkantat, 61 ezer hadiözvegyet és 56 ezer hadiárvát tartottak nyilván.¹² A korábbi fegyveres konfliktusok áldozatainak a számához viszonyítva ezek a számok rendkívül magasak. A II. világháború halottaihoz képest azonban, akiknek a száma 50 millióra tehető, vagy az 1919-es spanyolnáthához képest, amelyben a minimális becslések szerint is 25–30 millióan pusztultak el, már jóval alacsonyabb. Az anyagi javak ugyancsak nagymértékben váltak az enyészet martalékává. Csak Észak-Franciaországban 26

ezer négyzetkilométer mezőgazdasági terület hevert parlagon, és 1200 templom, 1000 iskola, valamint több ezer gyár és épület vált romhalmazzá. A keleti fronton legalább ekkora károk keletkeztek. S mindezekben túl mélyek voltak azok a sebek is, amelyek az emberek lelkén estek. A kiábrándultság, a gyűlölet és a bosszúvágy milliókat kerített hatalmába, miközben a felejtésre és a megbocsátásra csak kevesen álltak készen. 1919 januárjában ilyen légkörben ült össze Párizsban a békekonzferencia, amelyre a világ új rendjének a kidolgozása várt.

A békekonzferencián huszonhét állam képviseltette magát, amelyek közül döntő szava Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Olaszországnak és az Egyesült Államoknak volt. A legfontosabb döntéseket e négy hatalom vezetői hozták, akikhez Japán képviselői csak alkalmanként csatlakoztak. Németország, a vele különbékét kötött Szovjet-Oroszország és a többi vesztes képviselői nem lehettek jelen. A békekonzferencia tehát nem a hadviselő felek, hanem a győztesek tanácskozása volt, ami eltért az addigi békekötések gyakorlatától.

A békekonzferencia egyik legtöbbet hangoztatott elve a nemzetek örendelkezési joga volt, amit az amerikai elnök hirdetett meg 1918. január 8-án közzétett 14 pontos programjában. Wilson abban reménykedett, hogy egy igazságos rendezéssel minden további háborúnak elejét lehet venni. Georges Clemenceau francia miniszterelnök, aki egyben a békekonzferencia elnöki tisztét is betöltötte, tökéletes ellentéte volt az Újvilágból érkezett idealista kollégájának. Cinikus realista-ként ő a győzelem maximális kihasználására törekedett. Vagyis a vesztesek, elsősorban Németország lehető legteljesebb meggyengítésére és egyben Franciaország jólétének és biztonságának a maximális előmozdítására. A kontinentális egyensúly hagyományos brit elvtől vezérelve David Lloyd George brit kormányfő általában mérséklően lépett fel Franciaország európai hegemoniára törő elgondolásaival szemben. Így gyakran került két tűz közé. Az olaszok a franciákéhoz hasonló elszántsággal képviselték saját, elsősorban a Földközi-tenger térségére vonatkozó érdekeiket. Vagyis a fennen hirdetett nemzeti-nemzetiségi elv és a stabilitásra való törekvés általában nemcsak kiegészült a győztesek gazdasági és stratégiai

érdekeit tükröző szempontokkal, hanem gyakran alá is rendelődték azoknak. A veszteseknek bűnhődniük kellett.

A legfőbb bűnösnek tartott Németország minden határán veszített területeket. Elzász-Lotharingia visszakerült Franciaországhoz, míg Eupen és Malmédy Belgiumé, Észak-Schleswig pedig Dániáé lett. A közel 150 éves megszakítottság után újra függetlenné vált Lengyelország megkapta Felső-Sziléziát, valamint Pomerániát és Nyugat-Poroszország egy részét egy olyan földnyelvvvel (lengyel korridor), amely kijáratot biztosított számára a tengerhez. Kikötője a szabad várossá nyilvánított Danzig (Gdańsk) lett. Ily módon Kelet-Poroszország Németország része maradt, ám megközelíteni csak tengeren lehetett. A nyersanyagokban gazdag Saarvidék bányái 15 évre francia kézre kerültek. A Franciaországgal határos Rajna-vidéket demilitarizálták. Ez azt jelentette, hogy mintegy 50 km-es határ menti sávban minden német erődítményt leromboltak. Ebbe az övezetbe egyetlen német katona sem tehetett be a lábát. A német hadsereg létszámát 100 ezer főben állapították meg, és minden háborús hadianyagtól megfosztották. Az okozott károk miatt emellett jóvátételre is kötelezték. Gyarmatai közül egyet sem tarthatt meg. Ezeket – ún. mandátumterületek formájában – Nagy-Britannia és domíniumai (Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika), valamint Franciaország és a Csendes-óceán térségében Japán osztottak. Az egykori kínai német területeket a Santung-félszigettel együtt Japán kapta.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén 4 új állam (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország) és három régi (Románia, Szerbia és Olaszország) osztozott. A soknemzetiségű dunai birodalom ténylegesen már 1918 őszén elemeire hullott, a békekonferenciának csak a pontos államhatárokat kellett kijelölni. Ez sem ment azonban könnyen. A nemzeti-nyelvi választóvonalakat részben nem lehetett, részben nem akarták pontosan követni. Így számos fegyveres konfliktus robbant ki. Az új határokkal különösen Magyarország elégedetlenkedett, amely ismeretes módon nemcsak területének mintegy kétharmadát és nemzetiségi lakosságának túlnyomó többségét veszítette el, hanem magyar anyanyelvű lakosságának is közel egyharmadát. Ausztria ugyanakkor azt nehezítette, hogy

megtiltották számára az egyesülést Németországgal.

A volt cári birodalom keleti területein ugyancsak új, független államok jöttek létre: északon Finnország, a Baltikumban Észtország, Lettország és Litvánia, tőlük délnyugatra pedig Lengyelország. Fehér-Oroszország és Ukrajna önállóvá válása végül megghiúsult. Bessarabia (Moldávia) pedig, amely 1812-ben került Oroszországhoz, Románia részévé vált.

Bulgária, amely nemzeti szempontból viszonylag homogén képet mutatott, területének legnagyobb részét megtarthatta. Kelet-Macedóniát azonban át kellett engednie a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven, Belgrád központtal megalakult délszláv államnak. Fájdalommal vették tudomásul Szófiában azt is, hogy egykori tengerpartja teljes egészében görög fennhatóság alá került.

A roszakatag Oszmán Birodalomra ugyanolyan sors várt, mint a hozzá hasonlóan többnemzetiségű Habsburg Birodalomra és részben a cári Oroszországra. A győztesek minden arab területet elszakítottak tőle. Ezekből jött létre Szíria és Libanon, amelyek francia, valamint Palesztina, Transzjordánia és Irak, amelyek brit mandátumterületek lettek. Törökország kisázsiai partvidékét és európai hídfőállását ugyanakkor Görögország kapta, míg a Dardanellák nemzetközi ellenőrzés alá került.

Bár a szultán elfogadta a kemény és megalázó feltételeket, a török közvélemény és a tisztikar jelentős része nem követte ezen az úton. Musztafa Kemál Atatürk tábornok vezetésével fegyveres ellenállás kezdődött, amely nemcsak a szultánt fosztotta meg hatalmától, hanem az országba nyomult idegen (főleg görög) katonaságot is kiűzte. Ennek köszönhetően 1923-ban Lausanne-ban Törökországgal új békeszerződést írtak alá. Ennek értelmében a kis-ázsiai partvidék és az európai hídfő Konstantinápolyal együtt az új Török Köztársaság része maradt. Az arab területek elvesztését és a tengerszorosok semlegességét viszont az új békeszerződés is kimondta.

A világháború és párizsi döntések Európa politikai térképét nagymértékben átrajzolták. Megdőlt négy császári trón – az orosz, a német, az osztrák–magyar és az oszmán –, és felbomlott vagy alaposan átalakult négy soknemzetiségű birodalom. Helyükön független államok, jellem-

zően köztársaságok jöttek létre. A világháború előtt mindössze két köztársaság volt Európában: a svájci és a franciaországi. A háború után számuk 15-re emelkedett. Ezek között akadt nagy múltú és most újjászületett állam, például Lengyelország, de olyan is, például a három balti ország, amelyek semmiféle állami múlttal nem rendelkeztek. Utóbbiak szemében a versailles-i békerendszer a nemzeti célok valóra válását elősegítő és történelmi elégtételt hozó döntéssorozatként jelent meg. A vesztesek, mindenekelőtt a németek, a magyarok és a törökök perspektívájából viszont nemzeti katasztrófának látszott.

A Párizs környéki békékhez szorosan kapcsolódtak az 1921–22-es washingtoni konferencián elfogadott nemzetközi szerződések: az ún. négyhatalmi egyezmény a csendes-óceáni szigetekről, az öthatalmi megállapodás a tengeri fegyverkezésről és a kilenchtatalmi szerződést Kínáról.

A világ új rendjén való örökösés egy új nemzetközi szervezet, a Nemzetek Szövetsége, közkeletű nevén a Népszövetség feladata lett. Ezt eredetileg Wilson elnök kezdeményezte azzal a céllal, hogy a béke fenntartását biztosítsa. Európai szövetségeseinek elvtelen döntései miatt az Egyesült Államok végül nem lépett be a szervezetbe. A Népszövetséget így végül 32 győztes állam alapította, amelyhez a későbbiekben még több mint tucatnyi semleges és vesztes állam csatlakozott. Magyarországot 1922-ben, Németországot 1926-ban, a Szovjetunió pedig 1936-ban vették fel a tagok közé.

Gyengesége ellenére a Népszövetség számos nemzetközi konfliktus elsimításában működött közre eredményesen. 1921-ben ilyen volt az Åland-szigetek Finnországnak ítélese s ugyanakkor az ottani svéd kisebbség széles körű jogainak a kikényszerítése. 1925-ben a Bulgária elleni görög támadás leállítását és az okozott kár megtérítését lehetett sikerként elkönyvelni. Dél-Amerikában a Peru és a Kolumbia, valamint a Bolívia és Paraguay közötti határvita elsimításához járult hozzá a szervezet. Számos más ügyben azonban tehetetlennek bizonyult. A nagyhatalmak békebontó tevékenysége ellen például nem mindig lépett fel, s ha mégis, akkor szinte mindig sikertelenül. A szervezet kudarcai közé tartozott az 1932-ben összehívott leszerelési, illetve fegyverzetcsökkentési konferencia ered-

ménytelensége is. Ez előrevetítette a szervezet legfőbb céljának, a béke megőrzésének kudarcát.

A versailles-i és washingtoni döntések olykor máig ható következményeiből elkerülhetetlenül adódott, hogy a Nagy Háború emlékezete különböző tartalommal épült be a hadviselők emlékezetébe. Másként és másra emlékeznek a győzők és a nyertesek, mint az elbukottak és a vesztesek. Ám – és az I. világháborúnak ez is egyik fontos újdonsága – mindenki emlékezett. Bár háborús emlékműveket már korábban is állítottak szerte a világban, csak a Nagy Háború után vált általánossá az emlékezés évről évre történő, ritualizált demonstrálása. Nagy-Britanniában, ahol az *Imperial War Museum* kialakítása már 1917-ben megkezdődött, a Németországgal kötött fegyverszünet napja, vagyis a november 11-e utáni első vasárnapot nyilvánították *Remembrance Sunday*-jé. Ezen a napon 11 órakor két percre megáll a közlekedés, és elhallgatnak a rádiók. Szokássá vált az is, hogy a Whitehall háborús síremlékéhez egy-egy csokor virágot helyeznek el. A csokrok elvileg olyan pipacsból készültek, amilyenek a somme-i csatamezőt borították. Gyakorlatilag viszont – s ez Londonban könnyebb volt – piros színű krepp-papírból, amire idővel egy egész kis iparág szakosodott.

A francia parlament ugyancsak a november 11. utáni első vasárnapot kívánta a megemlékezés napjává tenni. Az egykori frontharcosokat tömörítő veterán szövetségek tiltakozása miatt azonban 1922-ben végül más döntés született: november 11-ét ünnep- és munkaszüneti nappá nyilvánították. Az évről évre ismétlődő ünnepek egyik csúcspontja a Diadalív alatt elhelyezett örökmécs lángjának fellobbantása este fél hétkor. Külön nagy nemzeti múzeuma a Nagy Háborúnak Franciaországban nem készült. A jelentős csatákat azonban több helyi és részben magánmúzeum is megőröki. Ilyen található Verdunban, a Somme melletti Péronne-ban és Meaux-ban. Az évek során a legtöbb francia településen emeltek egy-egy háborús emlékművet, amely körül november 11-én a helyi gyászolók és emlékezők gyűlnek össze. A rituálé nemcsak koszorúzásokból és emlékbeszédek elmondásából áll, hanem az eltűntek listájának a felolvasásából is. Az elhangzó nevekhez hozzáteszik: „elesett a hazáért”.

A brit és a francia gyakorlattól eltérően a Szovjetunióban semmiféle háborús kultusz nem alakult ki. A bolsevik vezetők nem a megdöntött cári hatalomhoz kötődő háború emlékezetének fenntartására, hanem saját dicsőségüknek az ápolására törekedtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia győztes utódállamaiban pedig a nemzeti önmegvalósításért folytatott harc írta felül a háborús erőfeszítéseket. Jó példája ennek Csehszlovákia, illetve a Cseh Köztársaság, ahol a francia és az orosz hadsereg oldalán harcolt hadifoglyok és dezertőrök az emlékezetre méltó és szobrokba öntött hősök, nem pedig saját országuk akkori hadseregének engedelmes katonái.¹³

Magyarországon a Tisza-kormány kezdeményezte még 1917-ben, hogy minden település emeljen emlékszobrot a fegyvert fogott és elesett katonák tiszteletére. Ezek közül az elmúlt évtizedekben több elpusztult, néhányat tudatosan elpusztítottak, de igen sok település főterén még ma is állnak. A magyar ismeretlen katona sírját, amelyet a Hősök terén, a milleniumi emlékmű közelében állítottak fel, Bethlen István miniszterelnök avatta fel 1929. május 6-án. Beszédében Magyarország első világháborús harcait önvédelemként, az ügyet pedig, amiért a katonák harcoltak, megkérdőjelezhetetlen igazságként mutatta be.¹⁴ A háború hivatalos emlékezete tehát az ország egységéért folytatott hősiesség körüli artikulálódott, s a szenvedő parasztkatona alakját elfedte a hősiesség honvéd figurája. A Dialektikus árnyékában, a Forum Romanumon és a westminsteri apátságban ugyanilyen szellemben tartottak szónoklatokat, csupán a hősök voltak más nemzetiségűek, és az igazság szó bírt eltérő jelentéssel.

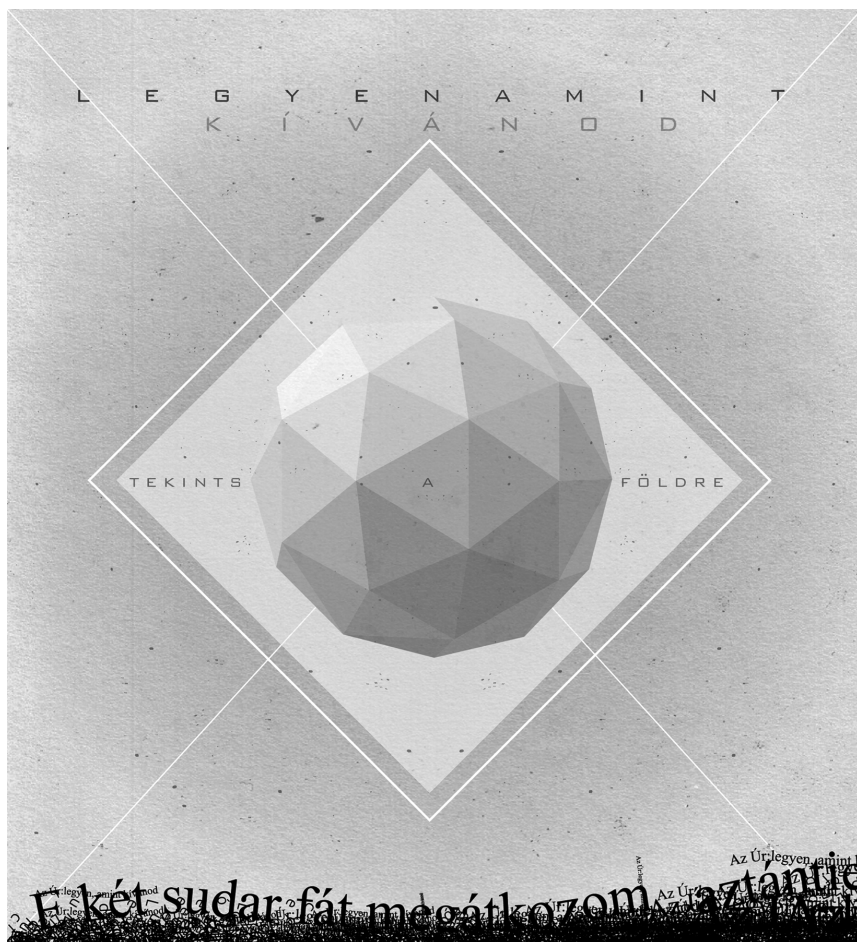
A II. világháború borzalmait több évtizedre elhalványították a Nagy Háború emlékezetét. Az 1960-as és 1970-es évek erőszakellenes és kozmopolita ifjúsági mozgalmak nemcsak a háborút és annak ideológiai hátterét, a nacionalizmust utasították el, hanem a patriotizmust is a múlt gyanús és hasznavehetetlen rekvizitumai közé utalták. Egyes országokban,

például Németországban, ahol a nácizmus terhes öröksége és az 1990-es újraegyesülés fölötti öröm kevés helyet hagy más történelmi események kultuszának, ez az érdektelenség a mai napig tart. A Szovjetunió utódállamainak történelmi emlékezetéből ugyancsak hiányzik a Nagy Háború. Franciaországban azonban ma is nagy kultusza van, nagyobb, mint a II. világháborúnak s az 1950-es években túldimenzionált II. világháborús francia ellenállásnak. Az aktuálpolitikai érdekekkel összekapcsolódva ezt jelezte, hogy 2006-ban a francia hadseregben szolgált muzulmán, 2007-ben pedig a szenegáli katonák emlékművét avatták fel. A Nagy Háború kitüntetett emlékezetpolitikai státusára utalt az is, hogy az utolsó I. világháborús francia veterán 2008-ban olyan katonai tiszteletadás keretében temették el, hogy koporsója mellett Nicolas Sarkozy köztársasági elnök és Jacques Chirac állt díszőrséget. A tengerentúli államokban ugyancsak az érdeklődés megéléskülsebe tapasztalható. 1993-ban Ausztráliában, 2000-ben Kanadában és 2004-ben Új-Zélandon avatták fel az ismeretlen katona sírját. Egészen különleges az a 2008-ban, a háború befejezésének 90. évfordulója alkalmából Canberrában felállított köztéri alkotás, amely nem a szokványos mondatok egyikével, hanem Kemál Atatürk anyákra és halott fiúkra utaló szavaival állít emléket a Gallipolinál elesett ausztrál katonáknak.¹⁵ A nemzeti szempontok háttérbe szorítása és a megbékélés szelleme jellemzi annak a kobaridi – „magyarul”: caporettói – I. világháborús hadimúzeumnak a kiállításait is, amelyeket az olasz, a szlovén és a magyar szakemberek állítottak össze néhány évvel ezelőtt. Ugyanitt közös erővel tartják karban a katonatemetőket, helyreállítanak barakkokat és lövészárkokat, s többnyelvű emléktűrákat szerveznek. Tudom, hogy ez ma még nem minden egykori frontszakaszon képzelhető el. Biztos vagyok azonban benne, hogy idővel még a legádázabb I. világháborús ellenfelek leszármazottai is felfedezhetik magukban és őseikben az embert.

■ JEGYZETEK

1. Szentí Tíbor: *Vér és pezsgő*. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. Magvető, Bp., 1988. 101.
2. *Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz*. Csibi Istvánné Siklódi Mária önéletírása. Szerk. Horváth Arany. Európa Könyvkiadó, Bp., 1985. 10.
3. *Csonka Mihály élete és világképe*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 145.
4. Környeyné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban*. KLTE, Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1985. 111.

5. Csonka Mihály: i.m. 146.
6. Christian Habbe: *A mérnökök versengése*. In: *Az első világháború*. Szerk. Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe. Napvilág Kiadó, Bp., 2010. 75–79.
7. Taraszovics Sándor: *Amerikai békeelőkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról*. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Bp., 1995. 65.
8. Karen Andresen: „Egy nép a vágóhídon”. Az örmények tömeges legyilkolása. In: *Az első világháború*. i.m. (2010) 195–197.
9. Anton Holzer: *Das Lächeln der Henker. Das unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Primus Verlag, Darmstadt, 2008. 24–35, 112–131.
10. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újraírt háború*. L'Harmattan, Bp., 2006. 47.
11. Németh László: *Akasztofavirág*. Magvető, Bp., 1985. 44.
12. *Magyarországi pártprogramok*, 75.
13. *Une mémoire portée par la société*. Entretien avec Antoine Prost és Nicolas Offenstadt: Les consensus introuvable. In: *L'Histoire. Les collections. 14-18: la catastrophe*. 101–105.
14. *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. II Genius Könyvkiadó Rt., Bp., 1933. 219–222.
15. *Idées reçues sur une hécatombe*. Entretien avec Jay Winter. In *L'Histoire. Les collections*, i.m. 66–74. és 104–105.

ZUH DEODÁTH

HAUSER ARNOLD KÖNYVTÁRA PÉCSÉN

■ *[Pro captu lectoris] habent sua fata libelli.* A könyvek sorsáról szóló Terentianus-idézet sorsa tulajdonképpen köztudott. A teljes mondatnak előszeretettel csak a második felét idézték. Ezzel pedig – írott és íratlan – filológiai szabályokat hágtak át, és egyre inkább arra készítették a vonakodó olvasót, hogy a pontos kontextus ismerete hiányában kényszerűen értelmezze ezt az évezredes szentenciát. Azonban, mint általában a filológiai zavaroknak, ennek is lett némi haszna. Egyrészt élő mementóként mindig előcitolható a pontatlan idézők ellen. Másrészt pedig annak a lehetőségét is felvillantja, hogy új keretbe helyezzük az egyébként részben értelmét veszített, részben pedig megfakult mondásunkat. Az említett szöveghely ugyanis jelentett már sok mindent. Egyrészt azt, hogy a könyvek olvasásának, értékelésének története nagyon változatos, és korról korra egyre fordultatosabb vagy éppen drámaibb. Másrészt azt, hogy a könyvek és íróik sorsa szorosan összefonódik egymással. Walter Benjaminszóló eredeztetik hagyományosan azt a harmadik értelmezést, amely viszont a könyvek gyűjtőjének perspektíváját villantja fel.¹ 1931-es esszéjében (*Ich packe meine Bibliothek aus* – „Könyvtáram kicsomagolása közben”) írja azt, hogy a könyvgyűjtő számára a könyvek sorsa a könyvek példányainak sorsává válik.² Illetve még valami egészen lényegeset: a könyvgyűjtők gyűjteményei maguk és az, ahogyan a könyvtárat birtokló személy ambícióit, érdeklődését a könyvek doku-

mentálják, mára már anakronisztikussá váltak. A könyvgyűjtőben egy kihalófélben levő embertípust ismerhetünk meg. Kihalását pedig korszerűtlensége okozza (az individualitás eszményítésének korrekciójaként a szociális érzékenységben fogant és egyre jobban felszerelt közkönyvtárak korában). De sohasse feledjük el, mondja továbbá, hogy a könyvgyűjtőt és magánkönyvtár-gyárápítót éppen „a kihalás küszöbén érthetjük meg igazán”.

Nehéz eldöntenünk, hogy ebből a lehetséges megértésből mit is profitálhatunk. Persze a kultúra ritka és sokak számára nehezen befogadható termékeinek rajongója és az ő nehezen befogadható, papíralapú tárgyai különleges és hétköznapi értelmiségi sorsok dokumentumait szolgáltatják. A könyvek gyűjteménye az őket gyűjtő értelmiségiek és a környezetükben élő emberek, egy szűkebb körű csoport vagy mikrotársadalom leírásában is segítségünkre lehetnek (például azáltal, hogy felderítjük, ki milyen exkluzív kapcsolat révén jutott egy bizonyos kötethez). Amennyiben pedig klasszikus szerzők magánkönyvtáráról van szó, legalább néhány szempontunk (és újabb kérdésünk) mindig lesz a válaszhoz. Megtudhatjuk például, hogy mit, hogyan és mennyire alaposan olvasott el a szerző. Hogy mivel kapcsolatban alakított ki bensőségebb viszonyt. És persze azt, hogy mennyire tekintette könyvtárát elegáns és megőrzendő gyűjteménynek, esetleg mennyiben munkaeszközök, használati tárgyak kollekciójának.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – *Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A szöveg írása során felhasználtam azokat az információkat, amelyeket a pécsi Arnold Hauser International Colloquium in the Sociology of Art and Knowledge (2014. június 6.) kapcsán résztvevő kollégáimmal, Robert Bornnal, Demeter Tamással és Axel Gelferttel folytatott beszélgetések során szereztem. Ez a szöveg nem jöhetett volna létre, ha Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karának könyvtárában őrzött Hauser-gyűjteményhez és a Pécsi Egyetemi Könyvtár Irattárában található, a könyvtár feldolgozásáról szóló dokumentumokhoz nem lett volna közvetlen hozzáférésem. Ezúton köszönöm Pillár Zsófiát (PTE MK) és Schmelczér-Pohánka Éva (PEKI) önzetlen segítségét.

A művészettörténet elméleti háttérének összefoglalójaként és a művészetszociológia egyik legnagyobb 20. századi szintézisének megalkotójaként számon tartott Hauser Arnold magánkönyvtára kapcsán hasonló kérdések merültek fel. Ez a rövid írás ezekre kíván – legalábbis részben – válaszolni. A könyvtár sorsa azért is érdekes, mert Hauser életművével kapcsolatos esetleges átfogó nehézségeket is felvillant. Végeredményben persze azt mutatja, hogy a szerző és könyvtárának ismertsége és népszerűsége szorosan összefügg egymással. Vagyis hogy a könyvek példányainak sorsa és tulajdonosuk sorsa igencsak párhuzamos történeteket mesél el.

(1.) *Az alaptörténet.* Hauser Arnold és második felesége, Borus Rózsa 1977-ben döntött amellett, hogy Magyarországra költöznek. Hauser ekkor már több mint ötven éve nem élt szülőhazájában. Művei és személye iránt viszont egyértelműen megélnék a lelkesedés akadémiai bestsellernek számító könyve, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* fordítása és első magyar kiadás³ után. Hauser személye, származása a hatvanas évek végén annyira nem volt még benne a magyar köztudatban, hogy könyve címlapján neve is fordított szórendben szerepelt (lásd 1. illusztráció). Még egy 1969-es, BBC–Magyar Rádió közös interjúban is így konferálta fel a riporter, Rapcsányi László: „A londoni stúdióban ül Arnold Hauser professzor. Nyugodtan mondhatnám, hogy Hauser Arnold, hiszen a művészetszociológia világhírű professzora Temesvárott született 1892-ben.”⁴ 1976. március 6-án sugározta a Magyar Televízió azt a Londonban felvett interjút, melynek szerkesztője Hauser neje, a kérdező pedig Nyíri Kristóf volt a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából.⁵ Ez után következett szinte gyors egymásutánban Hauser meghívása akadémiai tagnak, székkfoglaló előadása,⁶ hazatelepülése, majd végül 1978-as halála 86 éves korában. A hazatelepülés elkezdése és halála között azonban elég kevés idő telt el. Az, amit Hauser végrendeletében határozott, vagyis hogy könyvtárát (könyveit, hanglemez-, képeslap- és diapozitívgyűjteményét) az MTA könyvtárára hagyja, pedig – mint később kiderült – egyáltalán nem valósult meg olyan természetességgel, mint ahogyan megvalósulhatott volna.

1. illusztráció: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete első magyar kiadása*

Igaz ugyan, hogy könyveinek jelentős része a meghatározott helyre került. Azonban ennek viszonylag kevés nyoma volt, ahogy Hauser hagyatékának Magyarországra kerülését általában sem kísérte túlzottan nagy hírverés. Ne feledjük el, hogy egy olyan, a köztudatba éppen csak bekerülő tudós személyes javairól volt szó, aki nagy részben marxista művészetszociológusként volt nyilvántartva, de még egyik jó helyen megjelent nekrológja is főleg azzal foglalatzkodott, hogy Hauser és a marxizmus viszonyát tisztázza (és szerzőnket egyfajta önkritikus, belső gyötrődésekről sújtott alakként láttassa halála után alig pár héttel). A megemlékezésből álljon itt egy hosszabb részlet: „Hauser mindazonáltal nem csak értelmezte és alkalmazta Marxot, hanem olykor ellenvetéseket is tett vele szemben; ellenvetéseinek alaphangját ugyanakkor nem a kritika, hanem a Marx fölötti vívódás adta. [...] Hauser egyfelől minden szellemi képződmény végső soron ideologikus voltát tételezte, és ehhez képest egy nem ideologikus történelemelmélet elképzelése különösen hatott. [...] A »teoretikus marxizmus« fogalma ideologikus fogalom volt: a Londonban magányosan élő és gondolkodó Hauser érthető és nyilvánvaló személyes ideológiáját fejezte ki.”⁷ A teoretikus és elkötelezett (vagy politikai) marxizmus közötti különbségtéves értelmes és nem ellentmondásos együttállásának kimagyarázása olyan sok

időt vett el a megemlékezés írójától, és ebbe olyan szenvedélyesen lovalta bele magát, hogy a végén már sikerül is elfelejtenünk azt, hogy itt eredetileg egy a közelmúltban elhalálozott nagy formátumú személyiségről van szó. Ennek a szerzőnek pedig talán itt nem a marxizmushoz fűződő viszonya a legfontosabb, legalábbis nem személyiségének és jelentőségének méltatása szempontjából, amelyekre a nekrológ műfajának mégiscsak két meghatározó vonulataként tekintünk.

Összességében tehát azt lehet mondani, hogy a korban a könyvtári hagyaték szakmai feldolgozása teljesen másodlagos volt. Először a marxizmussal szemben sokszor kritikai hangnemet is megütő tudós elméleti-ideológiai hovatartozását kellett tisztázni. Az pedig csak nehezítette Hauser népszerűségének, vagyis éppen csak megalapozott (köz)ismertségének folyamatos növekedését, hogy külföldi professzorként stabil hazai beágyazottság nélkül tért haza ötven év emigráció után. Ennek a körülménynek a relevanciáját nem szabad alulértékelnünk még abban a helyzetben sem, amelyben halála után pár évvel⁶ tulajdonképpen műveinek teljes magyar kiadása hozzáférhetővé vált.

(2.) *Hauser könyvei Pécsen*. Az említett könyvtári hagyatéknek a baranyai megyeszékhelyre való szállítása több esetleges körülménynek és persze néhány történetünkben szereplő alak személyes ambíciójának volt köszönhető.⁹ Ide sorolható a teljes procedúrát kezdeményező Bihari Ottó jogászprofesszor, Takács Gyula, Baranya megyei tanácselnök, illetve Ádám Antalné, a hagyaték későbbi gondozója, aki komoly erőfeszítéseket is tett a könyvek sorsának rögzítésére.

Nézzük meg azonban előtte, hogy mit tartalmaz a hagyatékról szóló iratcsomó a Pécsi Egyetemi Könyvtár Irattárában, és hogyan értelmezhetjük ezt a könyvtárról szóló személyes tapasztalatok összefüggésében. Az itt található iratok listáját fordított időrendben közlöm, hogy mintegy visszafelé tudjuk követni a könyvtár sorsának alakulását:¹⁰

[I.]: Jelzet nélkül [=J.n.]: Ádám Antalné egykori osztályvezető levele Bogáthyiné Hanznos Évának 2003. január 6-ról. 1 lap.

[II.] J.n.: Boríték a hiányzó példányok kézzel írt céduláival (22 db), illetve egy S[...] Katalin nevű kutató kölcsönzési lapjával.

[III.] J.n.: TDK MF-2HD 1,5“-es floppy-lemez a Hauser2.doc fájljal, amely Ádám Antalné összefoglalóját közli a könyvtár történetéről.

[IV.] MTAK 531/87: 1987. április 28-i levél: Dr. Rózsa György az MTAK igazgatójának levele Enyedi Györgyhöz, az MTA DTI igazgatójához, a Hauser könyvtári hagyaték feldolgozójához. 1 lap.

[V.]: MTA RKK i.sz. I-73/1987. V. 15.: Csefők Ferenc (MTA Regionális Kutatások Intézete) levele Dr. Tóth Tibornak arról, hogy válaszoljon IV-re. 1 lap.

[VI.] PEK i.sz. I-73/1987 – Dr. Tóth Tibor, a PEK főigazgatójának levele Dr. Rózsa Györgynek. 1987. május 22-ről, 1 lap: „A gyűjtemény könyvtárunk állományát kiválóan egészíti ki, hisz a háború utáni évek külföldi esztétikai, művészettörténeti, szociológiai irodalma nagyon hézagosan szerepelne Pécsen, pedig – főként az itt folyó felsőoktatási kísérlettel is összefüggésben – jelentős egyetemi és kutatói igény van e gyűjteményre.” (válaszlevél [IV.]-re)

[VII.] J.n.: Feljegyzés Hauser Arnold hagyatékának könyvtári feldolgozásáról; szerző: Dr. Ádám Antalné, osztályvezető – Pécs, 1982. december 15. 1 lap; eszerint: 4728 címléírasi egység feldolgozását a héttagú könyvtári munkacsoport 1981. december 31-ig befejezte.

[VIII.] J.n.: Jegyzőkönyv Hauserné Borus Rózsa budapesti [!] lakásán Hauser könyvtári hagyatékának átvételéről. Pécs, 1982. október 6-i dátummal [?]. 1 lap.

Hátoldalán: kézirással feljegyezve: „Hauserné Borus Rózsától ajándékba kaptuk: / Hauser Arnold: The sociology of art. London 1982, Routhledge [sic!], 1db. / Hauser Arnold: Histoire sociale de l'art et de la litterature. Paris 1982. 1-4. vol. (4 db.)”

[IX.] J.n.: Beszámoló Hauser A. hagyatékának könyvtári feldolgozásáról (Állományadatok). Szerző: dr. Ádám Antalné, osztályvezető. Pécs, 1982. január 13. 2 lap. A munka kezdete az első lap szövege szerint: 1980 novembere.

Eszerint (még a dia- és képeslapadományok, valamint a két ajándékkönyv átvétele előtt) az állomány a következő: (vö. 1. lap): 2934 könyv (3122) kötet, 154 füzet folyóirat, 440 tétel hanglemez, ami = 613 darab.

[X.]: feljegyzés Hauser Arnold hagyatékának átvételéről. Szerző: dr. Ádám Antalné, osztályvezető (konvolutszámok, hiszen „nem lista, hanem lezárt

dobozok alapján” vették át a könyvtárat). 1 lap. Kelte: Pécs, 1982. (kék tollal átírva:) 1981. január 20. A levélben szerepel egy „1980. októberében” jegyzet a hagyaték átadásáról. Mint [VII.]-ből kiderül: a teljes állomány átadása 1982. október 6-án történt meg azzal, hogy Borus Rózsa a fotó- és diaképállományt is átadta.

[XI.] I-58/1980: Tervezet Hauser Arnold könyvhagyatékának könyvtári feldolgozására. 2 lap. Jegyzi: Ádám Antalné, PEK, 1980. június 11.

[XII.] [XI.] eredeti és korrektúrapéldánya.

[XIII.] Baranya Megyei Tanács 880/1979 // MTA DTI 875/79 (1979. október 8.) // MTAK 221/2/1979: Takács Gyula, baranyai tanácselnök és Bihari Ottó, DTI-igazgató, akadémikus levele Rózsa Györgynek, az MTAK igazgatójának 1979. október 3-án (1 lap). Az említettek itt az elhelyezésre vonatkozóan három alternatívát sorolnak, melyek közül a dokumentumon kékkel bekeretezve: „c.) esetleg az Egyetemi Könyvtár bővítését szolgáló jelenlegi belvárosi iskolában (Leonardo da Vinci u. 1.); átalakítása mintegy 4-5 évet igényel.”

Az utolsó bejegyzéshez tegyük hozzá, hogy a hagyaték a nyolcvanas évek végére éppen ide, vagyis a mai pécsi Szepessy Ignác utcába került megőrzésre. Innen jutott át 2011-ben a végül számára talán szimbolikusan is a leginkább megfelelő helyére.

Jelenleg a Pécsi Zsolnay Kulturális Negyed egyik ipari műemlékében, egy égetőkemence-sorból átalakított könyvtárhelyiségben, a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karán őrzik Hauser Arnold könyvtárát. A könyvtár anyagával kapcsolatban lehet olyan érzésünk, hogy nemcsak feldolgozottsága nem teljes (több, bár mégis elhanyagolható mennyiségű, nem katalogizált dokumentum is van a polcokon), hanem ebből kifolyólag talán a könyvtár állományának integritása sem teljesen biztos. Mint kiderül, az ilyenfajta, részben irracionális kétélyek megalapozottak. Volt olyan könyv, amely végül nem került bele a katalógusba, viszont ott volt az elegyes példányok között (Hauser *A művészet szociológiája* című „kései főművének”¹¹ 1982-es angol kiadása, pontosabban annak egy példánya).¹² Az első feltételezés szerint azért, mert a védőborítón vizesedés-penészedés nyomai voltak tapasztalhatóak, és így nem került a katalogizált könyvek közé, majd

pedig átkerült az elegyes polcra olyan papíreműek társaságába, mint például London metróterképe a hatvanas évek végéről. Mint az adomány átvételi jegyzőkönyvének 1982-es példányából kiderül, az akkor még Janus Pannonius Tudományegyetem könyvtárának munkatársai ezt a könyvet személyes adományként vették át Hauserné Borus Rózsától, és így szakmai okokból sem kerülhetett be Hauser saját könyveinek állományába. Ráadásul a már 1980-ban átadott könyvtár katalogizálása 1981 során be is fejeződött. Nem olyan sokatmondó az az album-, illetve katalóguslista sem (egy kézzel írott cédulaköteg), amely az elveszett példányokat összesíti. Sokkal árulkodóbb viszont az, amit Ádám Antalné írt 2003. január 6-án Bogáthyne Hasznos Évának, a Pécsi Egyetemi Könyvtár főtanácsosának: „A könyvtári kölcsönzés során elvesztett pár mű (főként kiállítási katalógusok), az erről szóló cédulákat is elküldöm borítékban, valamint a Dunántúli Tudományos Intézet S[...] Katalin nevű kutatójának kölcsönzési lapját. Egy könyvet nem tudtunk visszaszerezni tőle.” A kézzel írt kölcsönzési lap, vagyis inkább tollal papírra vetett feljegyzés azt mutatja, hogy az illető kutató 16-17. századi metafizikai költeményeket kutatott, melyekhez viszonylag jó anyagot talált Hauser könyvtárában. Az elsősorban John Donne iránt érdeklődő S. K. a *The Donne Tradition* című (VIII. V75 jelzetű) könyvet¹³ – ki tudja, mikortól – 2003 januárjáig, a levél keltéig (és tegyük hozzá a könyvtár anyaga alapján: mind a mai napig) nem szolgáltatta vissza. A kölcsönzőlap azért is tanulságos, mert Hauser manierizmus-könyvében a középkori világkép felbomlásának és a természettudományos világkép megjelenésének irodalmi dokumentumaként többször hivatkozik Donne-ra és a First Anniversaryre.¹⁴

Sokkal egyértelműbbé teszi a könyvtár integritásának sérüléséről szóló gyanú jogosságát Ádám Antalné egy megjegyzése az iratkonvolutumot kísérő levelében (lásd [I.]-et): „A dokumentumok egyrészt azért fontosak, mert jelzik, hogy a Gyűjtemény tulajdonosa a Magyar Tudományos Akadémia, illetve annak könyvtára, másrészt pedig azért, mert a hagyatékot dobozokban és nem részletes egyedi listával adták át, mely később félreértést eredményezett. [...] Hauser Arnold az MTA-nak 10 000 kötetes könyvtárt emlegetett a Fel-

sómáli vagy Alsómáli (nem emlékszem pontosan) ház fejében, de ez bizony nem volt annyi.”¹⁵ Az idézet szép példája az akkurátus könyvtáros tisztázó munkájának. Téved az, aki azt hiszi, hogy ez egy teljes gyűjtemény. Az egyedi listás megjegyzés pedig arra utal, hogy bizonyos könyvek, amelyek nyilván a családnak, örökösöknek fontosak voltak, nem kerültek adományozásra. Hauser könyvtárának teljes állományát egész egyszerűen nem is ismerjük. Az érkezett Magyarországra, ami Londonban a dobozokba bekerült. A mérleg végül is 3122 kötet, szemben a nagyjából tízezerrel. Mint az egykori osztályvezető asszony az adott dokumentumban fogalmaz, mindezt a könyvtárat Pécsnek megszerző Bihari Ottó szóvá tette az özvegynek, de úgy tűnik – tegyük hozzá mai szemmel –, hogy ennek nagyobb fogantaja nem volt annál, mint amit ma is látunk. Vagyis ugyanazt a gyűjteményt, amit a PEK egykoron átvett.

(3.) *Egy példa és egy következtetés.* A könyvtárnak a bevezetőben említett kutatási célokra való használhatóságát nagyban behatárolja az a tény, hogy ez nem egy viszonylag gazdag kéziratok hagyaték kísérőanyaga. Hauser általában azt, amit megírt, publikálta, ugyanakkor szintézisalkotó munkaszemlélete miatt nem fűződtek a nevéhez még be nem fejezett művészettörténeti alap kutatások. Ha voltak is bármilyen kéziratok, azok nem kerültek sem Magyarországra, sem Pécsre. Sőt azt sem lehet állítani, hogy az idekerült könyvek jól dokumentálnák Hauser munkastílusát. Tulajdonképpen olyannyira nincs bennük sem jegyzet, sem kiemelés, aláhúzás, hogy jószerivel semmit sem dokumentálnak. Természetesen vannak kivételek, de ezek elenyészőek.¹⁶ A legszomorúbb az, hogy a könyvtár teljességének ismerete nélkül végül is azt sem tudjuk, hogy a Hauser által tulajdonképpen olvasott és feltehetően munkaeszköznek is használt könyvek (ha voltak ilyenek), illetve a saját könyvekhez készült jegyzetek hova kerültek. Az olvasható hagyatékbeli könyvek kiváló állapotban vannak, és egy nagyon pontosan és tisztán, nyomok nélkül olvasó tudós benyomását hagyják Hauserrel.

Az egyik olyan dolog, amelyik viszont mindjárt meglehetősen érdekessé

teszi a gyűjteményt, a következő. Mivel Hauser mindig beszerezte saját könyvének kiadásait, ennek nyomán jó komparatív elemzések végezhetőek bizonyos passzusok fordításairól és azok recepciótörténeti kontextusáról. *A művészet-történet filozófiájának* egyik részlete például lényeges lehet annak fordítástörténete szempontjából. A magyar kiadás ugyanis a következő idézetből elhagyja a szögletes zárójelben található mondatot: „Marx azt tanította, hogy minden szellemi alkotás, minden tudományos gondolat és a valóságra vonatkozó minden elképzelés az igazság valamely különös, érdek által korlátozott és perspektivikusan eltorzított szemléletmódjából ered. [De Marx elmulasztotta megjegyezni, hogy folyamatos háborút viselünk gondolataink ilyen torzító tendenciája ellen, és bár értelmi meglátásaink elkerülhetetlenül részrehajlóak, rendelkezünk azzal az erővel, amely kritikailag felülvizsgálja ezeket, és bizonyos mértékig kijavítja szemléletünk öngyaldalúságát és hibáit].”¹⁷

Esetünk önmagában is jellegzetes példa lehet az 1970-es évek magyarországi filozófiai-elméleti cenzúrájának metódusaira és szempontjaira. A helyzetet azonban tovább árnyalja, hogy a Hauser könyvtárában található mindenik, még életében megjelent idegen nyelvű kiadás hiánytalanul tartalmazza a mondatot, egészen az 1970-es varsói, tehát szintén a keleti blokkban megjelent edícióig bezárólag.¹⁸ Az ilyen túlfinomított vagy a helyzetet túlóvatoskodó cenzúrák néha érthetetlen radikalitása azonban nem elszigetelt eset. Azt magasan túlszárnyalja egy Hauser könyvtárában nem megtalálható 1987-es keletnémet kiadás *A művészet és irodalom társadalomtörténetéből* (ez volt egyben a szöveg első kiadása a Német Demokratikus Köztársaságban – a borítót lásd 2. illusztráció). A könyvből teljesen és mindenfajta jelzés nélkül kimaradt annak utolsó és talán egyik legfontosabb fejezete, a nyolcadik, amely a mozgókép és a filmművészet koráról szól.¹⁹ A fejezet eredetileg annyira központi szerepet töltött be, hogy a holland kiadás a film korát a könyv magyarázóba fordított címében is szerepeltette: „A barlangrajztól a filmkockáig. A művészet és az irodalom mint társadalmi jelenségek története.”²⁰

Arnold Hauser

Sozialgeschichte
der Kunst und Literatur

2

2. illusztráció: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete keletnémet kiadásának második kötete*

De a felsorakoztatható lehetőségek ebben nem merülnek ki. Amennyiben komolyabb érdeklődés lenne tapasztalható Hauser életműve iránt, valószínűleg könyvtára is a karakteres passzusok megformálását és eredetét kutató Hauser-olvasók célpontjává válna. Olyan személyeké, akik többet szeretnének tudni vagy megérteni Hauser Arnold gondolatairól, azok fejlődéséről szerzőnk olvasmányélményeinek és műveltségének feltérképezése által. Amíg ez az érdeklődés nem alakul ki, vagy nem erősödik meg, addig Hauser könyvtára továbbra is az marad, ami eddig: egy jelentős, de mégsem ismert, klasszikus, de egyre inkább elfelejtett nagy elméleti szerző jelentős, de mégsem ismert, klasszikus, de hanyagolt könyvtára. Tehát könyvpéldányok gyűjteménye, amelynek sorsa hasonló a birtoklójához.

■ JEGYZETEK

- Joseph D. Lewandowski: *Unpacking Benjamin and His Library*. Libraries & Culture 1999. 2. sz. 151–157. Benjamin angolszász recepciójában a szerző és könyvtárának viszonya annyira emblematisz témává vált, hogy műveinek első (1968-as) angol nyelvű válogatásába (amelynek előszavát Hannah Arendtnek egy a New Yorkerben megjelent cikke adta) a könyvgyűjtőről szóló, német kiadásaiban finoman szólva is érdekességszámba menő esszé az első, bevezető helyre került (vö. Walter Benjamin: *Illuminations*. Transl. Harry Zorn. Harcourt, New York, 2007 [1968]. 59–68.).
- Lásd: Walter Benjamin: *Medienästhetische Schriften*. Suhrkamp, Frankfurt, 2002. 175–182.
- Fordította Nyilas Vera. Az utószót írta Németh Lajos. Gondolat, Bp., 1968.
- Művészetszociológia és elkötelezettség. Párbeszéd a nagyvilággal. Rádióbeszélgetés – 1969*. In: Hauser Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 7.
- Az interjú megjelent többek között a *Kritika* 1976. évi 4–5. számában, valamint *Ifjúkori barátok* címmel a *Találkozásaim Lukács Györggyel* (lásd feljebb) című kötetben is: 44–86.
- Változatok Lukács Györgv tertium datur témájára. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián – 1977*. In: Uo. 87–113.
- Hauser Arnold, 1892–1978* [megemlékezés] [szerzőmegjelölés nélkül]. Világosság 1978. 3. sz. 168.
- 1982-ben jelent meg az utolsó, addig magyarul még nem olvasható kései opus magnuma, *A művészet szociológiája* (Ford. Görög Livia. Gondolat Kiadó, Bp.).
- Itt elsősorban egy levéltári forráscsoportra támaszkodom. A Pécsi Egyetemi Könyvtár őrzi azt a szinte egyedülálló dokumentumköteget, amelyet Ádám Antalné, a könyvtár egykori osztályvezetője gyűjtött össze a Hauser-hagyatékáról és annak Pécsre érkezéséről. Tőle származik az a rövid ismertetés is, amelyet a könyvtárról egyedüli viszonylag átfogóbb szöveggként nyilvános helyen is elolvashatunk (a PTE MK honlapján): <http://kulonygyujtemenyek.lib.pte.hu/mk-hauserarnoldhagyatek> (Utolsó letöltés: 2014. 08. 3.). A könyvtár általános helyzetéről még egy lexikonszócikket említhetünk meg: Pohánka Éva: *Hauser Arnold könyvtára*. In: *Pécs Lexikon*. I. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010.
- Mivel maga a dokumentumköteg nem rendelkezik külön jelzettel, az abban található megjelölések az eredeti intézményi, hivatali iktatószámokat tükrözik.
- A ilyenfajta bevett szófordulatok azért is igénylik az idézőjelet, mert Hauser már a debüt siker-munkája, vagyis *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*nek első, a C. H. Beck müncheni kiadónál történt 1951-es megjelenésekor is 59 éves volt.
- Értelemszerűen ez a könyv a négy évvel korábban elhunyt Hauser személyes kötetei között nem is lehetett ott.
- Feltehetően George Williamson: *The Donne Tradition*. Harvard University Press, 1930.
- Vö. Hauser Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*. Ford. Görög Livia. Gondolat Kiadó, Bp., 1980. 65.
- Vélhetően egy balatoni nyaralóról van szó.
- Scheler Max: *Versuche zu einer Soziologie des Wissens*. Verlag von Duncker und Humblot, München und Leipzig, 1924. – jelzete: V. V 75. Az említett kötet széljegyzetei és kiemelései között olyan szövegre lehet találni, amelyeket Hauser felhasznált *A művészettörténet filozófiája* (1958) bevezetőjében. Magyarul: Gondolat Kiadó, Bp., 1978. Fordította Tandori Dezső. Ezzel kapcsolatban lásd még lejjebb.
- Uo. 8–9.

18. Uő: *Filozofia Historii Sztuki*. Warszawa, 1970. 19.
19. Uő: *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*. 2 Bde. Fundus, Dresden, 1987. A kiadás sajátosságára és a szerkesztők nehezen érthető eljárására Robert Born hívta fel a figyelmet.
20. Uő: *Van grotschildering tot filmbeeld. Een geschiedenis van kunst und literatuur als maatschappelijke verschijnselen door Arnold Hauser*. Wereld, Amsterdam–Antwerpen, 1957.

CHARLES HANDY ÉS AZ (ÖN)MENEDZSMENT ELOKVENCIÁJA

■ Tanulmányomban Charles Handy menedzsmentirodalmi munkásságával foglalkozom. E szerző azért érdemelhet figyelmet irodalom- és kultúratudományi távlatokból (is), mert az üzleti gondolkodás és a vezetéstudomány *filozófiai eleganciájának és elokvenciájának* megteremtőjeként szokás őt számon tartani. Elemzéseim rávilágítanak: e kiemelt státusz annak köszönhető, hogy Handy – többek közt – sajátos pragmatikai és tropológiai eljárásokkal szóművészeti vonásokat *elevített meg* az üzleti és self-help gondolkodáson belül. Mindez pedig azt is bizonyíthatja, hogy az irodalmi-humán tudományos értékek az (ön)menedzsment inherens-integrált részét képezhetik.

Handyt leginkább menedzsment- és társadalomelméleti *látnoknak* vagy *prófétának* szokás tekinteni, alkalmasint – nyilván csak átvitt értelemben – *lelkésznek* is.¹ Miként Lawrence M. Fisher nagy ívű Handy-portréjában olvashatjuk: „ha Peter Druckernek köszönhető a menedzsment területének legitimizálása, Tom Petersnek pedig ennek popularizálása, akkor Charles Handyre úgy kell tekintenünk, mint aki megteremtette azt a filozófiai eleganciát és elokvenciát, amely hiányzott e területről.”² De vajon hogyan vívhatta ki e pozíciót életútja során?

Az út Szent Mihálytól Szent Györgyig és ezen is túl: Charles Handy szakmai és szellemi pályafutása

■ Charles Handy 1932-ben született az írországi Kildare megyében (Dublintól nyugatra), protestáns angol-ír identitású családban. Későbbi pályája ugyan főként az üzleti élet és a menedzsment területeit érintette, családi háttere és öröksége

azonban erőteljesen egyházi kötődésű. Gyermekkorát ugyanis a sallinsi St Michael’s-templom parókiáján töltötte, hisz édesapja itt teljesítette anglikán plébánosi szolgálatát.³ Oxfordban az Oriel College-ben végzett klasszika-filológiai, történelmi és filozófiai tanulmányokat.⁴

Egyetemi évei után a Shell angol-holland olaj- és gáztermelő olajvállalathoz került, s tíz évig dolgozott a cégnél.⁵ Ám ekkor szembesült az óriásvállalatokon belüli gyakori alkalmazotti identitásválsággal: úgy érezte, a teljes életét odaadta munkáltatójának, aminek ellentételezéseként többnyire kielégítő anyagi biztonságot nyújt számára ez a karrier. Egyúttal azonban meghagyott az emberben – sőt: felerősített – egy bizonyos szellemi-spirituális hiányérzetet is, Handy maga ezért mind boldogtalanabb és elégedetlenebb volt munkájával.⁶ Végül 1965-ben otthagya a Shellt.

A folyamatos önkeresési vágy ismét az iskolapadba vezette: elvégzett a Massachusetts Institute of Technology üzleti iskolájában (a Sloanban) egy egyéves vezetői képzést. Ezt követően visszatért Angliába, ahol a London Business Schoolon megalapította az első és egyetlen Egyesült Államokon kívüli Sloan-programot, melynek ő maga lett az első vezetője, majd oktatója. Handy formabontó üzleti és menedzsmenttudományi professzor volt, aki gyakran színházlátogatást írt ki tanulmányi feladatnak, s Dosztojevszkij legalább olyan evidens kötelező olvasmány volt nála, mint a menedzsmenttudományi klasszikusok.⁷

1977-ben otthagya a London Business Schoolon betöltött pozícióját. Hisz ekkor döbönt rá, hogy az a sokoldalú kötődés és érdeklődés, mely életútján összekapcsolta a humán műveltséget, az üzleti

Részlet a *Menedzsment és humán műveltség. A szervezeti és üzleti élet átélkesítése* című értekezéséből.

tapasztalatokat, a menedzsmenttudományi ismereteket és a spirituális-morális érzékenységet, kifejezetten az eltérő területek közti közvetítői szerepre predesztinálja. Ez öltött intézményesített formát abban, hogy elvállalta a St George's House vezetését. Ugyanis a Windsor Kastélyban működő kulturális központ azt volt hivatott szolgálni, hogy közös fórumra találhassanak üzletemberek, politikusok, szakszervezeti vezetők, oktatási-kulturális szereplők és egyházi személyek, akik a társadalmi igazságosság, az üzleti etika, a vállalati felelősségvállalás és a munka/munkahelyek jövőjének kérdéseit vitathatják meg konferenciákon, workshopokon.⁸ Négyéves szolgálat után azonban a St George's House-t is elhagyta.

Közül ötvenévesen egy újabb sorsfordító belátásra jutott. Független és főállású íróvá akart válni annak érdekében, hogy számos (ön)menedzsmentkönyv után végleg és teljesen a szerzői tevékenységnek szentelhesse magát, ehhez pedig szervezeti kötetlenségre volt szüksége. Ezt egészítette ki azzal, hogy éveken keresztül szerepelt a BBC rádióprogramjának *Napi gondolat* (*Thought for the Day*) című műsorában, egyetlen laikusként a különféle egyházak képviselői közt. Egy-két perces rádiós *miniprédikációiban* – melyek aztán később nyomtatásban is megjelentek – a szűkebb menedzsment-szervezeti kérdések helyett a mindennapi életvezetés és munkavégzés morális kötelezettségeit és filozofikus-spirituális távlatait kutatta. Ez az érdeklődés jellemezte aztán már az életmű utóbbi szakaszának könyveit is az 1990-es és 2000-es években (*Üres esőkabát, Éhező szellem, Az elefánt és a bolha, Myself and Other More Important Matters*).

Nem véletlen, hogy – épp a személyes hangvételű és olvasmányos menedzsmentirodalom megteremtőjeként számon tartott – Tom Peters mérföldkönek nevezte a Handy által kialakított menedzsmentkönyvtípust. Mégpedig azért, mert a Handy-féle menedzsmentirodalom tömörített és lecsiszolt gondolatmenetek formájában megvilágító (sok helyen vizionárius) erővel tudott szólni a legbonyolultabb kortárs társadalmi, üzleti és életviteli problémákról; s mindez olyan – mind formai, mind szövegszerkezési értelemben – *kecsesebb* menedzsmentkönyv-formátumban, mely könnyen kezelhető, és a legváltozatosabb élethelyze-

tekben használható.⁹ Peters nem mondja, de elismerő szavai alapján fogalmazhatunk úgy, hogy a Charles Handy által kialakított könyvtípus – céljai, formátuma és írásmódja révén is – a napi szinten használható, állandóan *kézre álló*, folyamatosan az újraolvasásra hívó életvezetési és lelkigyakorlatos könyvecske mintáját látszik idézni. Nem véletlen tehát az az önpozicionálási stratégia, mellyel Handy legelsősorban íróként határozta meg magát.

Az írói önértelmezés és jelentés-menedzselés nehézségei

■ *A Myself and Other More Important Matters* (2006) című időskori szakmai memoárjában nem mást állít, mint hogy ő írástudó/szóművész („wordsmith”).¹⁰ Munkásságának irodalmi kötődéseiről legmélyrehatóbban talán *Az elefánt és a bolha* (eredeti megjelenés éve: 2001) című könyvében ad számot. Ennek egyik visszaemlékezése arról tanúskodik, hogy a szavak, az elokvencia (a veretes beszéd) és a költői-szépírói nyelv gyermekkori szeretetét sikerült a felnőttkor szakmai munkásságában továbbörökítenie. Hisz amikor legelső könyvének (*Understanding Organizations*, 1976) megírására készülve egy dél-franciaországi tanyára vonult félre az akkor rendelkezésre álló legjobb szakkönyvekkel, arra volt kénytelen rádöbbedni, hogy az üzleti és menedzsmentkönyvek sokszor rettentően unalmasak, *élettelenek* és életszerűtlenek, Handy egy formabontó megoldásra, diszkurzív hatarátlépésre ragadtatta magát: „Száras stílusoktól kedvemszegetten válogatni kezdtem a tanya gazdájának könyvtárában. Főként az orosz regényírókat kedvelte. Így jöttem rá, hogy Tolsztojtól és Dosztojevszkijtől többet lehet tanulni a szervezetekhez tartozó emberek megpróbáltatásairól és örömeiről, mint bármely tankönyvből. Könyvem későbbi népszerűségét elsősorban Tolsztojnak köszönhettem. Lehet, hogy nem volt jobb a többi szakkönyvnél, de más volt.”¹¹

E példa szerint tehát az üzleti vagy menedzsmentgondolkodás számára a (szép)irodalmi példák kifejezetten kreatív, megújító erejű inspirációval szolgálhattak. Ezért alakíthatta ki Handy már a szerzői munkásság megkezdésekor (azaz rögtön az első könyv után) a következő – üzleti és menedzsmentirodalmi téren inkább szokatlanul mondható – alkotói

módszertant: „Felhagytam versenytársaim olvasásával. Ehelyett történelmi művekbe, életrajzokba és regényekbe temetkeztem, mivel fogalmakat keresem. Míndezek a könyvek végül is az életről szólnak, és én is az életet szerettem volna megvilágítani.”¹² A kialakult irodalmi orientáció sokáig – az életmű első szakaszában – inkább csak inspirációs háttérként szolgált, később azonban egyre közvetlenebbül megmutatkozott a Handy-munkák szövegszerveződésében is.

Az írói identitás fokozott és érzékeny önreflexivitását jelzi az, hogy tisztában van vele: az írói mesterségnek s az ezt kísérő előadói szerepléseknek – de bármelyikről is legyen szó, mindkét esetben a *szóművészeti* teljesítménynek – nagyon sokszor inkább csak közvetett, áttételes hatásai lehetnek, nem feltétlenül és automatikusan járhat direkt, eszközszerűsíthető hatással. Áttételesen, de talán szemléletesen példázhatja ezt a szóművészi önreflexivitást a következő sajátosság. Handy szereplései – habár kevésbé tekinthető olyan showmásterű előadónak, mint mondjuk a fentebb említett Tom Peters vagy más „guruk” – nem nélkülöznek egy sajátos performativitást: előadásaihoz sosem használ ppt-illusztrációt, hanem ehelyett olyan írásvetítőhöz hasonló alkalmatosságot, mely lehetőséget ad számára, hogy előadás közben szabadon, helyben rögtönözve egészíthesse ki különféle újabb szövegelemekkel és margójegyzetekkel a vizuális prezentációt.¹³ Míndez arra utalhat, hogy Handy *nyelvi alkotóként* fokozottan tisztában van a nyelvi-fogalmazásbeli munka folyamatos alakulásával, lezáratlanságával; és azzal, hogy ebből következően a szóművész nehezen rögzíthet véglegesen lekerekített és közvetlenül célba érzektethető üzeneteket.

Izgalmas párhuzam, hogy hasonlóra figyelmeztethet Margaret Mark és Carol S. Pearson *The Hero and the Outlaw: Building Extraordinary Brands Through the Power of Archetypes* című könyve. Ennek érvelése szerint ugyanis a kulturális formulák/minták nem azért hasznosak és nélkülözhetetlenek a brandépítés jelentésmenedzselése szempontjából, mert gyorsan és könnyen kölcsönözhető jelentéseket termelnek, hanem azért, mert a jelentésképződés folyamatának mintájául szolgálnak.¹⁴ Égető kérdés ugyanis minden márka számára az, hogy miként *tart*hat lépést az idő múlásával anélkül, hogy

elveszítené lényegét. E dinamika kezelését modellezheti az archetípusokon végzett poétikai/szemiotikai munka. Hisz miközben maguk az ősfomák univerzálisak, általánosítóak, és rögzítettnek mondhatók, továbböröklődésük (azaz sorozatos újrafelhasználásuk) újabb és újabb kontextusai igen eltérőek.¹⁵ Az archetípusok által megmutatott dinamikusság azért is kiemelkedően fontos, mert enélkül – például a marketinges piacszegegmentálások során – a leegyszerűsítéseikben igen csak kártékony hatású sztereotípiákba és klisékbe ragadhat bele a brandépítés.¹⁶

A továbbiakban azt próbálom megmutatni, hogy az archetípusok és ezek folyamatos/aktualizáló újrakontextualizálása közti *jelentésmenedzselési* dinamikához hasonló poétikai folyamatok miként nyilvánulnak meg Charles Handy írásművészetében. Például az eltérő pragmatikai pozíciók/tudatformák közti transzferekben vagy tropológiai mozgásokban.

A lelki(gyakorlatos) pragmatika és tropológia

■ Az életművön belül leginkább talán az *Éhező szellem* című könyv (eredeti megjelenés éve: 1997) az, amelyben összegződnek az irodalmi jegyek. Jellemző vonása például Handy bölcselkedő-*lelkigyakorlatos* prózájának az, amelyet most e kötet *Személyes előszavából* vett idézettel szemléltetünk (ami mellelleg a könyv címének magyarázatával s ezen keresztül mintegy az egész munka esszenciájaként is szolgál): „Nem csoda hát, hogy megzavarodtunk, és ki vagyunk éhezve valami másra. A reményem abból a megérzésből táplálkozik, hogy sokan osztják ezeket a kételyeket-aggodalmakat, s hogy sokan tudják: az élet több pusztaságnál. Úgy hiszik, talán a szeretet és a barátság, a mások iránt érzett felelősség vagy egy cél iránti elkötelezettség, nem pedig a pénz az, ami az élet minőségét mélységében befolyásolja, s hogy végső soron fontos hinnünk abban, hogy van valami értelme az életünknek, még ha nem könnyű is kitalálni, mi az.”¹⁷

Azért lehet figyelemre érdemes ez a szöveghely, mert izgalmasan és látványosan mutatja meg a – Handy írásmódjában sokszor felbukkanó – pragmatikai (azaz a különféle beszédhelyzeti perspektívák közti) dinamizmusokat. A gondolatmenet elején a kiindulópont egy közösnek tetelezett válságállapot („megzavarodtunk”,

„ki vagyunk éhezze”) többes szám első személyű vonatkoztatással, s így közösséget teremt. Rögtön ezután azonban *szétszakad* a beszédhelyzet. A beszélő egyes számra vált át („reményem”), s ezzel leválik a közös perspektíváról; hisz nem megvalósult tény, csupán lehetőség/remény számára az, hogy az ő – immáron többes szám harmadik személyvel („sokan osztják”, „sokan tudják”) leválasztott – perspektíváját és álláspontját („az élet több puszta üzletnél”) mások is elfogadhatják. Az ezt követő mondat fő állítmányának köszönhetően („úgy hiszik”) pedig a beszélő már el is tűnik pragmatikailag a színről, s a fókusz áthelyeződik a harmadik személy révén eltávolított *másokra*. De ezzel együtt az imént még „reményként” a beszélőhöz kötött belső intenció most mintegy *átszáll* a többiekre a „hit” formájában. Így pedig, ha a pragmatikai szereplők (a beszélő és a *mások*) szét is választódnak e mondattal a beszédhelyzetben, az intenciók (a *hit* és *remény*) egyfajta transzfere, kölcsönfolyamat figyelhető meg köztük, s így a távolság ellenére mégis lehet köztük valamiféle kötés (a *szerepet*). Nem véletlenül épp ez a legutolsóként említett („úgy hiszik” kezdetű) mondat fogalmazza meg azt, hogy „talán a szeretet és barátság, a mások iránt érzett felelősség vagy egy cél iránti elkötelezettség, nem pedig a pénz az, ami az élet minőségét mélységében befolyásolja”. Mindezekből következően a gondolatmenet lezárásakor végül visszatér a beszélőt és a *másokat* egyesítő perspektíva, és a megszólalás többszörösen jelölve is újból többes szám első személyűvé válik: „végső soron fontos hinnünk abban, hogy van valami értelme az életünknek” [kiemelés tőlem – S. A.]. A különböző alanyok közti mozgás előbbieken feltárt játéka azért izgalmas és jelentőségteljes, mert ezek révén Handy meditatív-esszéisztikus szöveghelye tulajdonképp a líra, az imádság, a prédikáció beszédhelyzetének – eltérő perspektívákat mozgósító – *lelki(gyakorlatos)* pragmatikai dinamikájához válik hasonlóvá; mindez pedig explikáltan és hangsúlyozottan irodalmi jellegűvé avatja Handy írásmódját.

Ezt a poétikus-retorikai szituáltságot erősíti még jobban egy olyan tropológiai művelet, amelyet az imént elemzett gondolatmenet folytatása indít meg, s aztán több más szöveghelyet is átfog a kötetben. A következőket olvashatjuk a leg-

utóbb idézett – az élet pénzen és üzleten túli, keresett értelmével foglalkozó – mondatok után: „Tisztességes életet szeretnénk élni, s ha csak némi esély nyílik is rá, ez valóra válik, mivel mindannyian nemes és ördögi indítékok keverékei vagyunk; szív és fej egy testbe zárva. Ha csak kicsit is jobban bízunk önmagunkban és a szívünkben, és csak csöppet kevésbé a tudományágak dogmaiban, újra a kezünkben tarthatjuk az igazán fontos dolgok irányítását.”¹⁸

Itt egy olyan *közhely*, archetipikus metafora jelenik meg a *szív* képzetében, amely hosszú múltja miatt a legkülönfélébb (teológiai-konfesszionális, morálfilozófiai, érzelmetani, kifejezésetztétikai, szépirodalmi stb.) kontextusokban fordult már meg. Handy imént idézett szöveghelye is finoman eljátszik a szókép e többszintűségével. Ugyanis több mellérendelő szerkezetben is megjelenik a *szív* szó, de eltérő beállításokban és funkciókkal. Az „a szív és fej egy testbe zárva” szintagmában – nagy múltú antropológiai dichotómiákat idézve – még az emberi személyiség részét képezi. A „ha csak kicsit is jobban bízunk önmagunkban és a szívünkben” tagmondat viszont – ha csak az „önmagunkban és szívünkben” részt nem akarjuk redundáns ismétlésként olvasni – már úgy értelmezhető, hogy benne a *szív* motívuma a mellérendelésnek köszönhetően nem az „önmagunk” inherens komponense, s nem is csupán szinonimája vagy *kicsinyítő tükre* (hisz ezt az „önmagunkban, szívünkben” változat képviselhetné). Hanem sokkal inkább egy külső, az „önmagunk”-on *kívül helyezett* és így imígyen mellérendelt jelenség metaforája. Ha ezt az értelmezést elfogadjuk, azt mondhatjuk, hogy Handy e szöveghelyen – mely egyébként még mindig a *Személyes előszó*-ból származik, s épp a könyv címét magyarázó, fentebb idézett résznek a folytatása – olyan munkát végez a tropológián, mellyel egy sokat *forogott* s így már jócskán megkopott, közhelyessé vált szóképet *kifordítással* próbál meg leválasztani korábbi használatmódjáról s egyben újrafunkcionalizálni. Mindezt pedig abból a célból, hogy egyfajta újakezdési helyzetet alakíthasson ki: „Ha csak kicsit is jobban bízunk önmagunkban és a szívünkben, [...] újra a kezünkben tarthatjuk az igazán fontos dolgok irányítását.”

A *szív* motívumának átírásához adhat egyfajta magyarázó kontextust az *Éhez*

szellem egy későbbi szöveghelye (amely *Az éhes én* című alfejezetben szerepel): „A legtöbben éhezünk egy olyan énré, amelyre büszkék lehetünk. A jóléti társadalmakban egyre több ember, elsősorban fiatalok, érzi ezt az éhséget. Paul Ray amerikai szociológus transzmodern embereknek hívja őket, és szerinte az amerikaiak negyede tartozik közéjük. Ha beszélünk egy amerikai boltba, elcsodálkozunk azon, hány könyvet találunk a »lélek« szóval a címlapon, még az üzleti könyvek részlegén is.”¹⁹

A szövegrész a *szív* és *lélek* – egy nemsoká következő újabb idézettel is alátámasztható – szinonim viszonya alapján arra világít rá, hogy Handy milyen szellemi környezet és jelentésmező számára igyekszik újrakontextualizálni a *szív* motívumát. Ugyanis az idézet – miként a *lélek* szó külső borítókra kerülése is szemlélteti – a *lélekkultúra* könyvekben materializálódó *kívül helyeződését* írja le. Ez alapján pedig azt feltételezhetjük, hogy a kötet előszavában szintén („önmagunkon”) *kívül* helyezett *szív* tulajdonképp a késő kapitalizmusban külsővé tett – a self-help és önmenedzsmenkönyvek gondozására bízott – lelki bensőségek feleltethető meg. Így összességében az mutatkozik meg itt, hogy a *szív* motívuma – korábbi (religiózus, filozófiai, esztétikai stb.) vonatkozásai nagy részét eltávolítva vagy újraírva – miként értelmeződhet át, s az *éhező* self-help kultúra részévé válhat, vagy akár az üzleti és menedzsmengondolkodás területére is behatolhat (vö. „hány könyvet találunk a »lélek« szóval a címlapon, még az üzleti könyvek részlegén is”).

Tulajdonképp a lelki kultúra kontextuális módosulásának történetét mondja el az *Éhező szellem* egy másik szöveghelye is – némi pontosítással. A gondolatmenet a lélek értelmezésének több évezredes eszme- és vallástörténeti módosulásait igyekszik egy tömör összefoglalóval lefedni. Kiindulópontként ugyan még egy inherens *lélekmag* képzetét tárja elénk: „James Hillman, Amerika egyik köztiszteltnek örvendő »lélek«-filozófusa arról beszél, hogy mindegyikünkben ott van sorsunk magja. A görögök a *démonunkról*, míg a rómaiak az emberekben lakozó *génuszról* elmélkedtek. Jézus szerint Isten országa bennünk lakozik. Ma már olyan szavakat használunk, mint »lélek«, »szellem« és »szív«: ezek a dolgok azt su-

gallják, hogy a lelkünk mozgat minket, ha képesek vagyunk hallgatni rá.”²⁰ Am a gondolatmenet közvetlen folytatásában már átalakul a kép: „Nekem azért tetszik a fehér kő szimbolikája, mert azt sugallja, hogy magunknak kell megtennünk az első lépéseket. Ha hátradőlünk, és várjuk, hogy lelkünk majd elvezet minket a nirvánába – nos ez nem igazi alternatíva.”²¹

A zárt, inherens *lélekmag* fogalmától való ellépésre utalhatna már akár az is, hogy Handy szerint „magunknak kell megtennünk az első lépéseket”, azaz a *lélek* képzetének itt része a kívülre nyitottság (az *én* külvilág felé tett kezdeményező lépése) is. De ami igazán megmutathatja azt, hogy Handy számára jelenkorunkban a *lélek* és a *szív* kívül van, az maga a *fehér kő* – sajátos módon régműltból vett, bibliai eredetű – metaforája: „Az íróasztalomon tartok egy kis fehér követ, hogy ugyanerre emlékeztessem. A *Jelenések* könyvének egyik részére utal, amely így szól: »A kinek van füle, hallja, mit mond a Lélek a gyülekezeteknek. A győzedelmesnek enni adok az elrejtett mannából, és adok annak fehér kövecskét, és a kövecskén új írott nevet, a melyet senki nem tud, csak az, a ki kapja«. // Nem vagyok bibliaszakértő, de azt tudom, mit jelentenek a fenti sorok. Azt, hogy ha kitarító vagyok, végső soron rá fogok jönni, ki is vagyok valójában; ki a másik, a rejtett énem. Az élet a fehér kő keresése. Mindünkre más fehér kő vár.”²²

Ez alapján tehát a *lélek*, a *szív* vagy az identitás olyan kívülről adott tényező, melyet önálló és aktív keresési munkával kell/lehet sajátta tenni. S ez épp az olvasás mintáját másolja; hisz miként a bibliai példázatban tudni kell kisilabizálni az elnyert kövön szereplő írást, hasonló *olvasási-értelmezői* készség szükséges a világ jelei és metaforái közti eligazodáshoz.

De miért is oly fontos az elsődlegesen üzleti és menedzsmengondolkodó Handy számára a kívülre helyeződött és az onnan elnyert *szív/identitás* dinamikájának kérdése, melyet immáron több idézetben keresztül is boncolgattam? Erre a választ Handy egyik utóbbi könyve, a *Myself and Other More Important Matters* adhatja meg. A memoár jellegű összegző munka egyik fejezete az alábbi allegóriában fogalmazza meg a legalapvetőbb életfilozófiai feladatkijelölést a fogyasztói/késő kapitalista társadalom számára: „A gabonapelyhek növekedő sorával szembesülve a

szupermarketben, legtöbbünk nem fordít időt a kalória- és cukortartalmi összehasonlításokra, hanem a jól megszokott terméket választja. Az élet új bevásárlóközpontjában, ahol az életforma-lehetőségek bősége áll rendelkezésünkre, vagy tétován habozunk, vagy – megint csak – a régi, jól megszokott utakat és beidegződéseket választjuk, holott kérdezzetve, keresgetve akár a világot saját javunkra is dolgoztathatnánk, nem pedig fordítva. Mindenesetre nem választhatunk e sok gabonapehely közt, ha nincs valamilyen kritérium, valamilyen módszer a jó és rossz megkülönböztetésére. Nincs ez másként az élet egészében sem.” [Saját fordításom – S. A.]²³

Tulajdonképp itt is az identitásformálás kívülről helyeződése, azaz a kívülről kapott mintákra alapozottsága jelenik meg. Hisz az „élet új szupermarketjében”, azaz az önépítkezés (az énmárkázás) késő kapitalista külső tárházában – gyakran

nyomasztóan – sokféle identitáslehetőség és életvezetési minta áll rendelkezésre. A fogyasztók nagy többsége pedig nem képes/hajlandó tudatosan, körültekintően eligazodni e túlkínálatban; s így vagy tétovázva eltéved, vagy pedig a jól bejáratott, rutinos útvonalakon jár csak. Handy viszont azt sugallja, hogy a boldoguláshoz – akárcsak a hatékony és életminőség-javító fogyasztáshoz – szükség van bizonyos útmutatókra, mintákra, melyek segítségével új, talán értékesebb termékek (az allegória értelmében: életút- és karrierlehetőségek) is kipróbálhatók.

Az *élet szupermarketjében* kívülről helyeződött, dezintegrálódott identitás-építés számára pedig, miként a *fehér kő* példája megmutatta, maguk a különféle metaforák (és pragmatikai eljárások) nyújthatnak segítséget azzal, hogy értelmezői koncepciókat és távlatokat kínálnak.

Sebestyén Attila

■ JEGYZETEK

1. Vö. Lawrence M. Fisher: *The Paradox of Charles Handy*. Strategy+Business 2003. 32. sz. <http://www.strategy-business.com/article/03309?gko=f3861> (Utolsó letöltés: 2014.01.26.); Robert Heller: *Charles Handy*. Dorling Kindersley, London, 2001. 5.
2. Lawrence M. Fisher: i. m.
3. Lásd Charles Handy: *Az elefánt és a bolha. Életvitelről, üzletvitelről a gyorsuló időben*. Ford. Árkusz Zoltán. HVG Kiadó, Bp., 2004. 24; Robert Heller: i. m. 6; Lawrence M. Fisher: i. m.
4. Vö. Robert Heller: i. m. 6; Lawrence M. Fisher: i. m.
5. Charles Handy: *Myself and Other More Important Matters*. Arrow Books, London, 2007. 33–43. és 45–47; Lawrence M. Fisher: i. m.
6. Uo.
7. Lásd uo.
8. Vö. Robert Heller: i. m. 7; Lawrence M. Fisher: i. m.
9. Lásd uo.
10. Lásd Charles Handy: *Myself and Other More Important Matters*. 124.
11. Uó: *Az elefánt és a bolha*. 165.
12. Uo. 166.
13. Lásd Lawrence M. Fisher: i. m.
14. Margaret Mark – Carol S. Pearson: *The Hero and the Outlaw: Buildig Extraordinary Brands Through the Power of Archetype*. McGraw-Hill, New York, 2001. 11.
15. Uo. 40.
16. Uo. 38.
17. Charles Handy: *Éhező szellem. A kapitalizmuson túl – új cél keresése a modern világban*. Ford. Szász Balázs. Manager Könyvkiadó, Bp., 2008. 12–13.
18. Uo. 13.
19. Uo. 107.
20. Uo. 110.
21. Uo. 110.
22. Uo. 109.
23. „Confronted by the growing array of cereal packets in the supermarket, most of us do not take time to compare calorie and sugar counts but go straight to the old familiar ones. In life’s new supermarket of abundant choices of how to live and what to do, we either dither hesitantly or, again, go for the old familiar ways and habits when we could be questioning, searching, making the world work for us rather than the other way round. You cannot, however, chose between all those cereal packets unless you have some criterion, some way to sort out the food from the bad. It is no different in the rest of life.” (Handy: *Myself and Other More Important Matters*. 131.)

IDENTITÁSKOLONIZÁCIÓ IRÁNYÁBA HATÓ IDENTITÁSGYÖKÉR-ROMLÁS INTRA- ÉS INTERKULTURÁLIS TÉRBEN

Bözödi György *Romlás* című regénye

■ Bözödi (Jakab) György (1913–1989) a székely társadalom szegény oldaláról érkezett az erdélyi magyar irodalomba. Mostoha körülmények közül indulva alkotta meg írói és tudományos életművét, melyben a társadalmi konfliktusok bemutatásával foglalkozik. A székelység sorskérdéseit boncolgató író-szociográfus történészi és társadalomtudósi módszerekkel dolgozva tárja fel az erdélyi magyarság legnagyobb egységben élő csoportjának gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai helyzetét.¹ 1989-ben hunyt el Magyarországon.

Főbb művei: *Székely bánja* (szociográfia), 1938, Kolozsvár; *Romlás I–II.* (regény), 1940, Budapest; *Nyugtalan pásztorok* (regény), 1942, Budapest; *Székelyek* (néptörténetek), 1943, Budapest; *Repedt csupor* (elbeszéléskötet), 1944, Budapest.

Bözödi *Romlás* című regényét az általam korábbi tanulmányokban bevezetett „identitáskolonizáció”-fogalom fényében kívánom megvizsgálni. Ehhez igazodóan vezetem be az „identitásgyökér” és „identitásgerinc” fogalmakat is.

Elméleti háttérként az asszimilációs elméletek közül Yinger és Hess modelljét, a plurális társadalmakra vonatkozóan az Ashworth–Graham–Tunbridge-féle identitáspolitikai tipológiát használom. Az identitáselméletekből az Eriksen-, Bloom-, Plamenatz-, Smith- és Csepeli-modelleket hívom segítségül. Assmann kulturális emlékezet fogalmát, Bhabha koloniális-posztkoloniális elméletének bizonyos kategóriáit is fontosnak tartom a mű jelen kontextusbeli értelmezéséhez, illetve újraértelmezéséhez. Az intra- és interkulturális kommunikációs közelítéshez Rosengren, Rogers és Steinfatt kínál elméleti fogódzókat.

A *Romlás* személyes indíttatású, szülőföldcentrikus regény. A székely falu bemutatása a maga szürke és egyhangú

prózaiságában; a provincialitásban őrlődő, elzárt közösség megjelenítése; a szereplők kicsinyes lelkületének rajza; a nemzetiségi kérdések felvetése – megannyi módszer a székely falu nyomasztó valóságának feltárására. Bözödi nem idealizál, nem is szépít, szinte komor kegyetlenséggel ostromozza népének szűklátókörűségét. Megragadja annak lehetőségét, hogy szociográfiái² mellett a szépirodalomban is eloszlassa a székelység körül felhalmozódott, részben önigazoló, részben eszményítő sztereotípiákat. És ugyanezt a kérdést más-más végénél fogja meg a szociográfiákban és szépirodalmi alkotásaiban. Szociográfiáiban magyarázatosan megérteni kívánja azoknak a sztereotípiáknak a kialakulását, melyeket a szépírásokban problematizál. Utóbbiakban felhívja a figyelmet például az elzártág és a tudatlanság veszélyeire. Hitelesen mutatja be a többségi kultúra lassú térhódítását (a regénybeli faluban egyelőre csak néhány román ember van), annak sejtethető veszélyeit, amit én kulturális és identitáskolonizációnak nevezek; a megadó és beletörődő, a folyamat veszélyes eredményeit nem is értő egyszerű székely lelkek rajzát, az asszimilációhoz vezető veszélyes választásait. Lehangelő, mi több, elkeserítő világú, negatív kicsengésű regény.

Konstruktív identitás, identitásrontás, kolonizálhatatlanság – Csiki István

■ Csiki a Bözödi-regény egyik kulcsfigurája, a székely fiatalember, aki már a Trianon utáni új helyzetben szocializálódott, munkahelyét is a román államnak köszönheti. Beszéli a román nyelvet (kétnyelvű, tehát magyar anyanyelve nem erodálódik), melyen, jó kommunikációs készségének is köszönhetően, jól boldo-

gul főnökével, a román jegyzővel, és jó baráti kapcsolatban van a falu román csendőrőrmesterével is. Etnikailag immunizálatlan, aminek köszönhetően asszimilációs készsége gyors. Ennek veszélyeit eleinte fel sem ismeri, ezért védekezni sem tud ellene. Ráadásul adóbeszedő, vagyis minden kommunikációs szinten igen kényes egyensúlyozásra kényszerítő munkája van. Maga is falusi ember, világosan látja, milyen nehéz körülmények között él a gazdálkodó ember, és ezért a saját, meglehetősen korlátozott lehetőségein belül igyekszik emberségesen ellátni a feladatot. Székely magyar nemzeti öntudata szilárd, megingathatatlan, attól függetlenül, hogy a román állam alkalmazottja.

Énidentitása³ egyértelmű, azonban a falu jegyzőjének beosztottjaként meg kellett tanulnia az interkulturális kommunikációt a román féllal is. Az ő esetében nem beszélhetünk – Bhabha fogalmával élve – mimikriáról,⁴ mert ebben a kommunikációs relációban egyelőre nem kényszerül identitása palástolására. Elvégre a közösség magyar többségű (énidentitásának biztos támasza a csoport „mi”-identitása), és biztonságérzetet nyújt számára a néhány román előjáróval szemben. A nemzeti szinten voltaképpen kisebbségnek számító magyar közösség a falu behatárolt világán belül többségben lévén még nem kisebbségként éli meg helyzetét. A többségérzet tehát valójában illuzórikus, és a falu mikrokozmoszában elfedi a valós helyzetet, hiszen egy székely falu számára a valós többség a román, Trianon után.

A kommunikációs alaphelyzet tehát az *egyéni* kommunikáció⁵ szintjén az, hogy Csiki saját közösségével és a többségi nemzet képviselőivel egyaránt jól kommunikál. A magyarsággal *mint csoporttal* is jól kommunikál addig, amíg kénytelen nem lesz szó szerint betartatni az állam törvényeit, és be kell zárnia minden kiskaput. Példának okáért nem tud időbeni fizetési kedvezményeket adni a falu gazdáinak. Itt sejlik fel az Ashworth–Graham–Tunbridge-képlettel leírható egytörzű vagy asszimilációs-integrációs modell első formája. Az Ashworth–Graham–Tunbridge-modell talán megengedhető kiterjesztésével ez azt jelenti, hogy a hegemónikus hatalom által deviánsnak feltüntetett csoport inkorporálása ez esetben egy kulcs helyzetben lévő egyénnel

kezdődik. Csikiben a székely magyart védő reflexrendszer román előjárói szemzőgéből nézve deviáns, ezért megpróbálják megváltoztatni. A közösség viszont nem érzékeli, hogy mitől vettek ilyen nehéz fordulatot a dolgok; hogy „Csiki Pistá”-ban az *adószedőnek* kell keményen fellépnie ellenük, és nem „a falubéli”-nek (az a néhány román is kívülről vándorolt be). Amint az adóbehajtási szigornak keményen érvényt szerez (mert erre kényszerül), azonnal árulónak kiáltják ki (renegáttá válik), és etnikai alapra helyezik a kérdést: azzal gyanúsítják, hogy átállt románnak, unitárius hitét ortodoxra cserélte. Ez a közösségi reakció rosszindulatra és tudatlanságra vall – Böződi erre figyelmeztet indirekt módon, anélkül hogy ezt a regényben egyszer is kimondaná. Az adóbehajtó fiatalembert az érthetetlen reakció lelkiismereti válságba dönti: „most áruló lett, elárulta az embereket, akikhez tartozik, vagy elárulta önmagát. Lehetetlen és természetellenes ez a helyzet. Mint hivatalnoknak az állammal kell azonosítania magát, de mint ember a néppel érez, és a kettő nem egy, ez a szörnyű, ez a tragédia.”⁶ És a lelkiismereti válság benne is óhatatlanul megpendíti az etnikai húrt: „Ha a csendőrök magyarok volnának, [...] nem állna elő ez a kettősség [...]. Akkor csak a társadalmi ellentétek volnának, ami most, így is megvan, de e fölé nehezedik még a nemzetiségi különbségből származó hátrányok nagy súlya.”⁷ Tetézi ezt, hogy a hatalmi gépezet keményít, és ha továbbvihetjük az Ashworth–Graham–Tunbridge-modell kiterjesztését egyetlen karakterre, aki viszont kulcs a közösséghez és annak kultúrájához (mint Csiki a magyarsághoz a román hatalom felől nézve), akkor elérkezünk az elméleti modellünk szerinti második módhoz: megkezdődik a deviánsnak ítélt székely magyar kultúra marginalizálása, első lépésben a kulcsfigura révén. Csikinek ezentúl mindennap el kell olvasnia a *román* újságot. Barátjának így kommunikálja a kellemetlen helyzetet: „minden állami vagy megyei tisztviselőnek megküldik, és ha nem fogadod el, a következő számban felhívják rád a felettes hatóságok figyelmét, hogy tüntessz a román kultúra ellen. Hahha, ez a lap és a kultúra!”⁸ Csiki pontosan érzi, hogy az ő személyétől függetlenül a hatalom számára a kultúra a tét, vagyis a többségi állam részéről nincs interkulturális kom-

munikáció, csak a deviánsnak tartott kultúra beolvasztása – elméleti modellünkkel szólva – az egy törzsbe.

Megőrizhető-e ilyen körülmények között az identitásgerinc? Mint fentebb láttuk, Csiki egyénként még sikeresen működik a saját csoportjában, de a csoportkommunikáció akadozik. Mindezek közepette és ellenére nem rendült meg benne a nemzeti azonosságtudat. Mindvégig megtalálta az egészséges egyensúlyt az állam szabta hivatalnoki kötelesség és a székelly magyar embertársak iránti emberségesség között. Ez az egyensúly válik tarthatatlanná az új, román intézkedések hatására.

A román őrmester, aki neki barátja, jóindulattal figyelmezteti a fiatalembert, de már az asszimilációs nyomás szól belőle: „mondtam magának, hogy ne járjon a magyarok társaságába, de nem hallgat rám [...], meggyűl a baja. Én tovább nem tűröm. [...] Kiteszik az állásából. Állami hivatal, megkívánhatjuk, hogy román legyen.” Csiki számára tehát élére állítódott a kérdés: gerinc maradhat-e az identitásgerinc? A rendőr egyértelmű provokációja elől székelly válaszkérdő körmönfontossággal (kulturális mimikrivel) tér ki, miközben világosan értésére adja, hogy nem érzi románnak magát, és számára teljesen egyértelmű, hogy csakis magyar társaságot kereshet, hiszen román „társaság” nem is létezik a faluban (nem mint ha keresné, ha létezne): „hallgasson csak ide, román társaságba akarok járni, de hová menjek? Csak az őrmester úr van és a jegyző.”⁹ Ezzel egyéni szinten megtalálta a kiutat a kommunikációs csapdából. A körmönfont stratégia egy ideig még a csoportkommunikáció szintjén is működik, figyelembe véve azt, hogy a kommunikációs Másik egyelőre számbéli kisebbségben van a faluban.

De Csiki okos fiatalember, nem véletlen, hogy ő is érzi a „romlást” a faluban, a bezárt székelly társadalomban, ahol a másik kultúra elfogadása még akkor is lehetetlennek tűnne, ha az nem erőszakos eszközökkel közelítene a kisebbségi kultúra kérdéseihez. Ráadásul a székelly nép akkori világszemlélete is rontja a helyzetet, hiszen a zárt faluban a pálinka és pálinkagőzös, önheroizáló módon a fegyver meg a háború körül szerveződik a székelly élet és az egész székelly sors. Ez a „romlás” Böződi keserű üzenete a regényben. Ilyen körülmények között tulajdon kö-

zössége hagyja magára a Csiki-féle identitásgerincű embert.

A romlást feltartóztathatatlanak érzi a szerző. Az identitásproblematikát dramatizáltan és nem elemző módon (ahogy én itt teszem) tárja fel a szerző, és a helyzetre adott válasza ugyanilyen dramatizált. A választ az identitásgerincben jelöli meg, melynek magamentése székelly magyar kötelesség egy Csiki István számára, akiben végig – mondjuk így – konstruktív identitás működött volna, mellyel mindig egyensúlyra törekedett. Ez az, sugallja a regény, amit az ilyen „romlás”-ból ki kell menteni. Saját terminológiánkkal szólva: Böződi a konstruktív, ám kolonizálhatatlan identitás mellett tör lándzsát: Csiki hátat fordít a közösségnek, elmegy a faluból.

A belső erejű, kifelé (interkulturálisan) kompromittált, meghunyászkodó identitás – Kedei Imre

■ A regény másik meghatározó alakja a hit embere, a falu egyik magyar értelmiségi vezetője, akinek élete be van zárva a szolgálatba. A falubeliek szeretik, megadják a neki járó tiszteletet, melyet a lelkes természetesen elfogad. Mindez ugyanakkor nem emeli a gyülekezete fölé, hiszen osztozik nyomorúságukban, maga is földet tűrő, szorgalmas, de szegény ember. Gyerekei, felesége, az egyházközség feladatai töltik ki életét, melynek szűrkességéből sajátos módon szeretne kitörni. Unitárius lelkészként mintaszertű családi életet kellene élnie, ám a családi élet, az övé is, éppúgy beleszűrül a falu világának színtelenségébe, mint minden más. A kitörést mintha a tanító felesége jelentené. A kihívó, rátarti, elvtelen tanítóné kicsapongó élete hozhatna „színt” Kedei életébe.

Ebből ered az egyéneket (a papot és a tanítót) ütköztető konfliktus, melyben a magánemberi kommunikációs ütközet társadalmi kommunikációs szintre emelkedik, amikor a magyar tiszteletes hivatali alkalmatlanság hamis vádjával feljelenti a magyar tanítót a magyar egyházközségnél (ez a *Romlás* újabb értelemben vett „romlása”). Kedei Imre – Csepeli György nemzeti identitástipológiájával szólva – természetes nemzeti öntudattal rendelkező ember.¹⁰ A falu zártságából kilátni és nagyobb összefüggésekben való gondol-

kozásra képtelen pap identitása megmarad a természetes szinten, nincs esélye arra, hogy tudatosuljon. Amikor tudatosulna, már késő. Hamarabb kellett volna ugyanis észrevennie, hogy a kikezdett magyar tanító helyett román tanítót hoznak a faluba. Vagyis akarata ellenére, önös indíttatásból a székely magyarság beolvasztására törő többségi román kultúra nyomulását segíti. Amikor észbe kap, azaz identitásérzete a tudatosság szintjére emelkedik, a román tanító már elfoglalta helyét a magyar iskolában.

Csikivel szemben, akit a román állam mozgat, Kedei nem is törődik azzal, hogy mit művel az állam (hozzá, a zárt közösségbe nem jutnak el a magyar egyházellenes román intézkedések). Neki biztonságérzetet nyújt, hogy van egy magyar egyházközössége, melyben ő mindent megold. Az országos szintű folyamatokat már csak azért sem érzékeli, mert belevész saját egzisztenciális gondjaiba. Meglehet, hogy gondolkodását behatárolja a zárt viláág kis közösség, de Böződi arról tudósít bennünket, hogy a székely magyar kisközösség és a székely társadalom egésze egyaránt a romlás martalékává válik. És ennek a romlásnak egyik okozója a zárt-ság, az információhiány.

Kedei tiszteletes énidentitása tehát szilárd, nemzeti öntudata is biztos lábakon áll. Szűk kulturális mozgásteret tesz szükségessé, hogy kulturális emlékezetét mozgósítsa, minthogy kulturális veszélyérzete nincs. Ebből eredően nem kényszerül identitásmenedzselésre, stratégiákra (amilyen a mimikri is volna). Ellenkezőleg, társadalmi szűklátásában maga adja a magyar közösséget az asszimilációs manipuláció kezére (az ő feljelentése nyomán áll elő az a helyzet, hogy a színmagyar közösségben olyan tanítóra lesz bízva a jövő generáció, aki egy szót sem beszél magyarul). Annak ellenére, hogy énidentitása sziklaszilárd, működészavaros miidentitása a magyar közösség árulójává teszi.

Ez a magatudatlan „árulás” paradox fejlemény a regényben, mert nemcsak hogy tulajdon közösségi identitása ellen cselekszik, és ez látszólag a kulturális Másik felé mozdítja el őt, de értelme sincs annak, hogy a kulturális Másikhoz közeledjen, főleg pedig a kezére játsszon, hiszen interkulturális kommunikációra képtelen: román nyelvtudása minimális. Amikor ugyanis kilép saját csoportjából,

a jóindulatú, de korlátolt és jellemgyenge ember magabiztossága ingadozni kezd, és mindenben meg akar felelni az interkulturális kommunikáció túloldalán elhelyezkedőknek. Kedeiben akkor jelentkezik a tenni akarás, amikor érzékeli, hogy a magyar gyerekek nyelvhasználatra egyre romlik. A hatalomnak megfelelni vágyó ember lelkében felismeri, hogy ez mekkora veszedelem, de a megfelelésvágy nem teszi lehetővé, hogy vállalja a nyílt interkulturális konfrontálódást, tehát azt, hogy lépéseket tegyen a „romlás” legveszedelmesebbikének feltartóztatására vagy legalábbis fékezésére. Dac és elkeseredés lappang benne: „megmutatná, hogy nem lehet vele akárhogyan bánni, megmutatná, amiért nem tud románul!”¹¹ Ilyen módon keseredik el Kacsó Sándor Birtók Bénije is, amikor elhatározza, hogy a maga (és népe) érdekében megtanulja a többség nyelvét, anélkül hogy közben anyanyelve sérülne.¹² Kedeiben ekkor szólal meg a kisebbségi sors. Belső harc kezdődik benne. Jut ebből kívülre is, még az interkulturális kommunikációs szinten is, de csak mértékkel, az egyéni kommunikáció szintjén, bár ezen a szinten is korlátozottan. Meg is meri fogalmazni kisebbségi jogait, még a román jegyzővel folytatott beszélgetésben is, de ha a falu három románjából (jegyző, csendőr, román pap) kettő van együtt, már nem. Ezen a korlátokon belül egyébként igen határozottan képviseli kisebbségi jogait: „tudtommal nem a maguk állama, hanem az enyém is”.¹³ Ezekben a pillanatokban azonban ott van az óvatosságra intő gondolat: „tudja a jó Isten, hogy jobb az embernek, ha hallgat, vagy ha megmondja az igazát.”¹⁴

Pedig ilyenkor kellene a természetes nemzeti identitással tudatosan élő és felépő bátorság. A belső felelősségérzetű lelkipásztornak ilyenkor kellene saját közössége miidentitásáért síkra szállnia. De Kedeiben a belső tartás is a romlás felé hanyatlik: nem érzékeli a körülötte folyó eseményekben a drámát; nem ad esélyt saját kulturális emlékezetének arra, hogy a lappangásból előbújhasson. A székely magyar világon belül ő nagy magyar, lelkipásztori felelősséggel, lélekézbresztő fogalmazással: „ti nem fogtok harcolni magatokért és a népetekért, s itt a más gondolkodású, erős akaratú népek között megsemmisülünk. Elveszítjük önmagunkat...”¹⁵ A kommunikációs helyzet azon-

ban a székely magyar közösségen belül is éléssé válhat. Amikor a felbuzdult fiatalok változtatási igényt fogalmaznak meg, csitítani kezdi őket, korántsem bölcs és felemelő, hanem inkább megalkuvó és visszafogó szavakkal: „csak azt akarom megértetni veletek, hogy az embernek lehet például társadalomellenes meggyőződése, de azért mégis úgy kell élnie a társadalomban, mintha nem volna. A mi helyzetünkben kétszeresen meg kell fontolni az efféjét [...], mikor enélkül is alig bírunk megmaradni.”¹⁶ Itt mutatkozik meg nyíltan, hogy nem rejtőző identitásról van szó, hanem markáns, de beletörődő-megalkuvó identitásról.

Fentebb említettem, hogy Kedei tiszteletes önbizalma papi státusából adódik, hiszen hívei szeretik, itt ő egyeduralkodó. Identitásösszefüggésben azonban vallási vezetőként sem fogja fel a helyzet komolyságát. A nemzeti identitásnak egyik megtartó ereje a hit, őrző kerete az egyház. A szomszéd faluban épített görögkeleti templom szentelésére úgy készül, mint akinek „le kell bontani a válaszfalakat ember és ember, nemzet és nemzet között. [...] Hiszen mindnyájan egy Istennek vagyunk a gyermekei [...], miért állunk akkor mégis harcban egymással?”¹⁷ Olyan gondolatok ezek, melyek nemes elszántságra vallanak. Ennek valóban így is kellene lennie a kulturális egyenjogúságon alapuló plurális társadalomban (Ashworth–Graham–Tunbridge kategóriái közül ez a „salátástál-modell”)¹⁸ egy ténylegesen megvalósult multikulturális viszonyrendszerben. De a székely magyarság helyzete a Trianon utáni időkben nem ilyen makrotársadalmi képet mutat. A Kedei által megfogalmazott „válaszfal-bontó”, szép gondolatnak a tiszteletes meg is akar felelni.

A nemzet és nemzet közötti „válaszfalakat bontó”, fellelkesült unitárius tiszteletesről azonban kiderül, hogy a szeretetről szóló üres pátosz vizein evez, amikor lebontandó válaszfalokról beszél. A kibebbségi sors kemény realitásai szinte kiszúrják a szemét, mégis csak a szeretetről prédikál. Ez akkor derül ki, amikor arra kéri, hogy tisztelegő beszédet mondjon a görögkeleti templom avatásán. Az ünnepség közben az elhangzó beszédek alatt felszínre tör benne a lappangó kulturális emlékezet: szemét az elhanyagolt magyar sírkerten, a kopjafákon, az alig felismerhető magyar sírfeliratokon járta-

ja, nem kerülheti el figyelmét a magyar temető helyén épült (épp most avatott) új román templom. Az ezek láttán érzett döbbenettől, és mert ebben a helyzetben eleve elfogja a rettegés (nem tud románul, ezért magyarul tart beszédet a románoknak), szinte pánikba esik. Ennek ellenére vagy talán éppen mert a pánik kerekedik felül rajta, székely magyar identitástudatát magába szorítva megmarad a szeretet egyesítő erejéről szóló, népek közötti falakat bontó beszéd mellett, míg ezzel szemben a román metropolita beszéde nem a „szereletéről” szól.

A tiszteletes: „mindig mondtam, és ezt merem állítani ma is, jobban, mint valaha, hogy mindannyian testvérek vagyunk és szeretnünk kell egymást. Tűnjenek el a válaszfalak! [...] Ezért, amikor székely testvéreim – itt eszébe jutott, hogy talán vannak egyesek, akik a székelek alatt nem értenek magyart, ezért kiegészítette: székely magyar testvéreim üdvözlését tolmácsolom az unitáriusok részéről, kérem, vegyenek minket hasonló szeretettel körül...”¹⁹

A metropolita: „ez a föld, amelyet a román nép, mint őslakó és első honfoglaló, ezeréves joggal bír, csak most kezd igazán románá válni [...], a vidék népének vissza kell jutnia a nemzet kebelébe, melyből már szinte kiszakították”;²⁰ az elszékelyesített román lelkek gondozása és megváltása a cél.²¹

A képlet egyszerű: a székely magyar papban a kulturális emlékezet (a sírkert, a kopjafák) és a román beolvasztó nyomulás (a felépült román templom és a metropolita által románként nyilvánított föld) székely magyar identitássajdító képei láttán elgyávul és meghunyászkodik az övéi között máskor fennen hangoztatott azonosságtudat. Így történhet meg, hogy az agresszív metropolita mintegy kibeszéli a tiszteletes lába alól a magyar földet. Ehhez még kirakja a templom falára az „ősi” román nemzeti zászlót (ezt a voltaképpen kreált szimbólumot), azt a földet közösen lakó román és magyar nép közös zászlójának nyilvánítva és a székely magyarságot e zászló alá hívva. Ezzel a metropolita a székely népet elmagyarosított románokként kezeli, akiket vissza kell vezetni a román nemzetbe, ahová eredetileg is tartoztak.

És ezzel már a „romlás” interkulturális nagy közegebe léptünk át. Bőződi igazi fájdalom az egyén és a bezárt szé-

kely magyar közösség romlásán túl és egyben ezek végtelen kártekonyságának igazolására eljut az interkulturális tér nagy megrontójához, sőt a kétszínű és álságos stratégiadramatizáláshoz: a beolvastásra szánt, kisebbségben lévő székely magyarság kilátástalan jövőjének sejtetéséhez. Szinte kiabálva követelné magának a helyzetet a csoport szintű identitásválság-menedzselést (ez az a szint, amelyen a pap azonosságtudata működészavaros), mert a romlásból kivezető utat nyithatna, de erre éppen a közösség lelki vezetője alkalmatlanul bizonyul. Az avatás után felzaklatott pap így próbálja nyugtatni lelkiismeretét: „nekünk, magyaroknak a szervezatlenség a legnagyobb bajunk. [...] Miért nem irányítanak! A románságnak a háború előtt megvolt a maga erős, öntudatos szervezkedése. De mit csinálnak a mi vezetőink, azok ott fenn?”²² A felső egyházi vezetés ellen irányuló kritika meglehetősen jogos, de az nem jut eszébe, hogy lelkipásztorként az ő feladata lenne a hívek hitének gondozásán túl a magyar kisebbségi érdekek érvényesítése – miután pedig igenis leplezetlenül vágja mellbe a román templom avatásán a román egyház és a román politika agresszív gögje, vagyis a minden részen befelé törő és számtalan formában nyomuló hegemónikus kultúra. A metropolita gyakorlatilag az orra alá dörgöli, hogy mi a szándéka a kisebbséggel.

A román képviselő pohárköszöntőt mond, és a kisebbségi papokat mint a magyarság lelki vezetőit kéri meg, hogy munkájukkal, magatartásukkal olyan lelki tartalmat adjanak a magyarságnak (az „elszékelyesített románoknak”), mely segít bennük kialakítani a helyes magatartást az államalkotó románsággal szemben. Kedei Imre, aki székely magyarként nincs identitásválságban, lelkipásztorként (interkulturális szintű közösségóvás szempontjából), vagyis közösségi vezetőként csődöt mond, és személyes kudarcáért a felső egyházi vezetést kárhoztatja – maga hajtja fejét a tiló alá, azaz maga kergeti magát kommunikációs csapdába. Ugyanis éppen az ő szeretetről szóló beszéde jogosítja fel a román képviselőt arra (legalábbis ő úgy állítja be), hogy így szóljon a lelkészhez: „Az adott szó kötelez, tiszteletes úr! Azt akarjuk tehát, hogy a kifejezett jó szándék cselekedetté alakuljon át, és a szavak ne maradjanak pusztán udvariassági formaságok!”²³ Itt

nyilvánul meg tehát Ashworth–Graham–Tunbridge asszimilációs modelljének első fokozata (ugyanúgy, mint Csiki István esetében), amikor is a hegemónikus többségi kulturális politika inkorporálni igyekszik a törzskultúrába az általa deviánsnak tartott személyeket, csoportokat. A politika azonban ez esetben nem áll meg ezen a szinten, továbblép a harmadik szintre, melyen a nemkívánatos kulturális örökséget (jelen esetben a székely magyart) egyszerűen törli, ez esetben letagadó retorikával. A román újságíró beszédében ez így jelenik meg: „Ezért helytelen, hogy néha mi, románok is használjuk ezt a szót [...], a székelység elnevezés téves [...]. Nekünk nem kell a székelyekkel való megbékélésről és közeledésről beszélnünk [...]. S ha mégis előkerül ez a kérdés, csupán a magyar vezetés miatt van, amely mesterségesen igyekszik szítani az ellentétet a két nép között.”²⁴

Mint látjuk, a logika mindent arcátlanul fejre állító; az érvelés menet, a történelmi szerepeket manipulatíván prezentáló játék abszurd drámába illő. Ez az a kíméletlen politikai realitás, amellyel a tiszteletes mindössze egy konvencionális keresztény ideológiai klisé tud szembeállítani: a szeretet falakat dönt, mindent megold. És mivel ez meglehetősen ősi igazság, a jelen kommunikációs szituációiban túl egyetemes és a konkrét problémát kikerülő ahhoz, hogy adekvát legyen. Így fogják meg őt a saját retorikájával, így lesz ebből interkulturális kommunikációs csapda, melybe maga vezet bele a kulturális Másikat, aki a csapdát rázárja.

Böződi mintha azt üzenné ezzel, hogy a megalkuvó identitás azonos a meghátalással, az önpusztítással és néppusztítással – maga a romlás, hiszen a tiszteletes voltaképp rálép az asszimiláció útjára, ezzel utat engedve a kulturális kolonizációnak. És mindez azzal az emberrel történik, aki a saját közösségében ennyire magyar: „Tragikus, amikor egy nép így elveszti kedvét, életbe vetett reményét, mint a miénk! [...] Beszélhetek nekik istenről, jóságról, szeretetről, nem hisznek. Nem hisznek semmiben. Nem hisznek nekem, és nem hisznek senkinek. Ez ronsolta szét az én hitemet is. És tudja mi? A kisebbségi sors. Az elnyomottság, az üldözöttség érzése, ami alatt a legnagyobb életakarát is összeroppan.”²⁵ Másként szólva ennyire rafinált a kulturális kolonizáció, és ennyire nagy baj az

interkulturális kommunikációs térben meghatározó identitás és az identitásváltás-menedzselési stratégiák hiánya. Amikor a tiszteletes, még a templomavatási nagy „ébresztő” előtt, azzal nyugtatja a román tanító megjelenésén és vele egy egész román család betelepülésén aggódó híveket: „Nézzék, az nem baj, ha egy nép sokat tud”,²⁶ akkor vagy naiv és magabizó (hiszen három román még nem zavarta a zárt közösség életét); vagy csak afféle renegát szöveg ez, mely a román államon belüli túlélés stratégiáját helyezi előtérbe; vagy egyszerűen önigazolás háttérű szöveg; vagy mindegyik egyszerre – annyit bizonyosan feltételezhetünk, hogy a regény előrevetíti azt, ami a végén bekövetkezik. Vagyis a stratégia elégtelen, nem adekvát, a legkomolyabb értelemben nem is létezik, és egyenes az út az identitáskezelés számára a maga építette csapda felé. Kedei tiszteletes alakjában Bözödi azt a székely magyar identitástípust rajzolja meg, amelyiknek belső ereje van – azaz mind az egyénen belül, mind a székely magyar közösségen belül erős és erőteljes kisugárzású –, de az interkulturális kommunikációban (a faluba benyomuló román hatalom képviselőivel szembekerülve) nem egyszerűen kompromittálódik az interkulturális Másik által, hanem önmagát is kompromittálja, meghunyászkodik.

Identitásgyökér-romlás, a miidentitást veszélybe sodró megfélemlített éniidentitás – Sebe Ferenc

■ A tanító akarategyenge, befolyásolható, aki emberileg sem felel meg annak a feladatnak, melyet a kor interkulturális kihívásai egy székely magyar tanítóra rónak. Híján van a kifinomult gondolkodásnak (a tiszteletesből ez nem hiányzik), rutinszerűen, szakmai elhivatottság nélkül, a mindennapok feladatainak él. Nemzeti identitása a Csepeli-féle kategóriák szerinti természetes nemzeti identitástudat küszöbét sem éri el. Annyanban tartozik a székely magyarok közé, hogy közéjük születik, de a székely magyar identitás nem kristályosodik benne politikummá, az interkulturális Másikkal szemben pedig végképp nem. Ő is az egyik értelmiségi a faluban, a tanítóság mellett ellátja a kántori teendőket is. Felesége rábeszélésére – „ez ma az élet feltétele”²⁷ – az első között tette le a románoknak a hűsége-

küt, így maradhatott a faluban továbbra is tanító, annak ellenére, hogy nem beszéli az állam nyelvét. A falu „kulturális életében” is csak alapfeladatait látja el, az értelmiségi életben csak fizikailag van jelen, nem képvisel szellemi jelenlétet. Úgy tetszik, véleményt semmiről nem nyilvánít, és ha mégis, akkor annak nem ad hangot. Ha válaszára provokálják, így reagál: „hagyjatok békét a politikával. Nem foglalkozom egyáltalában effélével, hiszen tudhatjátok, állami tanító vagyok. Lehetetlen. Még csak az kellene.”²⁸ Az idézet vége arra utal, hogy a politikai viszonyokkal tökéletesen tisztában van, de állásféltesből (a román állam alkalmazottjaként) nem hajlandó székelymagarságát vállalni. A román templom avatásán, ahol, mint láttuk, a tiszteletes beszédet mond, Sebe tanító is jelen van, de nem hajlandó anyanyelvén megszólalni. Még a mellette ülővel is románul beszél, rendkívül rossz, gagyogás szintű románssággal. A tragédiák tragédiája, hogy a két világháború közötti székely faluban, amikor még nincsenek vegyes házasságok (a Hess-modellben az amalgamációs szint,²⁹ a Bloom-féle analitikus kollektív identitás³⁰), még nincs általános román fizikai jelenlét (három román ember él csak a faluban), *már* akkora megfélemlítő erővel hat (például az állami alkalmazások révén – az alkalmazottak még magyarok), általában pedig szinte a levegőben érződik a román jelenlét, hogy két magyar a román nyelvet törve próbál egymással kommunikálni: „nem magyar véletlenül? [...] Mert nem regátiasan beszél.”³¹ Sebe és beszélgetőtársa ugyanis az akcentusból jön rá, hogy a másik is magyar. Nemcsak a tragédiák tragédiája ez, hanem – a regény nyelvén fogalmazva – maga a „romlás”, az éltető gyökér (a magyar anyanyelv) pusztítása, azaz identitásgyökér-romlás.

Csiki adószedő is megtanul románul, de az anyanyelv nem kérdőjeleződik meg benne. Az adószedőnek és a fiatal diáknak van identitásmegőrző stratégiája, mert identitásstratégiái célból (is) tanulja meg a román nyelvet, míg a tanító azért erőlteti a román bakadozást, mert célja a magamutogató konformitás, de identitásstratégiája nincs. Éppen a tanító nem fogja fel, hogy ez a helyzet mennyire szomorú a székely magyar jövőt tekintve. Renegátsága a mimikriben nyilvánul meg. Ő már gyarmatosított, anélkül hogy ez egyáltalán érdekelné; ráadásul, annak ellené-

re, hogy a beolvasztó hatalmi nyomás még aránylag távolról érvényesül. Bhabha mimikrikategóriájával leírható következmény ez, amikor is a román alkalmazásban álló magyar tanító, vagyis a gyarmatosított azon igyekszik, hogy azt mutassa: átveszi a gyarmatosító kultúráját, miközben a színlelés kikezdi benne a sajátját.

Sebe Ferenc miidentitása nem működik, a tudatosság küszöbe alatti éniidentitása nem elég erős ahhoz, hogy csoportban tudjon gondolkodni. Tökéletes préda az identitáskolonizáció számára.

A közösség székeley magyar identitásának ápolása és megőrzése vonatkozásá-

ban elég nehéz tehát a helyzet, amikor a tanító kínálja magát a beolvasztó gépezet, a kulturális gyarmatosítás ideális cél-táblájául. Ez a nehéz helyzet azonban katasztrófálissá válik, amikor a tiszteletes rosszindulatú feljelentése kibillenti Sebét állásából, és a faluba román tanító kerül, aki egy szót sem beszél magyarul. Saját terminológiánkra lefordítva: az egyéni szintű, bár a közösségre is kisugárzó tragikus identitásgyöker-romlás már nemcsak belülről veszélyeztet, hanem kívülről szervezett állami programmá válik.

Dani Erzsébet

■ JEGYZETEK

1. Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
2. Fontosabb szociográfiai: *Székely emberek, zsidó istenek* (1935), *Székely bánja* (1938).
3. Assmann így fogalmaz: „az identitás a tudat ügye, vagyis egy önmagunkról kialakult tudattalan kép tudatosulása. Ez mind az egyéni, mind a kollektív élet tekintetében igaz.” (Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2004. 129.) Az identitásnak két dimenziója van: az én- és a miazonosság, melyben az én növekedése kintől befelé tart, és az egyén saját önelképzelésével és a csoport interakciós és kommunikációs folyamataiban való részvételével épül fel. A miazonosság, vagyis a kollektív identitás nem létezik a mi-t alkotó egyéneken kívül.
4. Homi K. Bhabha bevett kategóriája, a mimikri, mely szerint a gyarmatosító és a gyarmatosított közötti kapcsolatban a gyarmatosított úgy tesz, mintha elfogadná a gyarmatosító kultúráját, viselkedését, felvennie szokásait. Lásd Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*. Routledge, New York, 1998.
5. Rosengren szerint az emberi kommunikáció a következő szinteken valósul meg: az egyén, a csoport, a régió, a társadalom, a nemzet és az állam szintjén. Karl Erik Rosengren: *Communication: An Introduction*. SAGE Publications, London, 2000. 64–65.
6. Bözödi György: *Romlás*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004. 163.
7. Uo.
8. Uo. 200.
9. Uo. 158.
10. Csepeli György a nemzeti identitás három formáját különbözteti meg: a természetes, a tudatos és az ideologikus változatot. A természetes nemzeti identitás a nemzeti kisebbségek esetében zavarokkal küzd, melyek a történelmi előzmények folytán alakultak ki. Ilyenek a közösségi traumák, katalizmák. A nemzeti kisebbségek rákényszerülnek a kultúrnemzeti felfogás hagyományainak életben tartására is. Ráadásul folyamatosan találkoznak a többségi és a saját anyanemzet eltérő értelmezésével mind a politikai, mind a történelmi események tekintetében. A Csepeli-féle második nemzeti identitásforma a tudatos: a természetes típusból alakult ki, amikor az identitásérzés tudatosul, és kialakulnak a nemzeti attitűdök. A harmadik forma az ideologikus változat, nem áll távol az első kétőtől, de reflexiós erők tekintetében különbözik tőlük. Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Századvég, Bp., 1992. 113–121.
11. Bözödi György: i. m. 5.
12. Dani Erzsébet: *Ütközéses identitásmenedzselés ideológiai beágyazásban. Kacsó Sándor Vakvágá nyon című regénye*. Korunk 2014. 2. 94–100. 94.
13. Bözödi György: i. m. 18.
14. Uo. 21.
15. Uo. 122.
16. Uo. 130.
17. Uo. 223.
18. A plurális társadalmakra vonatkozó Ashworth–Graham–Tunbridge identitáspolitikai tipológiából, vagyis az asszimilációs modell (G. J. Ashworth – Brian Graham – J. E. Tunbridge: *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. Pluto Press, London – Ann Arbor MI, 2007. 73–75.), az „olvasztótégely” modell (uo. 76–79), a „törzs+” (sic! uo. 79–82) modell, az „oszlopos” (uo. 82–84) modell, a „salátástál/szivárvány/mozaikos” (uo. 84–86.) modell közül az első, az „asszimilációs, integrációs vagy egytörzsi” modell a lényeges nekünk a székely identitás irodalmi példáinak elemzéséhez.
19. Bözödi György: i. m. 242–243.
20. Uo. 241–242.
21. Nicolae Iorga román politikus és történész történelmi munkásságának első szakaszában próbálta bizonyítani a székelyek román eredetét. Teóriája a román törvényekben is visszaköszönt (pl. az állami elemi népoktatási törvény, 1924). Iorga később visszavonta román és magyar részről is nagy vitát ki-

váltott feltételezéseit, de a román irodalomból már nem lehet kiirtani a teóriát, mely szerint a széke-lyek elmagyarosodott románok.

22. Bözödi György: i. m. 246.

23. Uo. 250.

24. Uo. 252.

25. Uo. 270.

26. Uo. 155.

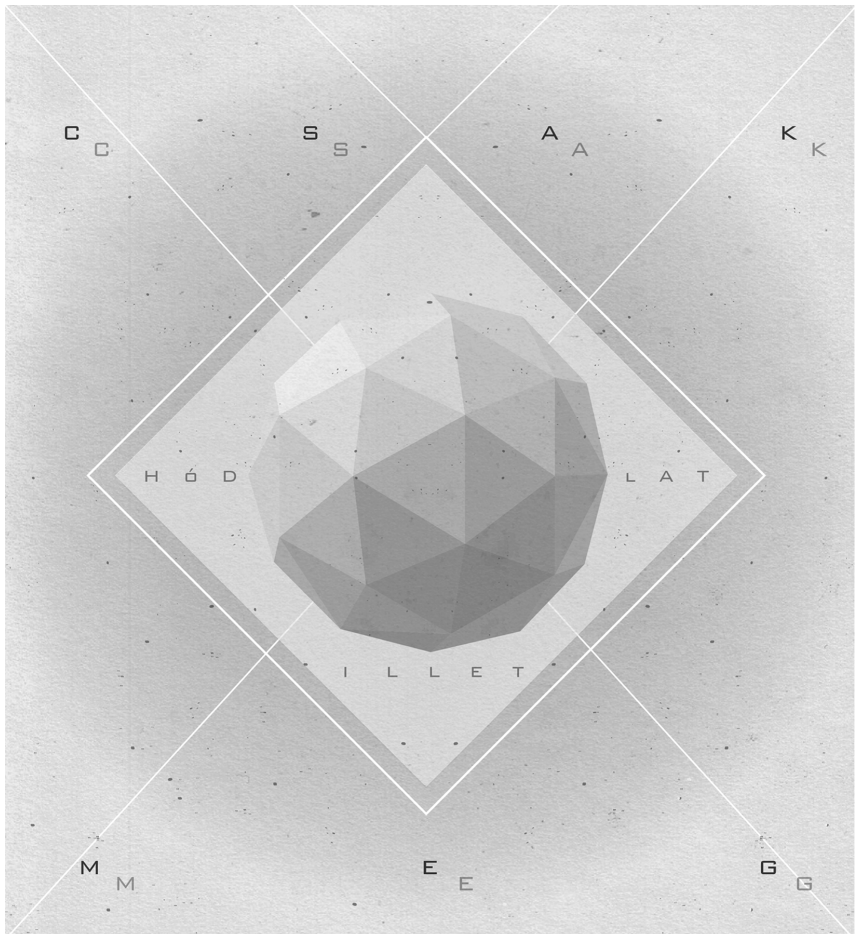
27. Uo. 9.

28. Uo. 125.

29. A Hess-féle asszimilációs modellben az amalgamációs szint az utolsó fázis a teljes asszimiláció előtt, eszköze a vegyes házasság.

30. Bloom kétféle kollektív identitást különböztet meg (Freud alapján): az analitikust és az ödipálist. Előbbi a csoport identifikációjában a materiális juttatások szerepét emeli ki; utóbbi a „helyes” viselkedés normáihoz igazodik, és ezek, mint Freudnál, az apa értékrendjét jelentik (William Bloom: *Personal Identity, National Identity and International Relations*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 51.). Az analitikus kollektív identitásreakció jelenik meg abban, ha a kisebbség gazdasági túlélési érdekből igazodik a többséghez.

31. Bözödi György: i. m. 253.

SZERETETRŐL, SÖTÉTSÉGRŐL

Hommage à Ámosz Oz

■ *Szeretetről, sötétségről* című alkotásában Ámosz Oz szókimondó visszafogottsággal építkezik. Művének fő alkotóeleme az ellentétpárok skálájának egysége: fikció és történelem; személyes emlékei és felkutatott dokumentumok; gyengédség és kíméletlenség. Szövegszervező elvként ösztönösen enged a szavak valóságának, mely maradéktalanul érvényesül („Ami körülvelt, nem számított. Ami számított, szavakból állt” 224.) a könyv(ek) befogadó világában („Kicsi koromban az volt a vágyam, hogy ha megnövök, könyv legyenek”). (40.)

Ebben a gyermekkorában leginkább mesékkel és gyöngédséggel, utóbb könyvekkel és élményekkel, majd – elmesélt, de részben át is élt – háborús eseményekkel, tragikus vagy komikus történetekkel, apró örömökkal, nélkülözésekkel, valamint fájdalommal zsúfolt közegben, amelybe Oz beleszületett, és amelyben kora kamaszkoráig neveltetett, minden megtörténhetett. („Ki tudhatta, mit hoz a másnap?” 40.) Élete későbbi helyszíneire is érvényes marad ez a latens nyitottság, édesanyja öngyilkossága azonban éles cezúrát húz a tizenkét és fél éves fiú életébe, aki nemcsak távozik a beszédes, esetlen, modoros, jobboldali nézeteket valló apa környezetéből, hanem a szakítást névváltoztatással is nyomatékosítja. Pontos tudja, mit akar, mit vár önmagától, illetve milyen nem akar lenni... A szavakat elvonva önmagától, életmódot és közösséget vált, figyelmét és akaratát átnevelve építi felnőtt egyéniségét. Egyébként a szavakhoz utóbb mégiscsak visszatér(t)...

Komplex struktúrájú, impozáns a *Szeretetről, sötétségről* világa. Írja ezt természetes egyszerűséggel valósítja meg. Pazar verbalitását inspirálhatták apjának etimológiai passziója (lásd túltengő szó-, jelentés- és eredetmagyarázatait, illetve kényeszerű, csendűző élceit, esetlen anekdotáit) csakúgy, mint anyja meséinek gyönyö-

rú, sejtelmes világa, diszkrétan kifejezésre juttatott filozófiai nézeteinek vagy gyakorlatias elveinek hangot adó, józan érvei. Jehuda Arieħ Klausnerről írja Ámosz: „Apám előszeretettel világosított fel a szavak közti kapcsolatokról – eredetekről, viszonyokról, mintha a szavak is valamilyen bonyolult kelet-európai családot formáznának, seregnyi másod- és harmad-unokatestvérrel, beházasodott nagynénikkel, sógorokkal, unokákkal és dédunokákkal.” (51.) Édesanyja, Fanja Musmann ezzel szemben egyetlen gyermekét mindig a történetek továbbgondolására ösztönözte, tudatosan fejlesztette fiának kreativitását, nyelvi jelenlétét és meglepő íráskészségét, miközben az értelmezés viszonylagosságára is felhívta figyelmét. („Anyám értett hozzá, hogy néhány rövid szóval mindent új megvilágításban láttasson.” 211.)

Egyedüli gyerek volt a kis Ámosz: pontosan érzekelte szülei között az ellentétet, a feszültség mégsem billentette ki mérlegnyelv-szerepéből. Nem az ő dolga volt ítélni; neveltetése és ösztönös lojalitása óvta mindenfajta részrehajlástól. A kiskamasz felelősen azonosult szüleinek egymást kímélő szándékú, nehéz csendjével, és csak évek múlva összegezte: „És mit tudtam én, ők min mennek keresztül? Hogyan álltak vajon egymással? Mit tudott apám anya megpróbáltatásairól? Mit értett meg anyám apa szenvedéseiből? Mindhármunk között ezer fényév sötétlett.” (730.)

A kötetben megrajzolt, átfogó tablóképek, a portrékkal zsúfolt társadalmi keresztmetszetek révén bejátszott valamennyi nyelvi regiszter hitelesen húzza alá az újonnan megalakult Izrael állam lakosságának sokszínűségét. Az író közvetlen környezetében élők, családjának tagjai csakúgy, mint ismerőseinek nagy része – szinte valamennyien – több nyelven beszélnek. Fejlett vitakultúrával rendelkeznek, melynek szabályai teret engednek

Szeretetről, sötétségről. Ford. Szántó Judit. Európa Könyvkiadó, Bp., 2010. Ámosz Oz világhírű izraeli író, novellista, újságíró. Irodalmat oktat a bersebai Ben-Gurion Egyetemen. *Fekete doboz* című alkotása 1988-ban elnyerte a rangos, franciaországi Femina-díjat. Művei 41 nyelven, több mint 35 országban jelentek meg. Folyó év május 4-én töltötte 75. életévét.

a gyerekek bekapcsolódásának is, amikor többek között igazságról, sorsról, szépségről, Istenről, de Palesztináról, az asszimilációról, a politikai pártokról, az irodalomról, a szocializmusról vagy a zsidó nép bajairól beszélgetnek. Korlátozott mértékben, mégis elfogadott a közösség körében a 20. század eleji Európában még szinte tabunak számító női emancipáció kérdése: „a lányokat, még a magunkfajta modern lányokat is, akik iskolába és utána egyetemre mentek, arra nevelték, hogy a nőknek is joguk van a filozófiához, az otthonukon kívüli önálló élethez – de csak amíg meg nem születnek a gyerekek.” (288.) Ebben a közösségben az érzelmek kifejezésének nincs akadálya: ösztönösen, kedvteléssel adnak hangot meggyőződéseiknek, életük magánszférája mégis homályban marad, mert hiába rögeszmés igényük, hogy pontosan fejezzék ki magukat, a héber ekkor még nem válhatott természetes közeggé számukra: csak a helyben születettek nemzedékének adatott meg az identitással együtt ható nyelvi komfort. „Hiányos volt a szókészlet is. A héber még nem jött természetesen az emberek szájára, híján volt minden meghittségnek, és ha megszólaltunk, nemigen tudhattuk, mi fog kisülni belőle.” (22.)

Oz számára kézenfekvő írói eszköz a szereplők gazdag nyelvtudása, ti. az általuk használt idegen szavak révén maguk pontosítják önnön portréikat, egyénítik saját beszédstílusukat. (Újabb oxymoron? Az ő szülei szándékosan és kizárólag héberül kommunikáltak vele... Ezáltal a családban a „nu!”, „sto?”-szerű, ösztönösen kibukó, kedélyes indulatszavaik, de olykor teljes beszélgetések – lengyelül, oroszul, jiddisül – a gyerekszaj elleni védekezés hathatós eszközeivé válhattak.)

A kis Ámosz jórészt megfeneklett sorokat lát maga körül: jobb körülmények közül szorultak ki, társadalmi közeget akaratak ellenére váltottak ezek a figurák, akik zokszó nélkül, édes keserőséggel, ösztönös derűvel illeszkedtek a szűkös mindennapok izraeli gyakorlatába. Takarékoskodtak, aggodalmasan figyelték az események alakulását, de a sötét jövőkép, a szegénység és a megpróbáltatások, elsötétítések, kijárási tilalmak és nélkülözések, illetve gyász ellenére írtak-olvastak, ezzel is erősítve belső értékrendjüket, hiszen „majdnem mind helyüket veszített emberek voltak”. (30.)

A *Szeretetről, sötétségről* önéletrajz, de Jeruzsálem városának, Izrael államnak és az író családjának története is. A mű középpontjába egyetlen katartikus pillanatot emléke rögzül: az ENSZ-közgyűlés döntő szavazásának rádiós közvetítése és az eredményt követő jeruzsálemi hangulat megörökítése.

A kötet olvasata minősülhet mindenkori aktuális politikatörténeti értekezésnek, illetve szociológia- és társadalomtörténetnek, héber- és összehasonlító irodalmi cikkgyűjteménynek, ugyanakkor filozófiai kisesszék sorozatának is. A műfajegyüttesben az idősíkok keverednek, a tér és idő taglalása rapszodikus, mindennek ellenére a gyerekkora óta begyakorolt „építkező” gesztus révén mindent elrendeznek a mindenható szavak. A felnőtté érett gyerek fantáziaképeitől a háborúig, a politikai szónoklatoktól a családi eseményekig, a Közel-Keleten történetektől a rovníói vagy odesszai, prágai vagy vilniusi emléktörödékekig, viharvert fényképalbumok segítségével megelevenített töredékekig helyükre kerülnek a részletek. Az olvasó felismeri az egymásba áttűnő nemzedékek sorsa közötti összefüggést, a kronológia szilánkjai letisztulnak. Nem személyes, közvetlen vallomásaik alapján – a kötet egészében viszonylag kevés a párbeszéd, inkább lineáris elbeszéléstömbökből építkezik a narrátor –, de az egyes fejezetek olvasata összegeződik. Megtudjuk minden szereplőről, „hogyan és miért jött ebbe az országba, mit várt és mit kapott Izrael államától”. (306.)

Oz rendszerelméletének logikája a szerző felnőtté érésével, értékrendszerének és döntéshozó képességének stabilizálásával válik érthetővé. A világ értelmezése nála modellezés kérdése: a kis Ámosz unaloműző szemlélődéseiben, saját mentségére kitalált történeteiben vagy magányos játékaiban vannak csillagászattani elemek, de a politika miatti aggodalom is: Európában országonként más és más indítatású, de egyre nyilvánvalóbban erősödik az antiszemitizmus, az ENSZ közgyűlésének döntésén csügg a világ. A bolygók rendszerének titkai és a zsidó identitás kérdése a gyerek jövőképeinek meghatározó elemei. Ezek gondos számbavétele és rendezése az idő munkája – a mű világában is.

Egy értelmes, koraérett és érzékeny „én”, egyes szám első személyben egyszer csak elkezdte megosztani emlékeit.

Közvetlen környezetének leírása, az otthoné, a szülők portréja korai emlékszlánkokból áll össze. A közelkép lassan bővült, tárgyakkal gazdagodott. Rengeteg könyv mindenütt. Az értelmiségi környezet ingergazdag eszköztárt biztosít a szerzőnek, a narráció révén fokozatosan tágithatja a teret (elkalauzol Jeruzsálem negyedeibe, majd Tel-Avivig jutunk; a Közel-Keletet és Izrael államot bejárjuk, de a családtagok korábbi életének helyszíneit, Európát, sőt Amerikát is érintjük). A fikció több ízben szürrealisztikus elemet szelídít a mindennapok rutinjába. Slomit nagymama például teleszkopikus tájékozódási képességgel rendelkezik. Szorongva ellenőrzi életben maradt családtagjainak tartózkodási helyét és tevékenységét, főleg mióta elsőszülött fia, menyé, unokája életét vesztette Vilniusban: „Lonja a Nemzeti Könyvtárban, a *Terra Sancta* épület negyedik emeletén ül az íróasztalánál, Fanja a B'nai B'rith könyvtárban, Ámosz a legjobb barátjával, Elijahuval játszik a szomszédokban, Friedmann mérnökéknél, jobbra az első ház.” (181.)

A zsidó történelem valamennyi vesztes csatájának kimenetele, még Masszada következménye is korrigálható Ámoszka kartondobozos hadműveletei során; Jozsef bácsiék kertjében tengeri csaták vívhatók, „szűkebb lakókörnyezetünket, Kerem Avrahamot Csehov sajátította ki” (9.), bár főleg az orosz ajkú bevándoroltak között más karaktertípusok is felismerhetők. Vannak közöttük tolsztojanusok, Dosztojevszkij-félék, de shakespeare-iek, kaffkai-ánusok, illetve jót-rosszat világosan megkülönböztető Agnon-figurák egyaránt. Erre a megállapításra a gyerek olfaktív élményei ráerősítenek: gyermekorvosa, Saul Csernyikovszkij jeles irodalmár, mégis friss kenyérillatot áraszt.

A mű fejezetei (szám szerint 62) önálló írásnak is tekinthetők. Egyenként

nyitnak az olvasó irányába; egyértelműen a megosztás szándéka, illetve a kifejezés lendülete szabályozza laza együttesüket. Albumok fényképei alapján, egy-egy személy kapcsán épül az a puzzle, aminek minden egyes eleme a zsidó közösség egyéneinek sorsa, melyben hiába a gykori idősíkváltás és a szerzői határozottság a narrációban, mégis „különös köröket ír le a sors” (274.), azaz mese, önirónia, fájdalom és komikum ötvöződhetnek, a külső szemlélő és tényleges résztvevő látásmódja azonosul nemzedéknyi távolságból is más szereplők élethelyzetével. „Apám, ahogy a képen áll, fiatalabb, mint a fiam. Ha tehetném, belépnék a fényképbe, hogy óva intsem őt és cimboráit. Igyekeznék felvilágosítani őket arról, ami vár rájuk, bár szinte biztos, hogy nem hinnének nekem: legföljebb jól kinevetnének.” (167.)

Néhány motívum korábban már ismertetett elemre, dallamra vagy jellegzetes élethelyzetre utal, de mindig variációként, kiegészítő szándékkal vagy színköpaszerűen tér vissza a műben. Konkrét zenei vonatkozásban a rádió társadalmi és szocializáló szerepével, Nyli furulyajátékával, de főleg a tovatűnt gyermekkorral és az életből eltávozott Fanja Musmann hiányával társul annak a madárnak a hajnali dala, melyet Beethoven szonátájának nyomán Elise-nek nevezett el Ámosz Oz. A dallam, amely Kerem Avrahamtól a hul dai kibucig elkíséri őt, minden alkalommal úgy tűnik, mintha „most szorítaná ki első ízben a végtelen kiterjedésű sötétséget” (823.), összes konnotációjával és tanulságaival együtt: „Hogy megzabolazzam és tetszetőssé csiszoljam a fájdalmat. És még valamit, amit a nagyanyám hajdan élesebben fogalmazott meg [...]: Ha elfogytak a könnyeid, ne sírjál. Ne vess.” (123.)

Medgyesi Emese

TIBORI SZABÓ ZOLTÁN

HOGYAN LETT POMOGÁTS BÉLÁBÓL „KÖVETELŐZŐ FUNDAMENTALISTA”?

■ Pomogáts Bélát viszonylag későn, 1990-ben ismertem meg. És nem is 1990 januárjának végén, amikor nyolcéves kiltás után végre ismét Erdélybe látogatható, hanem valamikor tavasz végén, a rendszerváltás utáni első magyarországi szabad választások után néhány héttel. Véleményével, nézeteivel viszont már januári kolozsvári látogatása során megismerkedtem, az akkor Kántor Lászlónak adott rádióinterjúból, amelynek a teljes szövegét Kolozsvár napilapja, a *Szabadság* közreadta.¹

A neves budapesti irodalomtörténésznek akkor már több erdélyi vonatkozású könyve jelent meg, és többkötetnyi Erdéllyel kapcsolatos anyag várt íróasztalfiókjában a kiadásra. Az interjúból beismerte, hogy a határok megnyitását követően sem látja teljesen felhőtlennek a Magyarország és Románia közötti kapcsolatokat, a korábbi évek ugyanis mérhetetlen rombolást végeztek az erdélyi magyar kultúrában és civilizációban, de a magyar–román kapcsolatok terén nemkülönben. Bizakodásának adott hangot, hogy a kapcsolatok újjászerveződnek, és „természetes európai rendszerű kapcsolat jön létre mind a magyarországi és az erdélyi magyar irodalom, mind a magyar és a román irodalom, illetve kultúra között”. Elmondta, természetesnek tartja, hogy „az erdélyi magyar irodalom, amely a magyar nemzeti irodalom részét képezi, teljesen otthon és jelen legyen az egyetemes magyar szellemi életben, tehát nemcsak a magyarországi, hanem az egész Kárpát-medence szellemi életében és a nagyvilágon szétszóródott magyar szellemi műhelyekben is”. És reményét fejezte ki, hogy újjászerveződnek a magyar–román szellemi kapcsolatok is, mert „a dialógust újjá kell szőni”, egy ilyen párbeszédnek ugyanis „nagy jövője, lehetőségei vannak”.

A *Szabadság* arról is hírt adott később,² hogy Pomogáts Béla – Mircea Dines-

cuval, Ioan Alexandruval, Dan Petrescuval, Smaranda Enacheval, Gabriel Liiceanuval, Domokos Gézával, Cs. Gyimesi Évával, Kányádi Sándorral, Demény Lajossal, Pálfalvi Attilával, Tabajdi Csabával, Csoóri Sándorral, Cseres Tiborral, Bodor Pállal, Köteles Pállal és Tamás Gáspár Miklóssal együtt – kiemelt résztvevője volt az 1990 márciusában (éppen a véres marosvásárhelyi konfliktus napjaiban), Budapesten rendezett magyar–román értelmiségis kollokviumnak.

A szomorú vásárhelyi hírek dacára, a résztvevők megállapodtak abban, hogy a két kultúra és nép között nincsenek olyan mély ellentétek, amelyeket ne lehessen áthidalni normális egymás mellett élés és mindkét fél zavartalan fejlődése révén. Abban is megegyeztek, hogy a határokkal kapcsolatos bármilyen vitát kizárnak, s cserében „a határok semlegesítését”, légiesítését, az emberi és polgári, egyéni és kollektív jogok biztosítását, a nemzetiségek békés egymás mellett élését szorgalmazták. A résztvevők azt is javasolták, hogy az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát és a helsinki záróokmányt figyelembe véve, más keleti országok szakértőivel karöltve, dolgozzák ki a kisebbségek jogaira vonatkozó demokratikus chartát. A véres marosvásárhelyi események kapcsán a résztvevők felhívást intéztek valamennyi társadalmi és politikai erőhöz, hogy tanúsítsanak felelősségérzetet, mértéktartást és józanságot, a megbékélés és az egyetértés megnyilvánulásaival válaszolva a viszálykeltésre.

Pomogáts Béla mindezt nagyon komolyan gondolta, és e célkitűzések mellett a továbbiakban is rendkívül következetesen kiállt. Amikor a *Régió* című kisebbségtudományi szemle első számait az erdélyi közönségnek 1990 nyarán bemutatta, Beke György fontosnak tartotta kiemelni a lap által közölt Pomogáts-tanulmányt, amely a magyar irodalom

egységének tételéből³ kiindulva az ebből következő feladatokat vette számba.⁴ Ugyanakkor tarthatatlannak minősítette azokat az 1989 előtti nézeteket, amelyek a kisebbségi magyar irodalmak teljes „különfejlődését” hangoztatták, és úgy vélte, hogy a szóban forgó elmélet – az egyes kisebbségi irodalmak sajátos jegyeinek túlhangsúlyozásával – az identitástudat módszeres lerombolását segítette elő, az erőszakolt beolvadást és a teljes kiszolgáltatottságot. Pomogáts megítélése szerint a végbement politikai változások közelítették a magyarság kulturális egységének helyreállítását, éppen ezért a jövőben nem lehet beérni „a nemzeti irodalom elvi és lényegi egységének deklarálásával, hanem a következő évtizedben létre kell hozni az irodalmi intézmények legszorosabb kapcsolatát és együttműködését is”.

Amikor 1991 tavaszán Pomogáts Béla a kolozsvári *Szabadság* napilap szerkesztőségébe látogatott, Gál Máriának adott interjújában⁵ Szabó Dezső és Nyíró József irodalmi tevékenységének megítélésével kapcsolatosan rámutatott: Kelet-Közép-Európában a lengyelek, a szlovákok, a magyarok, a románok történelmi okok folytán mind „frusztrált nemzeti érzésűek voltak”. Úgy vélte, a nemzeté válás folyamata, a nemzeti identitás felépítése rengeteg frusztrációt, lelki zavart okozott. Ezek a népek teljes értékű nemzetekké akartak válni, s ennél fogva az a nacionalizmus, amely Franciaországban a 19. században dominált, térségünkben a századelőn jelentkezett. Kifejtette: „A 20. századi, viharos nemzeté válás akadályozó körülmények között történt meg. Ennek következtében nagyon felerősödött a nemzeti érzésnek egy kizárólagosságot jelentő változata, ami idegengyűlölettel, intoleranciával, adott esetben antiszemitizmussal, diktatórikus hajlamokkal, nemzeti mítoszokkal járt együtt. Azt hiszem, hogy az értelmiség, amely hagyományosan itt, ebben a térségben is a nemzeté válás motorja volt, eltévedt a szélsőjobb vagy a kifejezetten fasiszta ideológiákhoz.” Pomogáts Béla arra a következtetésre jutott, hogy napjaink Kelet-Közép-Európájában két nagy szerep és ennek megfelelő két nagy játéktér alakult ki. „Az első: ezek a nemzetek szerezzék vissza a kommunista hatalom által lebontott vagy megsértett identitásukat. A második: hogy megtörténjen végre az a modernizációs folyamat, amely Nyugat-Euró-

pában a XIX. században ment végbe. Az identitás újólagos felépítése és a modernizáció sok esetben ellentétbe kerül egymással.”

Az interjú második részében⁶ Gál Mária a közép-európai térség nyugati betago-lódás-esélyeiről kérdezte alanyát. Pomogáts Béla a Nyugat és Kelet között létező „Köztes-Európa” léte és létjogosultsága, továbbá nyugati hivatása mellett tett hitet, és ebben a vonatkozásban leszögezte, hogy Erdély mint a történelmi Magyarország alkotórésze teljes mértékben ahhoz a közép-európai régióhoz tartozott, amelynek kultúráját, hagyományait a nyugat-európai hagyományok határozták meg. Szerinte radikális változás 1945 után állt be, amikor a bukaresti kommunista hatalom Erdélyt teljes mértékben megpróbálta átalakítani, a délkelet-európai kultúra határai közé beilleszteni. Felhívta a figyelmet arra, hogy „Románia tragédiája lesz, ha nem ismeri fel a maga érdekelttségét abban, hogy ne a harmadik világhoz, hanem Európához kapcsolódjon. Vagyis: a politikai-kulturális-gazdasági-erkölcsi válságból ne egy délkelet-európai vagy közel-keleti politikai-erkölcsi kultúra vállalásával próbáljon kilábalni.” Pomogáts Béla hozzátette: tisztában van azzal, hogy könnyebb kiépíteni az európai közösségi formákat olyan országok között, amelyek között nincs nemzeti vita, viszont annál nehezebb például Románia és Magyarország között. Ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Amíg az erdélyi magyarság sorsa nem rendeződik, amíg nem lesz meg a lehetőség, hogy kollektív jogai alapján saját sorsát irányítsa, addig nem lehet felépíteni a román-magyar szolidaritás kulturális-erkölcsi rendszerét. A román államnak lenne egy olyan lehetősége, hogy Európába vezető útját Erdélyben találja meg.”

Pomogáts Béla kezdte lassan újra otthon érezni magát Erdélyben, ahol az évek során számos rendezvényt megtisztelt a jelenlétével. Mikor milyen minőségében. Volt, amikor az Anyanyelvi Konferencia elnökeként érkezett, volt, amikor irodalomtörténészként, más alkalommal pedig a Piarista Diákszövetség vezetőjeként.⁷ A látogatások alkalmával éjszakába nyúló eszmecsereik idővel baráti viszonyná nemesedtek, és Pomogáts Béla fokozatosan a *Szabadság* egyik fontos munkatársává vált. Emlékszem, a *Szabadság* az első Pomogáts-esszéit 1993 tavaszán közölte,

és az a kisebbségi magyar polgárosodás esélyeiről szól, „Budapestről nézve”.⁸ Az írás olyan cselekvési programot tárt az erdélyi magyarság elé, amelyhez kötelező módon viszonyulni kellett, nem csoda tehát, hogy arra az olvasók nagy többsége felfigyelt. Szó volt benne bőven a polgárosodásnak a nemzeti identitás megerősítését előidéző hatásairól, a kisebbségi politizálás eszközeiről, a személyes ellentétek visszaszorításának szükségéről, a gazdaság és a kultúra fejlesztésének fontosságáról, akárcsak az anyaországi támogatásrendszeréről és az autonómiáról, nem kerülve meg a közös felelősség kérdéskörét sem.

Két hónappal később – és valójában három évvel korábban, mint ahogyan az a magyar–román viszonylatban megtörtént – Pomogáts Béla az államközi alapszerződések kérdéséről értekezett, mégpedig a kisebbségvédelem és a nemzetközi kapcsolatok tágabb keretei között.⁹ Szóba kerültek a nemzetállami törekvések és a nemzeti stratégiák alapvető kérdései, amelyeket a szerző a politikai realitásokkal ütköztetett. Néhány héttel később pedig azt vette górcső alá, hogy a 20. század végén miképpen alakulnak a magyarság európai sorsának a kilátásai, hangsúlyosan a magyar–román kapcsolatok múltjából és a két nép sorsközösségéből kiindulva.¹⁰

Pomogáts Béla gondolatait egyfelől talán éppen az a távolság tette kristálytisztává, amely Budapest és Erdély között földrajzilag létezik, másfelől pedig a nemzetpolitikussá lett irodalomtudós hatalmas ismeretanyaga. Tény, hogy írásai visszhangot keltettek Erdélyben, és ez nem csupán az értelmiségiek sorában, de széles körben is ismertté tette a nevét. Amire, persze, a román hatalom is felfigyelt.

1995 őszén, amikor a magyar–román alapszerződés megkötése mindkét fél számára nemzetközi feladattá vált, Ion Iliescu román államelnök terjedelmes interjút adott a budapesti *Magyar Nemzet* napilapnak a két nemzet kölcsönös kiengesztelődését sürgetve. Iliescu annak a megbékélési tervzetnek az előnyeit ecsetelte, amelyet hivatalos formában a magyar kormány is elküldött. Pomogáts Béla – aki akkor már a Magyar Írószövetség elnöke volt – a *Szabadság* hasábjain válaszolt Ion Iliescunak.¹¹ Már kezdetben kijelentette, hogy a magyar–román megbékélés ügye rendszerint akkor kerül napirendre, amikor a két nemzet között

komoly érdeellentétek és feszültségek vannak. Így volt ez 1849-ben, az első világháború idején, majd a második világhétség végén is. Megbékélési tervzetek tehát szép számmal voltak, s rendre irattárba is kerültek, mert „nem számoltak kellő mértékben a másik fél érdekeivel”. 1918 után többnyire a magyarság elemi érdekeivel és kívánságaival nem számoltak, „mert a lényeges kérdésekkel sohasem kívántak szembesülni, ezeket mindig megkerülték, és többnyire elmerültek a politikai retorika frázisai között”. „Alighanem ez a helyzet most Iliescu elnök megbékélési tervzetével is” – írta Pomogáts, aki úgy vélte, az igazi kérdés abban áll, hogy „a trianoni rendezés következményeit miként lehetne enyhíteni vagy legalább elfogadhatóvá és eltűrhetővé tenni, azaz miként lehetne ezen a téren létrehozni valamilyen magyar–román kompromisszumot”. Olyan kompromisszumra gondolt, „amely megfelel Magyarországnak és Romániának, és természetesen elfogadható az erdélyi magyarság számára is”, mert „az erdélyi magyarság ennek a megbékélési folyamatnak nem egyszerűen a tárgya, hanem az alanya, mégpedig az elsőrendű alanya”.

Pomogáts Béla leszögezte: a román állam 1918 után folyamatosan olyan politikát követett, amelynek stratégiai célja az elért területi terjeszkedés etnikai és kulturális konszolidációja volt, vagyis asszimilálni kívánta és ennek érdekében politikai és kulturális elnyomásnak vetette alá a bekebelezett nem román népet, mindenekelőtt az erdélyi magyarokat. Kifejtette, hogy ezzel a nagyromán „nemzetállami” és „etnokrata” stratégiával szemben állt az a budapesti stratégia, amely a trianoni rendezés katasztrofális következményeinek felszámolására vagy legalább enyhítésére törekedett. „Ez a stratégia korábban az erdélyi terület etnikai arányokat követő megosztását kívánta elérni, majd miután ez a tulajdonképpen jogosult törekvés a második világháború végétével látványos kudarcot szenvedett, sok évtizedes tértelenség és hallgatás után az erdélyi magyarok autonómiájának legalább részleges elérését tűzte ki céljául. Ennek az autonómiának szükséges voltában valamennyi magyarországi politikai erő egyetért” – hangsúlyozta a szerző.

Éppen ezért úgy értékelte, hogy a román államfő által megfogalmazott megbékélési tervzet azért tekinthető alapve-

tően hibásnak és alkalmatlannak, mert „nem a két történelmi stratégia: az alapvető román és magyar stratégiák kompromisszumát javasolja, hanem megint beéri retorikai fordulatokkal, szép szavakkal és tartalmatlan ígéretekkel”. Pomogáts levonta a következtetést: „a Bukarestből érkezett magyar-román megbékélési tervezet ezért történelmileg eleve kudarcra van ítélve, és nem érzem különösebb jós-tehetségnek magam, ha azt mondom, hogy nemsokára ez a tervezet is a diplomáciai irattárak csendesen porosodó polcaira kerül”. Végül pedig felszólította a román elnököt és a román politikusokat, hogy „a pusztán retorikailag érzékelhető szavak után” térjenek végre vissza a valóság vizsgálatához, és azokra a kérdésekre kísérleljenek meg választ találni, „amelyeket a valóság vet fel”. Álljanak tehát elő olyan kompromisszumos javaslattal, „amely valódi megbékélést hozhat a két szomszédos, történelmileg együttélésre utalt nép számára”. Ehhez, alapként, Pomogáts Béla a gyulafehérvári határozat pontjait ajánlotta Iliescu elnök figyelmébe, amelyek értelmében fogadja el az európai szervezeteknek a kisebbségek kezelésére irányuló javaslatait és az erdélyi magyarság autonómiájának gondolatát.

Az írás Bukarestben kiütötte a biztositókat, s ennek következtében Traian Chebelev, a román elnök szóvivője éles kirohanást intézett Pomogáts Béla ellen.¹² Chebelev durván visszautasította Pomogáts bírálatát, és a köztiszteltben álló irodalomtudós megállapításait „szélsőséges”, „soviniszta érzelmű” és „aberráns” reagálásnak minősítette. Aberránsnak elsősorban Pomogátsnak azt a kijelentését tekintette, miszerint 1918 után a román állam asszimilálni kívánta a nem román népeket, elsősorban a magyarokat. S noha Pomogáts kifejezetten vitatta azt a román érvet, hogy Magyarországon 1918-ban 250 ezer román élt volna, akiket aztán erőszakosan elmagyarosítottak, az elnöki szóvivő megismételte, hogy 1918 óta a magyarországi román lakosság létszáma huszadára csökkent, 200 ezer főről 10 ezerre. Traian Chebelev azt javasolja Pomogáts Bélának, hogy „hasonlítsa össze a kisebbségek helyzetét a két országban, és aztán vessen számot azzal, milyen jogon lehet beszélni a kisebbségek más országokban történő asszimilációjáról”. A szóvivő ugyanabban a nyilatkozatban támadta „a romániai magyar la-

kosság soraiból való egyes politikai vezetők” nyilatkozatait is, amelyek „elavult, Európa-ellenes, intoleráns, idegengyűlölő és soviniszta, a román és a magyar érdekekkel szemben egyaránt ellenséges szellemben fogantak”. Chebelev úgy vélte, hogy a „követelőző fundamentalizmus” csak késleltetheti az etnikumok közötti normális kapcsolat megszilárdítását.

Pmogáts Béla még ezt követően is a higgadt érvelés eszközeit választotta. A magyar-román megbékélésre konkrét stratégiát ajánlott,¹³ továbbá értelmiségi párbeszédet,¹⁴ és megpróbálta ráirányítani a román fél figyelmét a történelmi tanulságokra is.¹⁵ Ugyanakkor a magyar illúziókat is mérsékelni próbálta,¹⁶ felhívta a figyelmet arra, hogy a magyarságnak alapvető érdeke az európai integráció,¹⁷ és igyekezett ráterelni a román politika figyelmét Románia valós európai modernizációs érdekeire.¹⁸ Erőfeszítései, sajnos, hatástalannak maradtak. (Kivételt a Romániai Írók Szövetsége képezett, amellyel a Magyar Írószövetség elnökének sikerült előremutató megállapodást kötnie.¹⁹) De ez nem szegte a kedvét, hanem arra sarkallta, hogy még sűrűbben jelentkezzen írásaival a *Szabadság* hasábjain. Következésképpen 1996 júniusában Közép-Európa ellentmondásairól,²⁰ a közép-európai polgárosodás hagyományairól és stratégiáiról,²¹ az európai régiók újjászületésének perspektíváiról írt,²² június végén pedig e sorok íróját vette védelmébe, amikor a Magyarok Világszövetségét bíráló írásáért erdélyi nacionalista-klerikális erők széles frontú támadást indítottak ellene, és lemondását kérték a *Szabadság* éléről.²³

Ez utóbbi jelenség az erdélyi magyarság végzetes megosztottságának és radikalizálódásának valós jele is volt egyben, amellyel a közösségnek hangsúlyosabban néhány hónappal később, 1997 elején kellett majd szembenéznie, azt követően, hogy a Romániai Magyar Demokrata Szövetség 1996 végén Bukarestben kormányzati szerepet vállalt. Pomogáts Béla helyesen érzékelt a kisiklott világszövetség kapcsán kirobbant vita hátterét, megérezte valós tétjét, és augusztusban a korszerű konzervatívizmus értékeire próbálta ráirányítani a közösség figyelmét, továbbá arra, hogy megfelelő hitelesség híján a magyar konzervatív tábor a radikális jobboldali szervezetek martalékává válhat.²⁴ Egy hónappal később a munkát és a hivatástudatot ajánlotta az erdélyi polgárság figyel-

mébe,²⁵ illetve – szintén a radikalizálódás ellenében – a kereszténység közéleti szerepét és felelősségét helyezte vizsgálatának gyújtópontjába,²⁶ majd októberben 1956 tanulságairól érkezett a lap hasábjain.²⁷

1997 januárjában Pomogáts alapos vizsgálat alá vette az RMDSZ korábbi politizálásának tanulságait, a szövetség kormányzati szerepvállalása által nyílt új távlatokat és persze az erdélyi magyar politika feladatait is.²⁸ Márciusban pedig összefoglaló esszét publikált az európai integráció esélyeiről, külön kitérve a nemzeti radikalizmus veszélyeire.²⁹

Féltő szavát ekkor már kevesebben akarták érteni. A radikális magyar nacionalizmus megerősödése és az európai modernizáció erdélyi és magyarországi térnyerésének megtorpanása így szorította ki – Méray Tiborral, Kántor Lajossal és másokkal együtt, egy időre – Pomogáts Bélát is a *Szabadság* hasábjairól.

Nem az ő hibája, nem az ő hibájuk volt.

Helyüket valóban a „fundamentalista követelőzés” vette át. Csakhogy akkorra már Ion Iliescu és Traian Chebeleu a különbséget nem érzékelhette. Csillagjaik évekre leáldoztak.

■ JEGYZETEK

1. Kántor László: *Pomogáts Béla rádióinterjúja. Szükség van a párbeszédre.* Lejegyezte Kötő Erzsébet. *Szabadság* II. évf. 21. sz. 1990. január 27. 1–3.
2. *Román és magyar értelmiségiek kollokviuma.* *Szabadság* II. évf. 67. sz. 1990. március 22. 4.
3. E tétel fontosságát Pomogáts Béla más alkalommal is hangsúlyozta a *Szabadság*ban. Lásd Tibori Szabó Zoltán: *Egy vérből vagyunk, te meg én, avagy vázlatok egy stratégiához.* Beszélgetés Pomogáts Bélával, Kántor Lajossal és Beke Györggyel. *Szabadság* III. évf. 94. sz. 1991. május 17. 1–3.
4. Beke György: *Egy kisebbségtudományi műhely.* *Szabadság* II. évf. 132. sz. 1990. július 17. 3–4.
5. Gál Mária: *Vendégünk volt Pomogáts Béla. Értelmiség és ideológia.* *Szabadság* III. évf. 77. sz. 1991. április 24. 1–2.
6. Gál Mária: *„Hiszem, hogy létezik Közép-Európa”.* *Szabadság* III. évf. 85. sz. 1991. május 4. 1–2.
7. T. Sz. Z.: *350 éves a piarista művelődés.* *Szabadság* IV. évf. 224. sz. 1992. november 17. 1.
8. Pomogáts Béla: *Budapestről nézve: Kisebbségi magyar polgárosodás.* *Szabadság* V. évf. 42. sz. 1993. március 3. 6.
9. Pomogáts Béla: *Kisebbségvédelem és nemzetközi kapcsolatok. A kétoldalú megállapodások kérdése.* *Szabadság* V. évf. 92. sz. 1993. május 14. 3.
10. Pomogáts Béla: *A magyarság és Közép-Európa. Egy szellemi hagyomány.* *Szabadság* V. évf. 125. sz. 1993. június 30. 5.
11. Pomogáts Béla: *A román elnök ajánlata Budapestről nézve.* *Szabadság* VII. évf. 236. sz. 1995. december 1. 5.
12. *Az elnöki szöveg támadja Pomogáts Béla elemzését a megbékélési javaslatról és egyes magyar politikai vezetők nyilatkozatait.* *Szabadság* VII. évf. 241. sz. 1995. december 9. 1.
13. Pomogáts Béla: *Elzász vagy Dél-Tirol? A magyar–román megbékélés stratégiája.* *Szabadság* VIII. évf. 5. sz. 1996. január 8., 6.
14. Pomogáts Béla: *Törékeny dialógus. Magyar–román értelmiségi párbeszéd.* *Szabadság* VIII. évf. 11. sz. 1996. január 15. 3.
15. Pomogáts Béla: *A történelmi tisztánlátás érdekében.* *Szabadság* VIII. évf. 36. sz. 1996. február 13. 5.
16. Pomogáts Béla: *Az aggodalom jegyében. Ady erdélyi útja 1915-ben.* *Szabadság* VIII. évf. 53. sz. 1996. március 4. 3.
17. Pomogáts Béla: *Helyünk és sorsunk Közép-Európában.* *Szabadság* VIII. évf. 73. sz. 1996. március 27. 6.
18. Pomogáts Béla: *Román politika és európai modernizáció. Lesz-e valódi magyar–román kiegyezés?* *Szabadság* VIII. évf. 54. sz. 1996. március 5. 3.
19. *Román–magyar írószövetségi megállapodás.* *Szabadság* VIII. évf. 94. sz. 1996. április 25. 1. 4.
20. Pomogáts Béla: *Közép-Európa ellentmondásai.* *Szabadság* VIII. évf. 125. sz. 1996. június 1. 14.
21. Pomogáts Béla: *Polgárosodás Közép-Európában: hagyományok és stratégiák.* *Szabadság* VIII. évf. 126. sz. 1996. június 3. 4.
22. Pomogáts Béla: *Regionális újjászületés.* *Szabadság* VIII. évf. 156. sz. 1996. július 8. 4; *Szabadság* VIII. évf. 158. sz. 1996. július 10. 4.
23. Pomogáts Béla: *A Szabadság olvasóihoz.* *Szabadság* VIII. évf. 175. sz. 1996. július 30. 3.
24. Pomogáts Béla: *A korszerű konzervativizmus stratégiája. Hiteles és erős.* *Szabadság* VIII. évf. 191. sz. 1996. augusztus 17. 3.
25. Pomogáts Béla: *A polgár: munka és hivatástudat.* *Szabadság* VIII. évf. 211. sz. 1996. szeptember 10. 5.
26. Pomogáts Béla: *Keresztény értelmiség a közéletben.* *Szabadság* VIII. évf. 217. sz. 1996. szeptember 17. 5.
27. Pomogáts Béla: *Ötvenhatos párbeszéd.* *Szabadság* VIII. évf. 246. sz. 1996. október 21. 3.
28. Pomogáts Béla: *Cselekvő erdélyi politika. Romániai tanulságok.* *Szabadság* IX. évf. 15. sz. 1997. január 21. 3.
29. Pomogáts Béla: *Közép-Európa: az integráció esélyei. Közép-Európa és Köztes-Európa.* *Szabadság* IX. évf. 50. sz. 1997. március 3. 3.

A SEMMI NEVEI

■ A semmiről való minden beszéd teljesen és végképp üresnek tetszik. Ez azonban már csak azért sem lehet így, mert pontosan a nyelv – vagyis a beszéd – az, ami mindegyre előhossa a semmit, a „semmi” szavát. A nyelv tehát beszél a semmiről, s talán – akár mint (a) semmitmondás – beszél is azt.

Kérdés persze, hogy közben vajon gondolkodik-e róla.

Elsődleges – és elvont – feltűnése szerint a semmi azonban pontosan „az”, „ami” nincs(en). A szava mégis ott van a legtöbb nyelv szavai-nevei között. Sőt mivel a semmi nincsen, azért a semminek első látásra is éppen hogy csakis a szava, a neve van – s pontosan ez az, ami előtüremkedik.

A legközvetlenebbül végső soron is a semminek tehát a szava-neve az, ami kétségen kívül előtűnik és – mivel mondjuk – bennünk is áll. Úgyhogy a róla, pontosabban a vele való mondó-kimondó és kérdező gondolkodásnak távolról sem esetleges, hanem éppen hogy szükségszerű témája és területe ki-mondottan a semmi szava. Amely tehát elgondolásra vár.

Elgondolni azonban a semmi szavát/szavait végleg nem jelenthet mást, mint bele-gondolni ezekbe a szavakba. Hiszen előtűnik, mint „valami” problematikus, a semmi csakis pusztá szóként áll. Csak a belegondolás és csak az elgondolása „után” mondhatjuk – esetleg – meg azt is, hogy mit keres, vagyis miért is jelentős és jelentéssel bíró ő a nyelvben, a nyelveinkben. Tehát csakis ebből érthetjük azután valóban meg a szó „használatának”, a szó szótári értelmeinek a különböző irányait, pástáit is (és nem megfordítva).

A semmi szava csakis azt mondja meg, illetve ki a nyelvben, aminek egyáltalán léte nincsen. Az tehát nem bármilyen tagadás, hanem a léttagadás, a létmegtadás szava-neve. Csak ezért található Hegel is arra, hogy – fogalomként – a semmi s a lét azonosak. Ezzel azonban a semmi mint fogalom ki is merül – sőt el is tűnik –, s ami mint őt megelőző megmarad: csakis a semmi szava. Hiszen a szó, a név megelőzi a fogalmakat. (Meg persze Hegel is.)

Az tehát, hogy a semmi a fogalmában eltűnik, pusztán eggyel több ok, illetve alap arra, hogy komolyan vegyük annak a szavát, a szavait! Hiszen ami „itt” – a legközvetlenebbül – van, az a nyelv, az azt mondó, a beszélő s a semmi mint szó, amit ő mond. Nem „fogalmak”, inkább tapasztalatok mindezek. Amelyek a nyelv, a mondó s a semmi egybetartozásáról, eme egymásra irányulásról tanúskodnak, és – mint látni fogjuk – tagolják is azt. Mert a „kimondhatatlanhoz” az ilyesminek köze nem lehet. Hiszen mondják, ki-mondják.

Kimondásként a semmi pusztá szó. Amely tehát fogalomként létfeszültséggel (Hegel) üres. Mert azt – fogalomként is – a léthez éppen a tagadás, éspedig pontosan a léttagadás köti. És megfordítva is... Ezért nem lehet a létezőből, az emberből való s a létről meg a létezőről megtörténő, lefolytatódó gondolkodás során azt megkerülni. Mert ez nem eshetőség, hanem törvény adta lehetőség, aminek illetően hatalmas súlya van. Hiszen az értelemkérdésekben konstituálódó létről lehet – s akár biztos is –, hogy (a) léte idővel: nem lehet... Úgyhogy ez magához a léthez, illetve persze magához a mondó, a „beszélő” létehez tartozik.

A „beszélő” beszéde, ugyebár, a nyelv, a nyelvek. S ebben-ezekben mondja/mondják ő/ők ki a semmi szavait. Ezért a semmi szavai éppúgy sajátosak és történetiek, mint a kimondók maguk. Így tartoznak ők (tehát a semmi szavai) magához a léttörténethez, illetve egyenesen konstituálják, tagolják magát a léttörténetet is. A nyelvekben.

A „semmi” tehát a léttagadó pusztá szó. Amely a nyelvekben állva él. Olyannyira mélyen, hogy a fordításával nincsen semmi gond. Gond nélkül fordíthatjuk a német das Nichtset az angol nothingra, a francia rienre vagy néantra, a szláv ničre, a román nimicre vagy a magyar semmire stb. Ha azonban mélyebben kezdünk el gondolkodni, azonnal feltűnik, hogy a fordítások gondtalansága ellenére nyelvenként más- és másképpen tagolódik a semmi szavaiban a lét és annak tagadása is.

Német szavában a semmi például úgy szól, úgy hangzik egytömbűen, egy szótagúan: das Nichts. Ebbe ezen a nyelven a legmélyebben Martin Heidegger gondolt bele. Heideggert a szó természetesen a tagadáshoz küldi, hiszen a semmitől indítatva, annak a német kimondásában, e kimondás horizontjában gondolkozva leginkább a tagadásról magáról (das Nichts) mint nem(et)mondásról gondolkodhatunk. Ettől irányítva Heidegger a tagadás összetettségeit fogja sorozatosan vizsgálat alá, arra a következtetésre jutva, hogy a semmi nemcsak hogy megelőzi, illetve eredendőbb a tagadásnál, hanem a tagadás voltaképpen a semmiből, azaz a németben sorsszerűen tagolatlanul maradó, de ezek után már tagoltan tagadott létből származik. Ezért is kell Heideggernek elhagynia a német nyelvet s a göröghez, pontosabban Arisztotelész görög szterésziszéhez fordulnia. A Nichts tehát oly módon tagadja a létet, hogy kimondva és belegendolva az elsősorban a tagadást magát alapozza meg, tagolja-artikulálja. Ellenben tagolatlanul hagyja a tagadott létet magát.

Ha tehát elvontan nézzük, a semmi minden hozzá kapcsolódó szóban, minden nevében és minden nyelven tagadást jelent, mégpedig a lét tagadását. Ennek az absztrakciónak köszönhetően rendszerint nem okoz problémát a semmi szavait egyik nyelvről a másikra fordítani. Azonban a semmi bármilyen nevét jellemző léttagadást a különböző nyelvek különböző szavai másként hordozzák és artikulálják. A tagadás és a lét másként artikulálódik-tagolódik e szavak szerkezetén és kimondásán keresztül. Éppen ezért most meg kell próbálnunk néhány ilyen szóba belegendolni, hogy horizontjaikat „összeilleszthessük”.

A „semmi” olyan szó, amellyel nyelveink elsősorban létünk hiányait, elégtelenségeit, a talaj bizonytalanságát, mulasztásainkat és pusztulásainkat stb. mondják ki. És éppen azért jut el a semmi ahhoz, hogy szóvá legyen a nyelveinkben, mert létünk egzisztenciája az, ami kimondásra hozza. Úgyhogy a semmi vonatkozásában a filozófiának nem célja – és nem is lehet célja –, hogy valamilyen „fogalmat” vagy „ideát” kreáljon annak különböző szavaiból, hanem mindössze az a feladata, hogy a gondolkodás révén áthassa és rögzítse mindazt, amit – szavak gyanánt – ezek a nyelvekben jelente-

nek. A „semmi” így tehát egy egyszerű szó, amelyet azonban mindig kénytelenek vagyunk kimondani.

Egyes nyelvek egyszerű, egytagú, monolit szavakkal fejezik ki a semmit. Mint láttuk, a német – das Nichts – megnevezése is ilyen. Más nyelvekben viszont a semmi szava összetett. Ilyen az angol „nothing”, a román „nimic” és a magyar „semmi”. A semmit tiszta nemlétként, a lét tiszta tagadásaként felfogó, latin eredetű „néant” is szóösszetétel eredménye.

Most azt kell megvizsgálni, hogyan artikulálódik a tagadás és a lét a semmi szavaiban a számunkra hozzáférhető nyelvekben. Heidegger német szava (das Nichts) elsősorban a „nem”, vagyis a tagadás megalapozása révén küld a lét tagadásához. Úgy tagadja a létet, hogy közben mindenekelőtt – eredete révén – megalapozza a tagadást magát. A tagadott lét azonban megmarad eredendő meghatározatlanságában, de a tagadás éppen általa talál rá és sajátítja ki artikulációinak eredetét.

Ezzel szemben a semmi angol neve (nothing) a dologiságában (thing) megragadott és artikulált lét tagadását fejezi ki. A tagadás tehát itt teljesen artikulátlan módon „dolgozik”, a tagadott lét viszont a semmi angol szavában „dologi” minőségében artikulálódik.¹

Ugyanennyire érdekes a semmi francia neve is: rien. Kezdetben ez a szó pontosan azt jelentette, hogy „dolog”, de abban a megnyilvánulási formájában, amely a dolognak „nem sajátja”, amelyben a dolog „nem található”, vagyis amelyben az tagadotként jelenik meg.² Ezért a „rien” szó mai értelmét a dologiság és a tagadás asszimilációja és asszociációja révén nyeri el, de oly módon, hogy benne sem a tagadás, sem a „dologi” természetű lét nem artikulálódik, hanem csupán összeolvadnak.³

Egészen más helyzettel találjuk azonban szemben magunkat, amikor azt vizsgáljuk, hogyan tagolódik a román „nimic” szó. Ez is összetett szó, amely a „sem” jelentésű „nici” és a „kis” jelentésű „mic” melléknév összeolvadásából keletkezett. A „nici” tagadószó viszont egészen más, mint a németben tagolódo „das Nichts”, és még másabb, mint az, ami az angolban a teljesen artikulátlan „no-thing”. Hiszen a román „nici” a tagadást kereső tagadasként artikulálja. Ugyanakkor a „mic” éppen hogy mennyiségi tekintetben csökkent létet jelöl, és voltaképpen

a román „nimic” szó pontosan azt mondja, hogy akkor és ott, ahol elhangzik, keresvén egyetlenegy létező „sem található” (vagyis ilyent nem találhatunk), amelyet legalább „kicsinységében” ragadhatnánk meg. Azazhogy a kereső mívtalában és kereső lényegében megragadott és ebben megnyilvánuló tagadás itt eleve elveszíti elvont logikai műveleti „minőségét”, és nyelvilag rögzíti annak eredendően egzisztenciális természetét. Eközben a román „nimic” szó, akárha csupán abban a minőségében, hogy mennyiségi csökkenettségét mond, a létezőt ugyancsak pusztán dologi természetében artikulálja. (Hiszen végső soron csak a dolgok lehetnek kimondottan „kicsik”).

A semmi magyar szava is eleve keresőként artikulálja a tagadást. Belegondolva azonban ennek tagolódásába, ez a szó talán még többet mond azoknál, amelyeket eddig elemeztünk. A magyar név – a „semmi” – szintén összetett szó, ugyancsak a „sem”-nek és a „mi” névmásnak az összeolvadásából jött létre. A „sem” tagadószóval azt fejezzük ki tulajdonképpen, hogy „sem itt”, „sem ott”, „sem akkor”, „sem én”, „sem ő” stb. Vagyis: mindenhol kerestem/kerestük, de sem-mikor és se(m)-hol sem-mit sem találtam/találtunk. Akármennyit és akárhogyan is gondolkoznánk: az a „nem”, amelyhez a „sem” tagadószó küld, sem az a tagadó „nem”, sem pedig az a fosztó „nem”, amelyet Heidegger a német „das Nichts” vonatkozásába való belegondolás révén tárt fel.

A „sem” tagadószóban található „nem” – mint látjuk – kereső „nem”! Azt mondja voltaképpen, hogy keresvén nem találtunk. Ezzel azt fejezi ki, hogy az a mód, ahogyan összetalálkoztunk, beleütköztünk és szembeszálltunk a „nem”-mel, az valójában a keresés. Tehát a „sem” tagadószó a tagadást a keresés módusába helyezi, a keresést pedig a „nem” (tehát a tagadás) modalitásában hordja.

Mit jelent azonban mindez lényegét tekintve? Elsősorban azt, hogy bár a „sem” valóban olyan keresés itt, amely „belefolyik” a „nem”-be, keresésként az mégis minden esetben elkülönül a meghatározott „nem”-ektől, amelyekkel szembesül, és amelyekbe beleütközik. Hiszen a keresés sosem csupán egy ismételt kérdés, sem pedig egy kérdés ismétlése, hanem a körbehordozott kérdés. Ezért a „sem”-ben mindig többről van szó, mint a kérdés és a rá érkező negatív (tagadó)

válasz közötti feszültségről. Hiszen itt a tagadás maga – vagyis maga a „nem” – helyeződik bele a keresés modalitásába (és megfordítva).

Ezért a „sem” soha nem tagadja magát a keresést, csak hiányos, deficiens móduszaiba helyezi, és azokban rögzíti. Amelyekben az tehát minden irányban „nem talál”. Ezáltal a „sem” egyrészt feltölti, kihangsúlyozza és körvonalazza a „nem”-et, de ugyancsak ezáltal ösztönzi is a keresést egészen a végtelen kiüresedés kimeríttségéig. Ezért a kontextuálisan tapasztalt „nem” – vagyis a „sem” – végül is nem más, mint a kiüresedett, kimerített, de nem felfüggesztett keresés vég nélküli hiányossága, deficienciája.

Mindezek egyrészt a „sem” szilárdságát biztosítják, amely hajlamos hermetikusan magába zárkózni, másrészt viszont ugyanakkor egy olyan belső impulzust is biztosítanak a keresés számára, amely kisugározván azt újra és újra a kiüresedés felé nyomja. És ennek a kisugárzó impulzusnak a terében és horizontjában történik meg a „sem” összeolvadása a „mi” névmással a „semmi” magyar nevében.

Magyarul a „mi” egyszerre kérdő és vonatkozó névmás, és többes szám első személyű személyes névmás is. Függetlenül attól, hogy ez a fonetikai egybeesés véletlen-e vagy sem, fontos spekulatív lehetőségeket rejt magában. Nem szabad átsiklanunk fölöttük. Hiszen a „sem” tagadószóval együtt a „mi” névmás minden esetben azt mondja, hogy „mi” vagyunk azok, akik kérdezővén keresünk, de nem találunk (semmit). Közös terükbe összeolvadva a „sem” és a „mi” azt fejezi ki, hogy a keresés kérdéseinek a többes számban a pluralitásuk összességében felmutatott kérdezők a „semmi” jelentésével szembesülve csak a „nem”-re, azaz csak a tagadásra érkeztek, illetve abba ütköztek.

Artikulálásának terében a „semmi” magyar szava mélyebben és tagoltabban enged belegondolni abba, amit „kifejez”, eleve lerögzítve nemcsak a keresést és annak – hiányos – módusait, hanem azt a tényt is, hogy mindig „mi” vagyunk azok, akik keresünk és kérdezők, még akkor is ha „abban”, vagyis a „semmiben” saját magunkat sem találhatjuk. Azaz a semmi – egyik értelmében – éppen a mi különőségünk, idegenségünk és szokatlanságunk, amely saját önünkhöz tartozik hozzá, és emiatt abbéli igyekezetünk, hogy eltávolítsuk egzisztenciánk teréből – ki-

hagyva és elkerülve – mindig is fölösleges, és az is marad.

A semmi magyar szavában aztán az is nyilvánvalóvá válik, hogy mindez korántsem csupán a lét kívülről jövő egyszerű tagadása, hanem olyan, amely mindig részt vesz létezésünkben és egzisztenciánkban. Ahhoz azonban, hogy ezt a tényt valóban megérthessük, bele kell gondolnunk a semmi különböző szavainak tagolásába.

Ezalatt azonban kiderül az is, hogy a „mi?” kérdő névmás más impulzusokat hordoz, és más irányba is küld. Ezekben most a következő kérdések formájában mozgósít: „mi ez?”, „mi az?” stb. Persze a semmi nevében a „mi?” kérdése eleve és mindig máris a „sem”, vagyis a kereső „nem” horizontjában áll. A keresés lendülete így rögtön beleütközik, beleszapódik a „nem” falába. Mindazonáltal nem lehet nem észrevenni – minden és bármilyen sorsszerű negativitás ellenére –, hogy a kereső „nem” keresése és a „mi?” kérdése mégis állandóan ösztönzik és hajtják egymást kölcsönösen. Vagyis a magyar „semmi” szóban a „mi?” kérdése sosem engedi keresésünket teljesen megszűnni, akármennyire tagadók is lennének a „találatok”, a „válaszok” (lásd „sem”). Ebben tehát nemcsak a tagadás artikulálódik sajátos módon mint kereső „nem”, hanem a lét is, ami ezt a tagadást hordozza és szükségessé teszi. A lét egyrészt minden „dologi” természetének meghaladásával vesz részt e tagadásban, amely viszont másrészt mégis hozzánk magunkhoz tartozik mint kereséseink végső kimenetele és vektora.

A semmi román és magyar szavában valójában a „nem”-nek egy eredendőbb formáját, a kereső „nem”-et találtuk meg: a „nici” és a „sem” valójában valamilyen módon „nyitott” „nem”-ek, amelyek éppen ezért képesek arra, hogy a tagadás mélyebb és dinamikusabb egzisztenciális értelmét is hordozzák. Ez a kereső „nem” az, amely – elgondolatlanul is – a privatív (fosztó) „nem”-et és a negatív „nem”-et egyaránt hordozza és eredezteti. Magyar nevében ezenfelül egy sajátos feszültség is pulzál, amely a semmi általunk ismert egyetlen más szavában sem található. Hiszen ebben – bármennyire is a tagadásra van predestinálva – mégis újra és újra megszületik, felhangzik és rezonál a „mi?” kérdése, amely egyben eredendően mihozzánk („mi”) tartozik.

Mit remélhet és mire várhat azonban egy olyan kérdés, amely válasz híján mégis és mindig hangra kel, hangot ad, és rezonál? Természetesen a válasz „helyett” nem remélhet mást, és nem várhat másra, mint egy olyan illesztékre, amely – anélkül hogy kielégíthetné – mégis tagolt módon összeillő vele.⁴ Az, ami – a semmi szavában – sorsszerűen nem remélhet és nem várhat választ, de amely mégis folyton újraszületik, regenerálódik benne, nem remélhet és nem várhat mást – olyan illesztékként, amely mégis hozzáillő – mint a csodát.

Valóban a semmi magyar szavában a várakozás „mi?” kérdésének süket, de eltávolíthatatlanul összeillő csatolmánya éppen a csoda: „mi-csoda?”, és a válasz, amely rögtön felel rá – a „semmi”-ben –, az, hogy a „sem-mi-csoda”! Vagyis: ahol a semmi „van”, ott még „csoda sincs”!

Mégis a semmi magyar szavában, akárhányszor kimondatik, hangot kap a csoda várására irányuló néma kérdés – még akkor is, ha az elgondolatlan, és akkor is, ha rögtön nekiütközik a „sem” kereső tagadásában hordozott hiány pozitívitásának. Ezért lesz voltaképpen elpusztíthatatlan és eltávolíthatatlan a csodára való várakozás, mivel alapvetően a jelenvaló, az ittlét és a semmi – és ezáltal a lét – eredendő viszonyában gyökerezik. Ugyanezért túl azon a várakozáson, amely az illesztékét „csoda”-ként artikulálja, a semmi magyar szava – közvetlenül, explicit módon – egy másik irányba való küldést is magában foglal. Ebben az irányban az egzisztenciánkat küldi vissza önmagához.

Záró exkurzus. A „semmi ága”

■ *Reménytelenül* című versének az utolsó szakaszában József Attila megkölti, költői mélységekben tagolja a semmi szavát/nevét: „A semmi ágán ül szívem, / Kis teste hangtalan vacog, / Köréje gyűlnek szelíden / S nézik, nézik a csillagok.”

Hogyan értsük ezt az utolsó strófát, és mi is van itt a semmivel kapcsolatosan megköltve? „Egyszerű”, leszögezendő-megcsodálandó költői kép ez, vagy inkább olyan valami, ami gondolkodói párbeszédre érdemes?

A költő szíve a semmi ágán vacogva ül. De hát van-e „ága” a semminek? S ha igen, hogyan nő ez az ág? Milyen kapcsolat-összefüggés van az ágazódó semmi s a tündő, vacogó (költői?) szív között?

Nos a végletesen mihozzánk tartozó – körbehordozott – keresés deficienciája az (nem-e = sem), amely sorsszerűen mindegyre újabb kérdésésre, kérdésekre kel, s az mindegyre, újra és újra (bennünk meg velünk is) felreped. A semmiből eredő és a semmibe hulló minden egyes új kérdés és újra belendülő keresés mintegy új ága is a semminek.

Tehát a vacogva, dobogva mindegyre kereső-kérdező, merengő „szív” nélkül egyfelől nincs is (a) semmi, másfelől pedig az nem is lehet más, mint csakis az újra és újra felrepedő (el- és szerteágazó), kereső-megtagadó, ki nem meríthető (csak meghallható) egyetemes kitettség. Mi mindannyian. Amely tehát csupán vacogva – azaz kérdező és újra meg újra rándulva kérdező – nyílhat meg tisztán, öncsalás nélkül és csodátlanul a csillagok egyetemességének a szelíd hidegségére is. (Sem-mi – sem pedig valami üresen remélhető csoda.)

A vacogó szív a lét (s a létezés) lényegében, annak csak a tagadások és a megtagadások által konstituált keresések ágazódó útjainak a végein „ül” – önmagához küldetve (vacogva-dobogva) s újra az emberi meg a nem emberi univerzumba lendülve vissza. Ahol tehát a semmiben – pontosabban „a semmin” – ülve vacog. A vacogás itt tehát a kérdés, a keresés, amely minden egyes rándulásával – nem „talál”.

Nem a csillagok vég nélküli univerzuma a semmi, s ez még csak nem is semmis. Hanem az önmagát a halandóan (és éppen halandósága okán!) emberi s a nem emberi univerzumban – hozzá tartozva – kereső-kérdező létezés az, ami beletartatik, s ami ritmustalan vacogásában a léthez vonja; ami új és új ágaiban, okos fejjel és csalás nélkül, felrepezti a semmit.

Csak ilyen létező lehet, helyezkedhet el az értelemben, az értelemkérdéseiben okosan-értelmesen, s csak az ilyen létező vállalhatja fel – a csalóka s könnyed „reményektől” megszabadulva – a létével lényegi vonatkozásban levő, sőt az övele „megszülető”-felbomló semmit.

A lét, az élet értelmének a keresése ezért itt inkább elmagányosodás, a világra fordulás egyfajta elmagányosodott, alkotó szenvedése. Amelyben az öngyilkosság nem az értelmetlenséget jelenti, hanem a tisztánlátás kibírhatatlan szenvedését. Ezért a semmibe nem egyszerűen belepottyanunk, hanem hozzá valójában költői-gondolkodói út vezet. Amelyet a költő kietlen tájra jutva, okos-tiszta fejjel és vacogó szívvel, lassan merengve jár meg, s amelyre így érkezik.

Mert az egész vers egyfajta egzisztenciális – tűnődő, lassú, a beavatás minden mágikumától mentes – utazás megérkező vége. Amely azonban mégsem célba érés. Az emberi, az élet-„sors” az, ami alkotó fejjel – akarva-akaratlanul – merengve ide visz. („Az ember végül...”) Az út a csalógató reményektől való megszabadulás és a róluk való lemondás útja. Eredménye elsősorban a tiszta, öncsalásmentes, okos fej. Amely tehát már a reménytől is megszabadulva – vagy azt elutasítva – biccent bölcsen, okosan.

A csaló és öncsaló remények leküzdésével fellelt táj persze kietlen és szomorú, de valóságos-hiteles. Akárcsak a csillagok. Úgyhogy pontosan itt „található”, itt derül voltaképpen ki a semmi, amelynek az ágán-ágain a vacogó szív – és élet – kezdettől fogva halandóan és kérdezőn-keresőn, a csillagok „társaságában” rángatózva üldögél.

Vajon mindez egyedül és kizárólag egy „József Attila” nevű „egyén”, „különös-furcsa” magánember tapasztalata-e? Vagy csak egy csodálatosan kiagyalt költői kép?

Eligazítást itt megint csak a semmi szavának-nevének az elgondolásában találhatunk. Hiszen ott azt láttuk, hogy a József Attila által is használt „semmi” kifejezésben éppen hogy a többes szám első személyével/ben vannak a „sem” „nem”-e kapcsán dolgaink. Amely tehát a semmiben s a semmivel minden egy-ént magába szív. (Mi: mindannyiunk és mindegyikünk.)

Tehát „az ember végül...”

Király V. István

■ JEGYZETEK

1. A funkcionális grammatika szempontjai szerint elemzett tagadás problémájának szentelt habilitációs dolgozatában Peter Kahrel az angol „nothing” terminust az egy „meghatározatlan”-nal fuzionált 0 (nulla) kvantorként értett tagadásfogalmából vezeti le. Éppen ezért különösen ki kell hangsúlyozni azt a „nothing” szó elgondolásához elengedhetetlen tény, hogy ez a „meghatározatlan” valójában mindig is egy „dolog” (thing). Azonban e felszínes megértés háttérben jóval mélyebb meg nem értés rejtőzik, mind a semmi tagadásának sui generis kereső mivoltát, mind pedig ennek a taga-

dott léttel való kapcsolatait illetően. A meghatározatlan artikulátlanosságában és a 0 (nulla) kvantor úrében hagyott tagadás és a tagadott lét artikulációja valójában nem elgondolható. Amiről itt szó van, az valószínűleg ugyanannyira az angol nyelv korlátja és csapdája, mint a módszer át gondolatlan-sága. Kahrel negyven nyelv negyven szavát elemzi statisztikák és táblázatok által. Köztük van a semmi román és magyar neve is. Ennek ellenére a tagadás számára csupán a 0 (nulla) kvantor! Feltehetően csak ezért lehet ezt meghatározatlan módon „alkalmazni”. És a „semmi” és „senki” (no-body, amely ugyan itt is emberiként felvázolt, de „testről” van szó) csakis a tagadás meghatározatlanságában tekinthetők ugyanannyira (másként) meghatározatlanoknak. Vagyis: ugyanannyira koorigináriusoknak. Csakhogy igazából a „semmi” „közelebb” van az eredethez, mint a „senki”! Ezt azonban csak a kereső-kérdő „nem” valós megértése révén érhetjük el. A „senki” – a román „nimeni” is – azt jelenti, hogy „sem (vala)ki”. A „senki”-ben feltalálható a keresőhöz való küldés: ahol „senki” sincs, ott csak az van – valakiként – aki keres(i) őket). Csakhogy időközben a keresés horizontjai mégis „tele lehetnek dolgokkal”. A semmiben azonban túllépünk a meghatározatlan „dologiságon”, egyrészt a „mi”-hez – a nem találó keresőkhöz – érve eközben, másrészt pedig éppen azzá a „mi magunk”-ká válva, akik éppen magunkat sem találjuk. Ahol „senki” sincs, ott az egyedül levő kereső található. Így a „senki” egyáltalán nem jelenti azt, hogy „egyik sem”, hanem – éppen ellenkezőleg – azt, hogy „egyedül”. Vagyis a „sem” keresője a „senki”-ben voltaképpen sosem fogja fellelni a „semmi”-t, hanem csupán saját egyedüli magát. A „senki” így éppen az egyedüli én, amely maga is a „semmi”-ből ered, pontosabban onnan származik. Lásd Peter Kahrel: *Aspects of Negation*. Akademisch Proefschrift, Amsterdam, 1996. 30–43.

2. Lásd Albert Dauzat– Jean Dubois – Henri Mitterand: *Nouveau dictionnaire étimologique et historique*. Librairie Larousse, Paris, 1964.

3. Lehet, hogy éppen ezért használják előszeretettel a francia gondolkodók a „rien” helyett a „néant” terminus technicust, amely – minden mesterséges terminushoz hasonlóan – pusztán konceptuálisan köt össze pusztá fogalmakat, vagyis: a konceptuális artikulátlanosságában megragadott létet és a szintén logikai-konceptuális artikulátlanosságában rögzített tagadást.

4. „Illesztéken” itt egyszerűen azt értem, hogy valami „csatolódik” valamihez, mégis mindig külsődleges marad.

LÁSZLÓ SZABOLCS

A FELVILÁGOSULT PREPARÁCIÓ TÖRTÉNETE

Péterfy Gergely: *Kitömött barbár*

■ „Kazinczy Ferenc legfájdalmasabb félelme mégiscsak az volt, hogy a sorsa nem elég magasrendű ahhoz, hogy irodalom válhasson belőle” (63.) – állapítja meg Török Sophie, a híres nyelvújító felesége és szellemi társa – méghozzá pontosan egy olyan regényben, amely Kazinczy életét és sajátos világszemléletét dolgozza fel, illetve alkotja újra. Péterfy Gergely *Kitömött barbár* című könyvének olvasása után egyrészt hajlamosak vagyunk mosollyal és együttérzéssel hitelt adni az élettárs megfigyelésének, másrészt pedig azonnal meg szeretnénk nyugtatni a szegény, hányatott sorsú költőt, hogy félelme teljességgel hiábavaló volt. A felvilágosult eszmék és műveltség paradigmája, irányítása alatt kibontakozó élete – amely közben nemcsak a magyar irodalmat akarta fejleszteni, hanem saját magát és hazáját is mindinkább irodalmivá szeretett volna változtatni – jócskán bővelkedett érdekesebbnél érdekesebb, tragikus, komikus és sokszor groteszk elemekben. Már csak a megfelelő regényíró kellett, Péterfy személyében, aki mindezt megkísérli formába önteni.

Nem is véletlen tehát, hogy a könyv Kazinczy változatos életének egyik legtitokzatosabb és legegrotikusabb részlete köré épül: a magyar költő és a Bécsben élő, néger rabszolgából páratlan műveltségű tudóssá fejlődő Angelo Soliman közötti szokatlan barátságra. A harmadik főszereplő, Török Sophie elbeszélésében bontakozik ki a két férfi különös élete, továbbá eme kevésbé ismert kor, teljes gazdagságában. A szokványos életrajzoktól messze elütő módon belátást nyerünk Kazinczy fiatalkori intellektuális fejlődésébe, a fogság alatt kialakított túlélési technikáiba, érett férfikori terveibe és gondolataiba, majd öregségének kiábrán-

dult éveibe. Halála előtt pedig megosztja feleségével titkos barátságának történetét, és felsejlik előttünk a 18. századi Európába csöppent szerezsen életútja: a bogaras Lobkowitz herceg neveltetésétől a szabadkőművességen át a megalázó és botrányos végzetig, ugyanis halála után, császári parancsra, bőrét kitömték, és a bécsi Természettudományi Múzeumban állították ki az egzotikus állatfajok részlegén.

Az érdekesítő tematika mellett a regény szerkezete révén is egyre jobban felcsigázza az olvasót. A három szereplő és a hozzájuk köthető különböző idejű elbeszélések egy kiélezett és felfokozott dramaturgiába ágyazódnak be, ahol mindenik szinten visszaszámlálás-szerűen közeledik a végkifejlet, amely természetesen az utolsó fejezetben tetőzik. Török Sophie a Múzeum tetőtéri raktárában, a kitömött alak előtt állva tekint vissza a Széphalmot körülvevő kolerajárvány napjaira, amikor is dekameroni körülmények között férje – mintegy testamentumként – átadja neki az Angelo Solimanról és haláláról évek alatt, fejben, titokban kidolgozott apokrif elbeszélését. Egy olyan bensőséges és megrázó tapasztalatot, amelyet nem bírt soha leírni, ám halála előtt meg akarja osztani társával: az ő szava lesz a toll, a felesége emlékezete pedig a papír. Ám Sophie nem egyszerű szócsöve a két férfi narrációjának: mert a regény visszatérő főmotívuma, a „kitömöttség” metaforája révén tudatosan reflektál a saját – társadalom és család által korlátozott – női szerepére. A történetek felidézése egyszerre utolsó tiszteletadás és lázadás, hiszen az emlékezés folyamata során aktívan értelmezi és kommentálja az eseményeket, hogy a végére testben és szellemben kiszabaduljon a férfiak világából.

Ha úgy közelítenénk egy történelmi regényhez, mint olyan alkotáshoz, amelynek történelmileg pontos, szakmailag leellenőrizhető, valószerű kormintát kellene ábrázolnia, akkor bizonyára megbotránkoznanánk a Péterfy által színre vitt világ bizonyos aspektusain. Ez persze végzetesen elhibázott megközelítés lenne, mert ilyen – irodalomtól idegen – elvárások élvezhetetlenné tennének minden hasonló regényt, Jósika *Abafijától* egészen Spiró *Fogságáig* (nem beszélve arról, hogy a szükségszerűen narrációk formáját öltő történelmi szakmunkák sem tudnak a „hitelesség” abszolút parancsának megfelelni).¹ Ilyen értelemben a regény alakjai viselkedésükben, gesztusaikban, reflexeikben, lelkivilágukban, reményeikben, félelmükben és mindenekelőtt nyelvükben teljesen kortársaink – mert a könyvben boncolgatott kérdések és problémák is egyrészt örök, másrészt aktuális érvényűek. Ugyanakkor pedig maga a történelem- vagy regényírás is – mint értelmező művellet – a taxidermia gyakorlatához hasonlítható, mely révén múltbéli szereplőkkel, sorsokkal, nevükkel és szávaikkal próbálunk valamiképpen a jelenünkhöz hozzászólni.² Márpedig Kazinczy Ferencre és izgalmas eszmetörténeti korszakára immár jócskán ráfért egy új és hathatós kipreparálás – hiszen Weöres *Psychéjén* vagy Márton László *Minerva búvóhelye* című regényén kívül kortárs magyar írók nem igazán merészkedtek a 18. századba. A „klasszicista” költőt és „irodalomszervezőt” tankönyvbéli társaihoz (pl. Petőfihez vagy Adyhoz) hasonlóan ki kellett bányászni a ráakódott, ólmos prekoncepciók rétegei alól ahhoz, hogy számunkra érvényeset mondjon.

Ferenc és Sophie drámája ismerős, hiszen abból az örökös sziszifuszi küzdelméből származik, amelyet a naiv és jóhiszemű idealisták az őket körülvevő kaotikus, rosszindulatú, nyereszkes és közönyös világgal vívnak, s veszítenek el. Szívük szerint a korabeli filozófusok és írók könyvéből kibontakozó szebb, igazságosabb és testvéribb világában élnének, ahol a tudomány és művészet határozza meg a hétköznapokat. Ám az élet természetes vagy ember alkotta zűrzavara, az ismételtelen előbukkanó aránytalanság és elméretezettség vagy a házaspár sajátos balszerencséje mindig elrontja elképzeléseiket. Hiába hisznek (eleinte) tántorítatlanul egy morális rendben és az igazság

diadalában, végül a feudális hatalom és a maradi környezet lehúzza és megsemmisíti őket: sorsuk a túl korai felfedezőké és úttörőké, amit a Janus Pannonius mandulafacskájára emlékeztető sikertelen magnóliaültetés is jelképez.

Kudarcokkal és szenvedésekkel halmozott életét azért is fontos felidézni, mert alakjával egy olyan – ma is aktuális és esetleg követendő – magyar kozmopolitizmust és világszemléletet lehet bemutatni, amely a romantika, tehát a diadalmas nacionalizmus előtti korszakból származik. Egy olyan civilizáló igyekezetet, amely ugyan előrevetíti s elindítja a reformkor átváltozásait, de a nemzet-és-haza megkérdőjelezhetetlen szentté avatása előtt/helyett még inkább individuális művelődésben gondolkodik, ahol az emberiség és a magyarság emancipálása vagy másként fogalmazva a Mozart-zongoranégyes és a magyar verbunk eljátszása harmonikusan megfér egymás mellett.

A regényben Kazinczy jobbító szándékú patriotizmusa a nyelvújítás projektjében mutatkozik meg, mert szerinte „ez a táj és ez a nép még nem érett meg a leírásra, [...] és a nyelv, amellyel le lehetne írni, az sincs kész”, márpedig amíg ezt nem orvosoltuk, „egyetlen lépést sem lehet tenni”. (64.) Ebben az emancipatorikus tervben, az esztétikai aspektusokon túl, összekapcsolódik a „publikus” társadalmi küldetés és a személyes bosszú azok ellen, akik (például a fabrikált perirattal) hatalmat gyakorolnak a nyelv és az életük fölött. Némileg utópikus igyekezetét akár az orwelli „újbeszél” kialakításának pozitív, morális ellentétéként is felfoghatjuk, mert Kazinczy felszabadítani, feldúsítani, kinyitni, tágítani akarta a nyelvet, így harcolva a konzervatív, beszűkült maradiság és az alárendeltségi viszonyok ellen. És talán nem kell külön bizonyítani, hogy a teremtő és ellenálló értelmiséginek mindenkori feladata pontosan ez.

Angelo Solimannal, a tudós bécsi szerccsenel nem csupán az intellektuális érdeklődés és a nemzetiségen, nyelven, borszínen átívelő testvériség kötötte össze, hanem a befogadottság hamis felszíne alatt megélt kívülállás, a radikális kirekesztettség és másság tapasztalata, mind a birodalom fővárosában, mind a magyar vidéken. Kazinczy idealizmusával a környezetének, hazája viszonyainak lett az áldozata, ám Angelo sorsa és konkrétan a teste meg a bőre már az egész el-

lentmondásos korszak lenyomataként fogható fel. A személyén véghezvitt különböző műveletek tükrözik a modern korszak természetét, annak legjobb és legborzasztóbb hatásait: előbb a felvilágosult nevelés sikeresen formáló, felszabadító lehetőségét, majd az abszolút hatalom tárgyiasító, alárendelő és megsemmisítő erejét. Kazinczy élete végéig küzd Angelo sorsának értelmezésével, elbeszélhetőségével, mert ez alapjaiban rengeti meg világszemléletét és hitét, és csak halála óráján képes átadni a fájdalmas történetet.

Sajnos a regény gondolati és tartalmi gazdagsága, érdekessége mellett, vagy tán pont emiatt, túlzottan sok magyarázó s helyenként fölöslegesen szájbarágó rész maradt a szövegben. Az olvasással járó intellektuális kalandot és fantáziagyakorlatot az ilyen explicit bemutatások, elnyúló, kioktató értekezések többször is silányra teszik, mert felszámolódik a be-

fogadó számára a kihívás. Ami pedig talán ennél is zavaróbb, az a könyvben benne hagyott számtalan szerkesztési és nyelvhelyességi hiba, amely fölött egyszerűen nem lehet elsiklani, annyira zavaróak. Mindez sajnos arra vall, hogy ezt a remek írói munkát nem kezelték a neki joggal kijáró kiadói odafigyeléssel és professzionalizmussal.

Ám összességében meglepéssel lehet kijelenteni, hogy Péterfy Gergelynek a regényben sikerült mindannyiunk számára újra felfedezni ezeket a sokszínű alakokat és különleges világukat. Azáltal, hogy kreatív és felszabadult módon nyúlt hozzá Kazinczy életrajzához, irodalmi, illetve szellemi hagyatékához: a széphalmi mester műveit s leveleiben fellelhető gondolatait meg nyitott történeteit ténylegesen örökségként fogta fel – olyan írói nyersanyagként, amelyből elgondolkodtató és szórakoztató művet lehet alkotni.

■ JEGYZETEK

1. Ha pedig az epikai hitel nevében az olvasó mégis a regényíró körmére akar nézni, nyugodtan előkeresheti Péterfy doktori disszertációját, ahol szaktörténelmi és filológiai precizitással elemezte Kazinczy és Angelo Soliman kapcsolatát, és egész korszakát. *Orpheus és Massinissa*, PhD disszertáció, Miskolc, 2007.

2. Lásd pl. Nemes Z. Mária: *A preparáció jegyében*. JAK–Prae.hu, Bp., 2014.

SZENT MIHÁLY LOVÁN

Király László: *Készülődés Pazsgába*

■ „Írtam mostanában / néhány régi versem...” – kezdődik a legújabb Király László-kötet, melynek versei valóban egy múltba révedő tekintetet tükröznek vissza, azokat a letűnt, (h)ösi időket idézve fel, ahova csak a megörökített emlékezet útján juthat vissza az ember. „Elhelyezem a figurákat a lépcsőn. / Le is út, fel is. / Nem játszma ez, nem sakk, / csak lenge, szende próba: / lehet-e felejteni?” A könyv tanúsága szerint lehetetlen, legalábbis csak a fővesztés terhe mellett tehetünk rá kísérletet – hiszen a feledés ítéletét magunkon kell majd végrehajtanunk.

A Király-féle „régimódiság” lírai hangozása leginkább a nagyapák unokákhoz szóló mesélőkedvéhez hasonlítható, amelybe óhatatlanul belekeverednek a jö-

vőbe vetett hit(etlenség), illetve a mindenkori számvetés felhangjai. „Gyanúsak a szelíd nagyapák. / Rákvörösen háborúkról hadonásznak, / vérzivataros csatamezőkről, / hol elvesztek a vitéz férfiak. // S mi így tüsszentünk, satnya utódok, / kibben folyton esik az eső: / – Ha ez így volt, tisztelettel, / ti magatok / mit kerestek itt?” Mert hogyan is vehetné számba saját emlékeit valaki, ha öntudatlanul másoknak, pontosabban a képes kilétű többes szám első személyű közösség tagjainak tulajdonítja a megélt események tapasztalatait? A minduntalan felemlegetett történetek legendáriumba illő mo(nu)mentumaiból, valamint a felmenők családfájának lehullott gyümölcsseiből tehát a legtöbbször úgy bomlik ki a múlt, mintha meg sem

történt volna, s mintha csak a mesélés aktsusa által teremődne meg. Vajon mit tehet a költészet annak érdekében, hogy az emlékezés *áttetsző figurák* helyett hűsvér alakokkal népesítse be a homályos hajdankor örök vadászmezőit, ahol többé már „nincsen határos tér, csak végtelen ének (?)”? Király László „öreges” verseiben éppen az ifjúság heve fojtja el a törődött aggság kiüresedett és/vagy idealizált szólamait. „Ha ifjú leszek majd, és visszagondolok / tapasztalatlan öregkoromra...” – szól a *Hátra arc* című költemény fonák emlékezőtechnikája, mellyel a költő kivédi az *útonálló idő* rajtaütéseit, ezzel együtt pedig a megszépítő felejtés megannyi cselvetését is.

Ha az első két ciklus a szorosabb értelemben vett hazaszeretet, illetve a szülőföld ihlette tájköltészet sajátos foglalat, akkor a harmadik mindinkább egy képzeletbeli vidék átlékelített leképezését foglalja magába, amelynek költői koordinátái mégiscsak egy konkrét térséghez kötődnek. A lírai elbeszélő, vagyis a szerepjátszó *szó-vivő* átalakul: Csang vej, valamint Al. Nyezvanov néven cipeli tovább a rég- és félmúlt visszhangos, levitézlett vezényszavait. „Csang vej, aki senki. / Aki nem tudjuk, ki. / Elölvalóságát nemléttel jelenti. / Fordítja hajónk, emeli, ejti, / míg toporgunk, várunk ebbe’ a jelenbe’. / Mintha csak *volt volna, sose lenne.* // Jó lesz feltétlen bízni benne.” Vagyis a kelet-közép-európai népek *pentaton jajongása* helyett egy transzszilván szimbolikájú, kiterjesztett hazafiság nyilvánul meg Királynál, aki így egyszerre válik lírai lokálpatriótává és honkereső eszmeharcossá, anélkül hogy mélymagyar zászlóvivő pózban tetszelegne. Hisz sokkal szelídebb továbbvivője annak a költészeti hagyománynak, amit jobb híján határon túli irodalomnak nevezünk, és amelynek darabjai mindig az adott szöveget, illetve a sorok közül kiolvasható másik szöveget is jelentik, ahogy azt maga a költő is megerősíti egy vele készült interjúban: „egy jó erdélyi versben, legalábbis amióta az erdélyi magyarság kisebbségben él, legalább két vers van. Van egy leírt vers, és van egy vers a sorok között. Ezzel a vers

gazdagabb és szegényebb is.” (Bárka 1996. 3–4. sz. 32–33.) Király László korántsem szegényes költészetének nincsen tékozolni való ideje, ez a kötet is azt példázza, hogy minden körülmények között kialakítható az a hite(le)s és személyes emlékezet, amely nem átkölti, hanem költészetté emeli egy nép (vagy népes család) könnyen kikezdehető, kényes sorát. Akár *az átkos* vagy *a disznókrácia emberevő rendszere*, esetleg *a kiszuperált tankönyvek forradalmi közepette*, akár *az áhítatos zsebmetszők és az igazolatlan önfeláldozók* között ténferegve, a költő mindig lépes lehet elfeledni *az emlékekbe tolakodó* idegen elemeket s rátalálni a képviselet küldetésének valódi irányaira: többek között a titokzatos Pazsga felé vezető keresztútra...

„A parton nemes, néhai poéták, néhai poéták. / Szavukban a nemzet. / Büszkén kimondott többes szám első személy. / Kezükben fényesre dicsőült stafétabot, / melyet senki nem kegyes továbbvinni. / És a nem szűnő aggodalom: / – Ne kockáztass, beszakad a jég! / Örökkön vigyázni kell a szóra – / mélybe merül.” Az említett képviseleti jelleg úton-útfélen önironikus hangsúlyokkal jelenik meg, ennek ellenére minden vers mögött ott van az a féltve őrzött közösségutadat, ami folyamatos fedezetként szolgálja a hazatérés előtti, szétszórt készülődés (rokonokkal, emlékekkel, szerelmekkel való) vívódásait, és ami magában hordozza a versírás váratlan varázslatában való részesülés lehetőségét is. „Álmomban régi magyar költő voltam, / Lőporos hordón háltam fél-imetten, / Sorsunk kutattam Napban, Holdban. / Magyarázatlan álmokból ébredtem.” „Ebben a szobában / született nagyapa [...] Utoljára itt feküdt, ebben a szobában, / virágok között, Szent Mihály lován. / Ne cifrázzuk / a történeteket, / értelmetlen kibúvót keresni. // Ebben a szobában / születtem magam is.” Lassan leszerel a jelenidő, maholnap pedig besorozzák a mit sem sejtő, tartalékos jövendőit is. A múlt továbbra is csak készülődik. „Szürkülő szakállát / időtlenül borzolja a szél.”

Papp Máté

KÖZVETÍTÉSEK

Kálai Sándor: *Fejezetek a francia bűnügyi irodalom történetéből*

■ Kálai Sándor második könyvét olvasva kirajzolódnak azok a megvalósult és lehetséges közvetítő szerepek és helyzetek, amelyek a szerző előadásait, tanulmányait, kiadói szerkesztői tevékenységét és egyetemi szemináriumait évek óta jellemzik. A *Fejezetek a francia bűnügyi irodalom történetéből* olyan tanulmánykötet, amelynek egyes írásai korábbi változatokban hol magyarul, hol franciául jelentek meg, illetve hangzottak el Franciaországban, Magyarországon és Kanadában. A szerző munkássága része a magyar irodalom- és médiatudománynak, ugyanakkor be tud kapcsolódni a populáris irodalom és médiakultúra frankofón tanulmányozásába is. Ez a széles körű tájékozottságot feltételező pozíció lehetőséget kínál többféle közvetítésre.

Egyrészt e könyv magyarul szól a bűnügyi irodalom francia nyelvű változatairól, és ezért hiánypótlónak tekinthető, hiszen az utóbbi másfél évtizedben megélénkülő magyar nyelvű szakirodalom példái eddig főként angolszászok és hazaiak voltak. Másrészt a frankofón bűnügyi regény hagyományának és a róla szóló szakirodalmi diskurzusnak a tapasztalata segítheti a magyar krimi alakulástörténetének megértését. (Példázza ezt Kálai Sándor újabb tanulmánya: *Miért intézményszerűt nehezen a magyar krimi?* Korunk 2014. 3. sz. 12–17.) Harmadrészt, mivel a bűnügyi regény mint (para)irodalmi műfaj egyaránt része az irodalomnak és a populáris médiakultúrának, a műfaj történetének és változatainak vizsgálata az irodalom- és médiakutatás eszmecsereit generáló határterülete lehet, ahogyan a könyvből is kiderül. Negyedrész, Magyarországon a média kulturális tanulmányozása szempontjából is gondolatébresztők lehetnek Kálai Sándor írásai, hiszen eddig főként a brit eredetű *cultural studies* szövegeinek és eredményeinek volt hatása a hazai médiatudományra, a frankofón médiakultúra-kutatásnak ke-

véssé, pedig ez utóbbi sokat tett például azért, hogy a posztmodern kulturális fordulat tapasztalatai felől nézve tudjuk vizsgálni a piaci alapon szervezett média 19. századi, 20. század eleji alakulásának jelenségeit és folyamatait.

A könyv négy részből áll, melyekből az elsőben a későbbi elemzések kontextusát jelöli ki az értekező. A vizsgált életművek és alkotások egyrészt a „médiakultúráként értett tömegkultúra” alakulását figyelembe véve, másrészt a francia bűnügyi regény műfaj történetében jelennek meg. Legyen szó kortársokról vagy régebbiekről, a tárgyalt szerzők esetében az irodalomszociológiai mezőelmélet segíti az értekezőt a médiatársadalmak és a médiakultúrák történetéhez, illetve a műfaj történetéhez kötődő megállapítások összekapcsolásához.

A könyv második része *A kezdetek* címet viseli. Első tanulmánya a bűnügyi regény intézményesüléséről szól a 19. század második felében alkotó Fortuné du Boisgobey tíz munkája kapcsán. Ezek még nem „autentikus nyomozástörténetek, sokkal inkább olyan kalandregények, amelyek struktúráját a károkozás/helyreállítás szabályozza, s amelyekben ugyanakkor a nyomozás bizonyos elemei profilírozódnak kezdenek” (55.), és tágabb értelemben „mégis tekinthetők a nyomozás elbeszéléseinek”. (59.) Átmeneti jellegűek: a folytatásos populáris regényből, a feuilletonból még sok mindent megőriznek, de módosulások is azonosíthatóak, például a főhős szerepét illetően, amivel kapcsolatban az értekező megállapítja: „egy olyan folyamat állomásánál vagyunk, amely a populáris regény igazságosztó hőstől – aki egy változatlan, isteni rend helyreállítója – a detektívregény igazságot kiderítő nyomozója felé tart.” (58.) Ezt olvasva felvetődhet bennünk a kérdés: vajon a később megjelenő képregényes, majd mozgóképes szuperhős-elbeszélések mint bűnelbeszélések vagy

a bűnügyi elbeszélések eljárásait is ötvöző hibrid televíziós sorozatok nem egy elmentéses irányú folyamat állomásai?

A 19. század végi irodalmi mezőre tekintve két olyan szerzőt is kiemel a könyv, akiket nem feltétlenül a nyomozásparadigma által meghatározott bűnelbeszéléseiről ismerünk, noha munkáikban a bűnügyi regény „műfaj kódjai kétségtelenül szövegalkító tényezőkké válnak”. (67.) Octave Mirbeau-ról és Émile Zoláról van itt szó, az *Egy szobalány naplója* és az *Állat az emberben* című regényekről többek között, melyekben éppen egy sajtóműfajnak, a bűnügyi témájú napihírnek van szövegszervező szerepe.

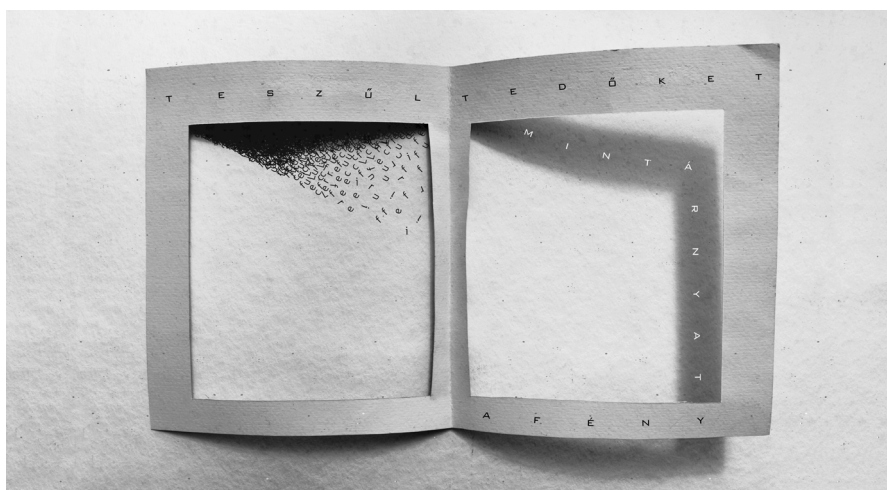
Kálai Sándor tanulmánygyűjteménye három fejezetet is szán a világhírű, francia ajkú belga szerzőnek, Georges Simeonnak. A szerzői alakot ebben az esetben is elsősorban az irodalomszociológiai mezőelmélet láttatja, a szövegek vizsgálatánál itt is megjelenik a nyomozásparadigma és a médiumok szerepének vizsgálata is. Az utóbbi kétféle értelemben: egyfelől a regények, az életmű és a szerzői alak médiakulturális kontextusát és beágyazottságát, másfelől a médiumok regényközvetítői reprezentációját tekintve.

A negyedik részben olyan jelentős kortárs példákön keresztül mutatja be az

értekező a műfaj közelmúltbeli alakulását, amelyek a francia társadalom aktuális problémáiról is szólni kívánnak. A *néopolarnak* is nevezett kortárs francia krimi típusát nézve először az „iskolaalapítónak” is tekintett Jean-Patrick Manchette regényeit vizsgálja az elemző – poétikai szempontokat nem feledve, de irodalomszociológiai és médiatudományos eszköztárral is – a „terrorizmus mediatizációjára” fókuszálva. A kötet zárófejezetében a bizonyos értelemben Manchette-követőnek is tekinthető Thierry Jonquet társadalomkritikai olvasatnak sem ellenálló regényeiről olvashatunk egyfelől – Michel Foucault-t megidézve – a hatalom, a felügyelet és ezzel összefüggésben a tekintet, de másfelől egy másik érzékszerv vonatkozásában: „A rothadás szagának regényeken keresztül állandósága egy olyan világ képét teremti meg, amelyben a felügyelet többé-kevésbé sikeres működése ellenére szép lassan minden szétrohad.” (174.)

Összességében megállapítható, hogy Kálai Sándor könyve a hazai humán- és társadalomtudományos horizontot tágító munka. Továbbá izgalmas olvasmány, amely magyarul gyakran nem hozzáférhető, lebilincselő bűnelbeszélések sokaságáról is hírt ad.

Maksa Gyula

WELCOME TO CLUJ

■ A mi világunk az összes lehetséges világ közül a legjobb, mert Isten, mint a leg-tökéletesebb lény, a lehetséges legjobb világot teremtette. Így szólt Leibniz 18. század eleji alapmondata, amihez a világ a maga részéről azt szölte, hogy Leibniz kegyetlenül becsapott minket (Voltaire), mert ha ez a világ csak egy kicsit is rosszabb lenne, már nem lehetne élni benne (Schopenhauer).

Kolozsvár az összes európai város közül a legjobb. Így szól Adrian Docea Kolozsvárt reklámozó honlapja minden álszerénység és kisebbségi érzés nélkül. Leibniz tisztán logikai érvelésével szemben a városmárkázó honlap argumentációja empirikus, tíz érvet sorakoztat fel a kemény állítás mellett. Haladó szellemű, tiszta levegőjű, konyhája remek, művészetszerető, cégalapításra teremt, aktív éjszakai életet él az óvárosban, tíz mérföldre a hegyektől, könnyen elérhető innen az összes európai nagyváros, feleannyiba kerül a Nyugathoz képest, Erdély fővárosa.

Valamilyen emotikon, piktogram vagy a zenei tempóra vonatkozó utasítás kelle-ne az ironikusan őszinte büszkeségről, mielőtt a napfényes jelen apologetáival vitázzák az ember. Ez utalna esetleg arra a különbségre, mely a helyhez kötődő és a helyhez nem kötődő helyi hazafiság között áll fenn.

Mint ismeretes, a Kailas-hegy Tibetben a világ köldöke. Minden egyes város, minden egyes ország, végső soron én, sőt egyetlen és mindegyik egyén a világ közepe, mert a világ belőle nyílik mindenki számára (Tenzin Gyatso). Kolozsvár hangja szintén kisajátíthatatlan, mert polifon, zavaros korál. Akik úgy vélik, hogy ennél jobban értik, egyértelműen értik, mindig ideológusok is egy kissé. De ezalól az önreflexív kijelentések megfogalmazói sem kivételek.

A weboldal tévedéseivel és túlzásaival együtt térképénél pontosabb képet formáz a városról, amely bejárása közben lépésről lépésre rajzolódik át a provokatív tézisekhez fűződő hozzászólásokból, cáfolatokból, vitákból kiindulva. A felület igazából ezért érdemel említést. Az eredeti kép, a reklámfelirat elsősorban a kolozsvári yuppie-kultúrát jeleníti meg, és talán leginkább a fiatal felnőtt korú, képzett, nyugati városiakhoz szól, hogy csak bátran jöjjenek, miközben e mögött sokféle pillanatkép, cenzúrázatlan alsó szöveg van folyamatban, változik, és nem tudni, melyik a palimpszeszt.

Kolozsvár ebben a pillanatban az a város, ahol egy pillangót látok, de csak zavarnám azzal, ha azt szeretném, hogy a vállamra szálljon. Minél inkább szeretném, hogy a vállamra szálljon, annál valószínűtlenebb.

(<http://www.bestcityineurope.com>)

R. L.

ABSTRACTS

Otília Ármeán

■ *The Answer of Typography*

Keywords: *book, interpretation, literacy, medium, mode, reading, screen, semiotics, typography*

This article presents typography as a semiotic code in the landscape of changing media from book to screen, and that of changing representation primarily through writing to representation primarily through image. Reading images (Kress, Van Leeuwen), navigating new media, understanding complex systems (like a city) requires among different other literacies a typographic literacy too. The article demonstrates the use of typographical notions through the analysis of several examples, and outlines the meaning potential of letter forms, size, colour, composition.

Pál Kerekes – Péter Kiszl

■ *E-book Chronicle: Chapters from Electronic Book History*

Keywords: *print book, e-book, e-reader, digital library, internet, marketing, media*

If the traditional print book is five centuries and a half old, the electronic book can only look back upon a history of approximately forty years. It was born with the Project Gutenberg, created by Michael Hart in July 1971, in order to make free electronic versions of literary books available for the greater public. A pioneer site in a number of ways, Project Gutenberg was the first information provider on an embryonic internet and is the oldest digital library. During the last four decades, several new ways of text management have been developed, and the e-reader has become more than a technical means. This publication presents the development stages of the e-reader and describes the pre-e-book reader concepts, such as Memex and Xanadu, and the first reader device: Dynabook, created by Allen Kay, working for Xerox in the mid-1970s. The online bookstore Amazon.com was launched by Jeff Bezos in July 1995, in Seattle, after a market study which led him to conclude that books were the best products to sell on the internet. The book portal, then the entire content plaza was a success for Amazon, but the real breakthrough has led to the introduction of the Kindle, the

best-selling device in the e-book business. The authors' conception of e-book history is that the digital book is the result of an organic cultural development. The e-book and the print book are not in opposition to each other. These two media are complementary instruments.

László Ropolyi

■ *Digital Literacies*

Keywords: *literacy, digitalization, writing, history of communication, media, social and cultural impact of digitalization*

Paraphrasing the Church–Turing thesis, a digitalization thesis is proposed: everything which is or can be expressed, can also be digitalized. For the better understanding of the social and cultural impacts of digitalization and digital literacy, a historical perspective is applied. Based on a train of thought concerning the history of communication and on an extension of the concept of digitalization, writing is described as a former version of digitalization, i.e. the digitalization of speech. In this way, two historical periods of digitalization can be distinguished, in which the methodologies were essentially different. The first one is called alphabetic visual digitalization (writing), the second version is called binary electronic version (usual digital literacy). Applying this distinction, the concepts of alphabetic visual literacy and the binary electronic literacy are introduced, where the former is the forerunner of the latter. Several characteristic social and cultural impacts are collected in both historical periods of digital literacy.

Attila Sebestyén

■ *Charles Handy and the Eloquence of (Self-)Management*

Keywords: *business, Charles Handy, humanities, management, meaning management, rhetoric, self-help, spiritualisation, wordsmith*

This paper tries to reveal why Charles Handy is said to be the creator of philosophical elegance and eloquence for business thinking. The analysis highlights that the dynamics between different pragmatic agents make some, originally meditative or essayistic text passages of Handy similar to the rhetoric of spiritual conduct working in prayers or religious meditations. This achieve-

ment of Handy's oeuvre reveals how his works may gain literary aspects, and thus it also may be an illustrative example of the integrated relationship between management and the humanities.

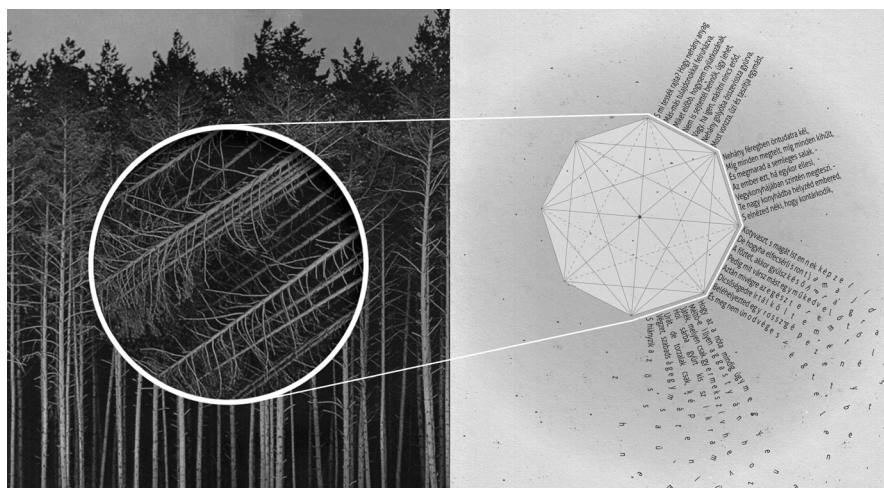
Zoltán Szűts

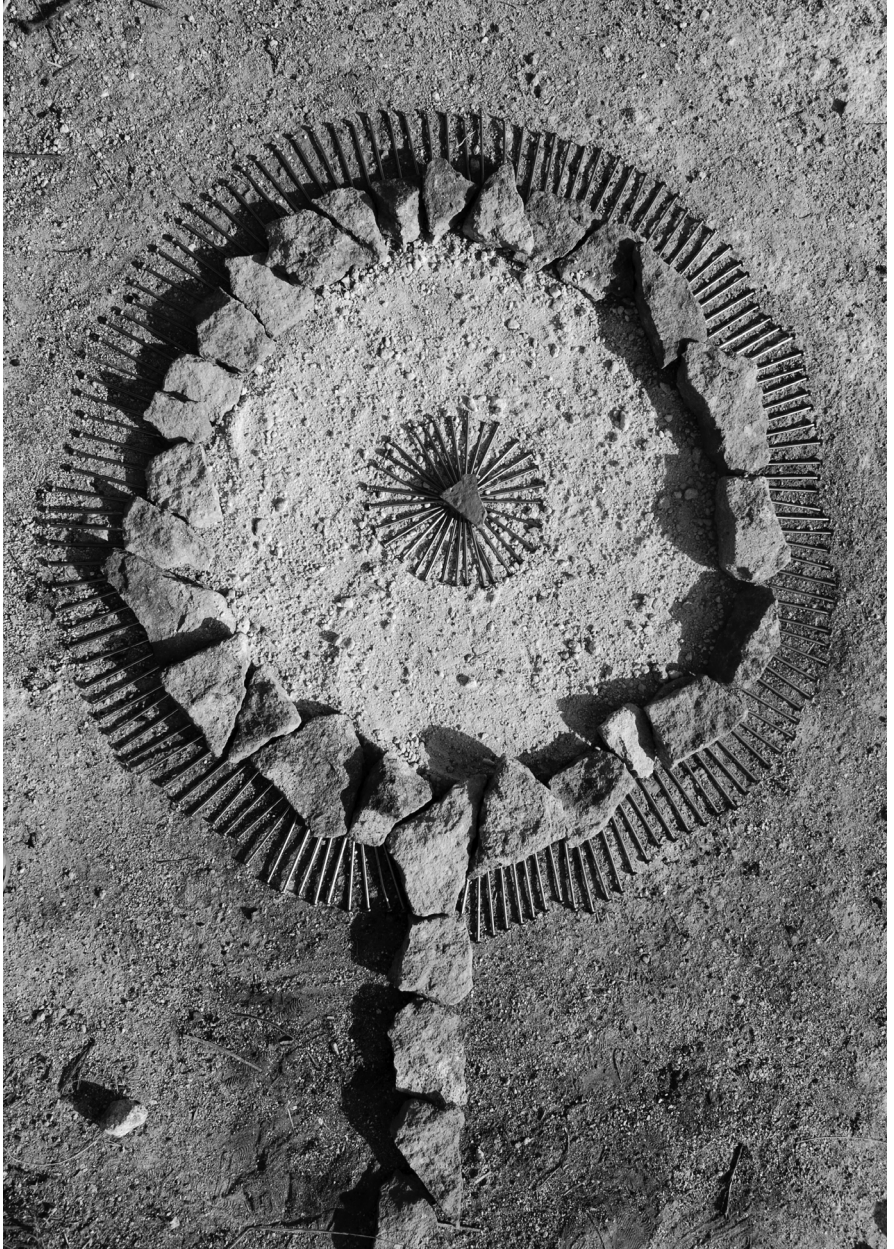
■ ***Before Singularity – Between Paper and Screen***

Keywords: *Singularity, digitalization, media convergence, screen, print, hypertext, digital dementia*

Due to the impact of the World Wide Web and due to ubiquitous computing, we are at a threshold of an event called “Singularity”. The development of technology and its social and cultural impact has accelerated the rate of change of our everyday environment, so that we, who are living just before this Singularity, are incapable to comprehend it in its changing nature or to reliably predict the future. One aspect of this change is that the nature of reading and writing has changed within the digital paradigm, which means that one can be both writer

and reader, and the body, the role, and the function of the book also requires reconsideration. As a result of media convergence, which only accelerates the arrival of Singularity, the content is now independent of body, space and time, and can be displayed at any time on digital devices. The result of media convergence is that, on all our screens, whether they are computers, televisions, smartphones or tablets, we can view and consume the same content in the same manner, thereby simultaneously fusing already existing media properties. Before the event of Singularity occurs, printed books and digital text share the same space. The majority of printed works require linear reading strategies, while non-linear, digital hypertext needs a different approach. This study seeks the answer questions pertaining to the new ways of thinking about books, literacy and the so-called digital dementia, the nature of human thought transformation, as well as the value of digitally recorded texts.

**A Korunk Baráti Társaság felkérésére válaszolt,
intézményrendszerünk működtetését és a folyóirat megjelenését,
az erdélyi magyar kultúrát anyagi hozzájárulással elősegítő
magánszemélyek névsora**

Pártoló tagok

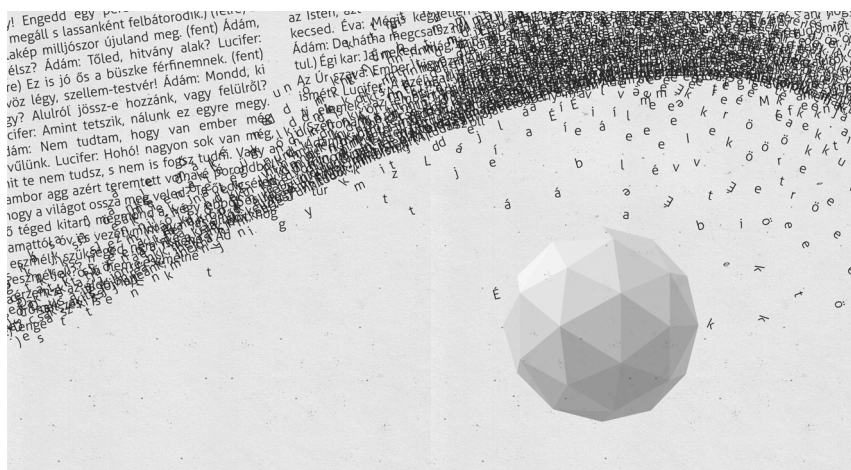
Dr. Balla Bálint – szociológus, ny. egyetemi tanár, Berlin
 Dr. Derék Pál – irodalomtörténész, Bécs
 Gálfalvi Zsolt – irodalomkritikus, szerkesztő, Marosvásárhely
 Kelemen Hunor – író, politikus, az RMDSZ elnöke
 Dr. Lábod László – pénzügyi szakértő, Brüsszel
 Nagy Péter – nyomdaigazgató, Kolozsvár
 Dr. Romsics Ignác – történész, akadémikus, Göd
 Dr. Szöllősy Pál – jogász, közgazdász, az EMPSz tb. elnöke, Zürich/Pfaffhausen
 Dr. Úry Előd – fogorvos, az Erdélyi Kör elnöke, Sopron

Támogató tagok

Ágh István – költő, Budapest
 Árkossy István – képzőművész, Budapest
 Balázs László – képzőművész, vállalkozó, Kolozsvár
 Dr. Barabási Albert László – fizikus, akadémikus, Boston
 Dr. Benkő Samu – történész, akadémikus, Kolozsvár
 Dr. Bitay Enikő – egyetemi docens, Kolozsvár
 Dr. Bodor Miklós – vegyészprofesszor, Miami
 Dr. Buchwald Péter – vegyész, Kolozsvár
 ifj. Dr. Buchwald Péter – gyógyszervegyész, egyetemi tanár, Miami
 Czvitkó Zoltán – Dakakni Amina – művészettörténészek, Budapest
 Dr. Csapody Miklós – irodalomtörténész, Budapest
 Dr. Cseh Áron – jogász, diplomata, Budapest
 Demény Péter – író, Kolozsvár
 Dr. Egyed Ákos – történész, akadémikus, Kolozsvár
 Dr. Elkán György – műépítész, Kolozsvár
 Esterházy Péter – író, Budapest
 Fekete Emőke – jogász, Kolozsvár
 Dr. Filep Antal – néprajzkutató, Budapest
 Forgács Péter – filmrendező, Budapest
 Dr. Földes György – történész, főigazgató, Budapest
 Füzi László – irodalomtörténész, főszerkesztő, Kecskemét
 Gálfalvi György – szerkesztő, író, Marosvásárhely
 Dr. Geréb Zsolt – teológiai professzor, Kolozsvár
 Gergely Balázs – régész, politikus, Kolozsvár
 Dr. Gömöri György – irodalomtörténész, London
 Dr. Gyarmati György – történész, főigazgató, Budapest
 Judik Zoltán – építészmérnök, Budapest
 Dr. Kántor István – orvos, Budapest
 Kántor László – rendező, producer, Budapest
 Dr. Kende Péter – szociológus, Párizs
 Kerekes György – szerkesztő, Kolozsvár

Dr. Kiss András – ny. főlevéltáros, Kolozsvár

Dr. Kiss András – orvos, Pomáz
Kocsis András Sándor – könyvkiadó, elnök-vezérigazgató, Budapest
Kónya-Hamar Sándor – költő, közíró, politikus, Kolozsvár
Dr. Kovács András – művészettörténész, akadémikus, Kolozsvár
Kovács Sándor – római katolikus főesperes, Kolozsvár
Dr. Kovács Zoltán – egyetemi docens, Kolozsvár
Könczey Elemér – grafikus, Kolozsvár
Dr. Kötő József – színháztörténész, Kolozsvár
Kulcsár Zsuzsa – lime-producer, Budapest
László Kálmán – mérnök, vállalkozó, Kolozsvár
Magdó János – diplomata, Budapest
Markó Béla – költő, politikus, Marosvásárhely
Molnár Judit – szerkesztő, Nagyvárad
Dr. Nagy Mihály Zoltán – történész, elnökhelyettes, Román Kulturális Intézet, Bukarest
Paulovics László – képzőművész, Szentendre
Dr. Pomogáts Béla – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Salat Levente – politológus, akadémikus, Kolozsvár
Sedlmayer Ella – Sopron
Dr. Singer Júlia – biostatistikus, Bécs
Dr. Sipos Gábor – történész, egyetemi docens, az EME elnöke, Kolozsvár
Dr. Szász István Tas – orvos, Leányfalu
Dr. Tankó Attila – orvos, Budapest
Dr. Tibori Szabó Zoltán – szerkesztő, egyetemi oktató, Kolozsvár

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Rigán Lóránd

- Ármeán Otília** (1976) – egyetemi adjunktus, PhD, Sapientia EMTE, Marosvásárhely
Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
Blecher, Max (1909–1938) – író
Cseke Péter (1945) – irodalomtörténész, ny. egyetemi tanár, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Dani Erzsébet (1968) – egyetemi adjunktus, PhD, Debreceni Egyetem
Dénes Gabriella (1987) – pedagógus, Téka Alapítvány, Szamosújvár
Fellinger Károly (1963) – költő, Jóka
Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az MTA külső tagja, Kolozsvár
Kerekes Pál (1951) – címzetes egyetemi docens, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, Budapest
Keszeg Ágnes (1983) – szabadúszó illusztrátor, Kolozsvár
Király V. István (1952) – egyetemi docens, Magyar Filozófiai Intézet, BBTE, Kolozsvár
Kiszl Péter (1978) – intézetigazgató, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, Budapest
László Szabolcs (1987) – mesterképzős hallgató, CEU, Budapest
Maksa Gyula (1975) – kultúrakutató, egyetemi adjunktus, PhD, Pécsi Tudományegyetem
Medgyesi Emese (1961) – bölcész, EU-szakértő, Brüsszel
Papp Máté (1987) – kritikus, Kecskemét
Pásztor Gyöngyi (1977) – szociológus, PhD, egyetemi oktató, BBTE, Kolozsvár
Radu, Cristiana – szabadúszó illusztrátor, Bukarest
Rigán Lóránd (1980) – filozófiatörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
Ropolyi László (1949) – tudományfilozófus, PhD, ELTE Tudománytörténet és Tudomány-filozófia Tanszék, Budapest
Salát Zalán Péter (1972) – tervezőgrafikus, MúzeumCafé, Lead82, Szépművészeti Múzeum, Budapest
Sebestyén Attila (1978) – kultúrakutató, tanársegéd, Debreceni Egyetem, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
Sebestyén Irén (1968) – költő, Zeteváralja
Szabó Réka (1986) – képzőművész, Csíkszereda
Szűts Zoltán (1976) – médiakutató, irodalomtörténész, PhD, főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, Budapest
Tibori Szabó Zoltán (1957) – szerkesztő, Szabadság, egyetemi oktató, PhD, BBTE, Kolozsvár
Vallasek Júlia (1975) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Zuh Deodáth (1982) – tudományos munkatárs, PhD, Pécsi Tudományegyetem

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

„Ezzel megérkeztünk »Digitópiába«, egy olyan világba, amelyben minden kifejezhető és alkalomadtán ki is fejeződik a digitális nyelven. Ennek a világnak a polgárai azonban nem hagyományos értelemben vett emberi lények, hanem valamiféle kommunikációs kiborgok: tradicionális emberi szerveiket kiegészítő, alkalmas eszközök igénybevétele nélkül semmit se tudnak se befogadni, se kifejezni, se írni, se olvasni.”

(Ropolyi László)

ISSN 1222 8338

5 LEJ
500 FT

**ALFABETIZAREA DIGITALĂ
DIGITAL LITERACY**